

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1/2017

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
2017

Obsah

■ EDITORIAL

Silné a slabé vazby historické sociologie

Bohuslav Šalanda

5–7

■ STUDIE

The Fateful Adventures of the Good Soldier Bauman. An Appreciation of Zygmunt Bauman (1925–2017)

Dennis Smith

9–18

Historical Paths and Intellectual Projects: The Case of Max Weber

Sven Eliaeson

19–38

Violence Control and the Civilization of Intimacy.

Remarks on Norbert Elias' Sociology

Miklós Hadas

39–53

Koloniální minulost etnické skupiny Nungon a její dopad na prostorové chování lidí

Martin Soukup – Jan D. Bláha

55–72

Cesta Svazu vynálezců do Národního technického muzea. Svaz vynálezců v Praze v letech 1920–1951

Ivan Jakubec

73–92

■ PŘEHLEDOVÁ STAŤ

Příčiny a logika sebevražedného terorismu podle Roberta A. Papea.

Kritické uvedení do jedné ambiciózní teorie

Karel Černý

93–116

■ ESEJE

T. G. Masaryk, Václav Havel a heslo „pravda vítězí“ z československé prezidentské standarty

Jarosław Kilias

117–125

Pohádkový Honza. Zamyšlení nad jedním z mentalitních symbolů české vesnice druhé poloviny 19. a prvních decenníí 20. století

Eduard Kubů – Jiří Šouša

127–136

■ RECENZE

Richard Gruneau – John Horne (ed.): *Mega-Events and Globalization. Capital and Spectacle in a Changing World Order*

(Martin Klement)

137–141

Roman Zaoral (ed.): <i>Money and Finance in Central Europe during the Later Middle Ages</i> (Viktor Pohanka)	141–144
Nicolas Maslowski – Jiří Šubrt a kol.: <i>Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám</i> (Ladislav Vávra)	145–148
Marek Jakoubek (ed.): <i>Teorie etnicity. Čítanka textů</i> (Marcela Brabačová)	148–150
Petruška Šustrová – Josef Mlejnek jr.: <i>Zaostřeno na komunismus</i> (Karolína Honsová)	150–152
■ ZPRÁVA	
Konference „Intellectuals, Identities and Ideas in the Cultural Space of Central Europe in the 20th and 21st Century“ (Anna Petrnoušková – Evgenia Chernyshova)	153–155

Silné a slabé vazby historické sociologie

Hned na začátku se musím přiznat, že do antikvariátů v poslední době chodím jen z určité setrvačnosti: co kdybych řízením osudu narazil na nějakou zajímavou knihu, která v mé příruční knihovně dosud chybí? Subjektivně vzato, do osobní bibliotéky zbývá doplnit snad jenom pár dříve vydaných publikací. Pravda, už několik let mají také antikvariáty zásilkovou službu, právě na ni se proto nejspíš obrátím v případě jedné vytoužené publikace o dějinách umění, konkrétně mé oblíbené italské renesance.

Mezitím mohu prozradit, že se jedná o klasickou knihu žáka proslulého Maxe Dvořáka Fredericka Antala [1954] o florentském malířství a jeho sociálním pozadí. Kunsthistorik maďarského původu Frederick Antal (1887–1954) je v příslušných zdrojích uváděn vedle Michaela Baxandalla [1973] a Petera Burkea [1996] jako inspirující teoretik materiální kultury a sociologie umění. Zdá se tedy, že jsem Antalově případě na dobré adrese.

Stále častěji si ovšem kladu rovněž otázku, jak se neztratit v současné záplavě publikací všeho druhu: od každodenně vydávaných knih až ke stále oblíbenějším a zároveň nepřehlédnějším blogům. Vždycky si slibuji, že si pro vlastní orientaci vytvořím tematické soupisy deseti referenčních textů z různých, pro mne podnětných vědních oblastí. Týkalo by se to též historické sociologie každodennosti a ekonomické sociologie. Právě zde by do hry mohl vstoupit vlivný reprezentant studia sociálních sítí a proponent ekonomické sociologie Mark Granovetter, jehož dnes již klasická studie nabyła časem zvláštního významu. Její autor se totiž stal v roce 2016 nositelem Nobelovy ceny za ekonomii. Dodávám, že se jedná nejen z tohoto důvodu o dosti vlivný text *The Strength of Weak Ties*, pocházející už z roku 1973.

Mark Granovetter [1973] v něm ukázal, že k dobrému pracovnímu místu zájemce nedoputuje pouze prostřednictvím prestižního vzdělání nebo prokázáním svých oslňujících zkušeností v pečlivě formulovaném profesním životopise. Podle tohoto autora o dobré pracovní pozici rozhodují známosti, a to ne jen tak ledajaké. Granovetter vysvětlil, že mezi lidmi existují podobně jako v atomu dva základní typy vazeb: silné a slabé. Za silné vazby považuje vztahy uvnitř rodiny nebo s blízkými přáteli. Naopak jako slabé charakterizuje vztahy s náhodnými známými, bývalými spolužáky či s přáteli přátel. Důležité přitom je, že pracovní příležitosti, zásadní informace a lepší zdroje vznikají spíše prostřednictvím slabých vazeb než těch silných. K řečenému se ještě hodí dodat, že slabé vztahy vytvářejí mosty mezi uzly silných vztahů.

Na malém prostoru tohoto editoria nelze vysvětlit všechny aspekty Granovetterovy teorie sítí jako nástroje k využití zdrojů, které uplatňují druhí. Podotýkám jenom, že Granovettera koncem šedesátých let mimo jiné inspiroval proslulý psycholog a sociolog Stanley Milgram [1967], který uskutečnil zajímavý experiment, v němž zmapoval preference určité lidské komunity. Potvrdil rovněž tezi, že potřebujeme zhruba pět kroků, respektive kontaktů k tomu, abychom se dostali ke kterémukoli obyvateli naší planety. Na začátku

nového tisíciletí bádání nad sítěmi „malého světa“ získalo na obrátkách: jak lidé nebo jiní aktéři fungují v určitých konfiguracích. V současné antropologii se mluví také o ne-lidských aktérech (ve výrobě, dokonce ve vědě aj.)

Všeobecně se uznává, že Mark Granovetter výrazně přispěl k rozšíření podstaty vědění a tzv. „nové ekonomické sociologie“, která akcentuje skutečnost, že ekonomické vztahy mezi lidmi či firmami jsou pevně zasazeny v již existujících sociálních vztazích. Mezi důležité pojmy nové ekonomické sociologie patří rovněž *embeddedness* (v českém překladu „ukotvení“, popřípadě „zasazení“) ekonomického počínání do sociálního, politického a kulturního kontextu. Koncepte *embeddedness*, kterou poprvé průkopnický rozpracoval Karl Polanyi, dále reflektuje ekonomické aktivity v rámci sociální struktury se zaměřením na síť a instituce. Vzhledem k významu uvedených myšlenek není divu, že celosvětově hojně citovaný Mark Granovetter se ocitl v centru pozornosti také v českém a moravském prostředí [viz např. Frič 2008; Keller 2010; Schmid – Šubrt 2010]. Teď už zbývá jenom čekat, zda výše zmíněné „slabé vazby“ zapůsobí a exponovaný Mark Granovetter se jednoho dne stane přispěvatelem našeho periodika. A pokud by nám to nevyšlo s ním, třeba se na obzoru objeví nějaký jiný čelný badatel.

Ostatně se nám již podařilo přilákat pozornost britského sociologa Dennise Smithe, kterého minulý rok na podzim pozval k delšímu působení na pražské historické sociologii v rámci Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy Jiří Šubrt, iniciátor tohoto studijního oboru. Dennis Smith se jako hostující profesor objevil na mnoha světových univerzitách, přičemž jeho práce *The Rise of Historical Sociology* [1991] náleží mezi důležité referenční příručky.

Není proto překvapením, že byl právě profesor Smith redakcí požádán, aby do přítomného čísla našeho časopisu napsal text k nedávnému úmrtí polsko-britského sociologa Zygmunta Baumana (1925–2016). Ochotně se tohoto úkolu ujal a nakonec ze vzpomínkové stati, původně nekrologu, vznikl malý článek, jenž představuje vstup do tohoto čísla *Historické sociologie*.

Pro osvěžení paměti uvádím, že již dříve naše periodikum uveřejnilo příspěvek samotného Zygmunta Baumana [2012]. Šlo o inaugurační přednášku, kterou přednesl na Kongresu evropské kultury v rámci polského předsednictví Evropské unie ve Vratislavi 8.–11. září 2011. Původní přednáška v angličtině byla k tomuto účelu přeložena pro *Historickou sociologii* do českého jazyka. Nemusím ani připomínat, že Bauman má své pevné místo rovněž v české sociologii a řada jeho prací (např. *Sociologie pro každý den*, *Sociologie, Kariéra*) sloužily celé jedné generaci studentů jako učebnice.

Do letošní jedničky *Historické sociologie* byla zařazena také zásadní studie profesora univerzity v Uppsale Svena Eliaesona (*Historical Paths and Intellectual Project: The Case of Max Weber*). Na vyladění Eliaesonovy studie pro náš časopis se přitom nejenom korespondenčně s charakteristickým nasazením podílel člen naší užší redakce Johann Páll Árnason. Mimo jiné se jedná o další důkaz toho, že naše redakční úsilí, ať už se týká pečlivé přípravy obsahu nebo důkladné oponentury jednotlivých příspěvků, ani v nejmenším nepolevuje. Konkrétní představu o rozsahu a okolnostech této produkční činnosti si ovšem musí každý čtenář udělat sám. Formát spíše informačního a inspirativního editorialem na něco takového v žádném případě nepostačuje.

Vždycky na závěr svých redakčních vstupů se programově tak trochu opakují, když vyslovují obvyklá přání. Ani ty nejsilnější vazby však nemohou působit, pokud se o ně

nestaráme, jestliže je necháváme ležet ladem. Byl bych ostatně velmi nerad, kdybych se s naším společným výtvořem v podobě časopisu *Historická sociologie* potkával v postupně ubývajících antikvariátech, kam přece jen i v budoucnosti alespoň občas zajdu. *Historická sociologie* se rozhodně nechce stát antikvářním výtvořem, což podporujeme také její elektronickou podobou, aby mohla zůstat skutečně živým odborným médiem. V dnešní době si většina studentek a studentů počíná až překvapivě úsporně a operativně, doufejme, že též efektivně. A že si přejí mít všechny důležité informace kdykoliv jen na pár kliknutí ve svém chytrém mobilu. Inu, proč by to tak nemohlo být, komu by to snad vadilo? Půvab listování v papírové verzi prvního čísla *Historické sociologie* v roce 2017 to dle mého soudu nijak nesnižuje. Tím, na čem opravdu záleží, zůstává příjemný čtenářský zážitek.

Bohuslav Šalanda

Literatura

- Antal, Frederick [1954]. *Florentské malířství a jeho společenské pozadí – Měšťanská republika, než převzal moc Cosimo de' Medici – XIV. století a počátek století XV*. Praha: SNKLHU.
- Barabási, Albert-László [2005]. *V pavučině sítí*. Praha: Paseka.
- Bauman, Zygmunt [2012]. Co je „ústřední“ ve střední Evropě? *Historická sociologie* 1–2: 121–131.
- Baxandall, Michael [1974]. *Painting and Experience in Fifteenth-Century Italy*. New York: Oxford University Press.
- Burke, Peter [1996]. *Italská renesance: kultura a společnost v Itálii*. Praha: Mladá fronta.
- Frič, Pavol [2008]. Světlé a stinné stránky neformálních sítí v postkomunistické společnosti. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 295–319.
- Granovetter, Mark [1973]. The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* 78: 1360–1380.
- Keller, Jan [2010]. *Nejistota a důvěra aneb K čemu je modernitě dobrá tradice*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Milgram, Stanley [1967]. The Small-World Problem. *Psychology Today*, 1: 60–67.
- Schmid, Jan – Šubrt, Jiří [2010]. Analýza sociálních sítí. In. Šubrt, Jiří a kol.: *Soudobá sociologie IV. (Aktuální a každodenní)*. Praha: Karolinum, s. 332–363.
- Smith, Dennis [1991]. *The Rise of Historical Sociology*. Philadelphia: Temple University Press.

The Fateful Adventures of the Good Soldier Bauman. An Appreciation of Zygmunt Bauman (1925–2017)

DENNIS SMITH*

Osudy dobrého vojáka Baumana. Pocta Zygmuntu Baumanovi (1925–2017)

Abstract: Zygmunt Bauman was a man of action, a brilliant persuader, and a stern moralist. As a young communist he acted with sincerity on the maxim that an omelette cannot be made without breaking eggs. He was shocked to discover, twice, in 1953 and 1968, that he was one of the eggs being broken. This paper reviews his subsequent migration West and his career as a public intellectual in the light of these early experiences. His attempt to forge a Marxist sociology, or a sociological Marxism was abandoned after what he believed was the victory of global capitalism, especially after 1989–91. Bauman then devoted his energies to elaborating and adapting themes derived, in part, from Adorno, Arendt and Marx, attuning them to a culture of ‘post-modern’ (later ‘liquid’) existence organized as an exercise in mass seduction rather than mass destruction. He was always something of a stranger in the West but he sought to persuade his audience that this condition was universal, a product of capitalist globalization. He established himself as a widely admired guide to the resulting moral and political challenges. Till the end he worried away at the issue of how to achieve and combine moral probity and political effectiveness.

Keywords: Zygmunt Bauman; Poland; communism; Marxism; morality; liquid modernity; post-modernity; Ernst Gellner; estrangement

DOI: 10.14712/23363525.2017.20

From East to West

We have recently lost Zygmunt Bauman (1925–2017) at the age of ninety-one. He became a global figure. One small piece of evidence confirming the global dimension of his reputation is a request I got shortly after he died from a reporter with the *Beijing Daily News* who invited me to do an email interview about Bauman.¹

In the interview I commented that Bauman had been not just a sociologist but also a philosopher, a moralist and a captivating storyteller for our times. I recalled that in the mid 1970s when I was a sprightly thirty year old I gave a talk at a seminar in Leeds. There was a man sitting quietly on a chair near the door, not joining in. He was fifty-ish, not overly tall, wearing a smart dark suit. His hair was short, dark and receding. When my talk was over he came over and with quiet dignity thanked me for coming and said that he had found the talk very interesting. This was my first encounter with Bauman.

It was twenty years before we met again. I contributed to a celebration of Bauman’s life and work that was arranged at Leeds University shortly after his seventieth birthday. My

* Prof. Dennis Smith, Department of Social Science, Brockington Building, Loughborough University, Loughborough Leicestershire LE 11 3TU, United Kingdom. E-mail: d.smith@lboro.ac.uk.

¹ *The Beijing News Book Review*, interview with Dong Luo, 14th January 2017. For a slightly revised English version see http://www.academia.edu/30932959/Zygmunt_Bauman_Morality_Monsters_Metaphors_and_Marx_January_2017 [accessed 1st February 2017].

third and last personal encounter with him was a couple of years later, shortly after I got a book contract to do a study of his work [see *Smith 1998; Smith 1999*]. I went to see Bauman in his house at Leeds. Bauman showed me the office where he did his writing ('This is where it all happens'), and we went off to the pub in his car to have lunch.

The Bauman I met in the late 1990s had a very different style from the one I saw two decades earlier. His hair was white and a little unruly. His face was highly mobile. His hands were rarely far away from his pipe, which he would puff sagely. He was full of thoughts. However, I was also aware of an inner lock gate, sometimes holding back and sometimes releasing the mental torrent. The pipe was, perhaps, a useful device for gaining time to calibrate and control the inner flow of thought. When Bauman was in situations where he, so to speak, controlled the whole show, whether at his keyboard or on the platform, he was like a pedigree sheepdog bounding round the field, rounding up his arguments and driving them into the pen, showing off his speed and agility, thoroughly enjoying the chase.

I do not think the Bauman I met in the mid-1970s and the other manifestation I encountered two decades later were, respectively, the 'younger' and the 'older' Bauman. Instead, I reckon they were both ever-present, two sides of Bauman, sometimes on display, sometimes not. By all accounts, the effervescent, charismatic version of Bauman was often on show in Warsaw during the 1960s.

Some of Bauman's essays from the 1960s [such as *Bauman 1966*] suggest that very early in his intellectual career he had already arrived at the basic understanding of the human condition with which he has been strongly associated in recent years. His analysis proceeds as follows. The old sources of authority – gods, priests, elders, monarchs, aristocrats, state bureaucrats and even the voice of 'the people' – have lost their legitimacy. We each now have to make our life choices without any external guidance. These choices often have a profound moral dimension, including harm done and good left undone. Most people cannot cope with such responsibility so this enormous moral challenge is very often side-stepped. Instead we bow down before confidently assertive bureaucrats, who impose, often unreflectively, rules handed down 'from above'. The upshot is that the modern world is, morally speaking, 'running on empty'. In other words, it is not sufficiently well fuelled by a deep ethical sense that allows individuals to work out for themselves whether their own rule-following behaviour is moral or immoral.

For his part, Bauman insisted that acting or failing to act was itself always the expression of a personal choice with an inescapable moral dimension. He recommended that every individual should awaken their conscience, giving the other's needs priority over their own selfish materialistic desires. In fact, the problem was not simply untrammelled personal greed. Bauman lived through the 1970s and 1980s when the people were, so to speak, driven out of the forums of civic debate, which were being shut down or at least starved of business by privatization, and shepherded into glittering shopping malls that offered a multitude of glamorously advertised diversions.

This before/after contrast was exacerbated by Bauman's migration from socialist Poland to the capitalist West. When these dynamic impressions had settled down, he came to the lasting conclusion that modern life was plagued by two structuring mechanisms: on the one hand, bureaucracies determined to impose their control over the world around them by the relentless categorization of people and things; and, on the other hand, capitalist big business with its relentless pursuit of profit through the market.

Before migrating to the capitalist world Bauman had already traversed many new frontiers: moving in 1939 from Nazi-threatened Poland to the Soviet Union then in full mobilization mode; entering Berlin, then Warsaw with the Polish units attached to the Red Army in 1945; venturing into the risky wilderness of revisionist Marxism during the 1960s; to Israel briefly; then during the 1970s installing himself in the strange venues haunted by his old party's official enemy, the West.

Bauman's early years in the military made him and marked him. They gave him rapid promotion and superb self-confidence, then shattered it when he was dishonourably discharged in 1953, aged 28. This sort of exhilarating but ultimately disastrous roller-coaster ride was a common pattern for people in that line of work at that time and place. It severely tested personal resilience. For his part, Bauman had plenty of bounce and ambition. He decided to remake his career and, if possible, help reform the (as he then realized) corrupt, confused and inadequate Communist institutions that had failed him.

In his personal campaign to escape the clutches of Communist orthodoxy, the revisionist Bauman, by now an academic, found some of the intellectual sustenance he needed in American sociology, especially its radical tradition. This was cultivated by C. Wright Mills but also lurked deep within the Chicago School, for example in the work of scholars such as Louis Wirth on urban estrangement [e.g. *Wirth 1938*] and W. I. Thomas on migrating Poles [in *Thomas – Znaniecki 1918–20*], a group to which Bauman would shortly belong.

In fact, a large part of Bauman's achievement was to revise for a new era the evocations of exploitative capitalism and alienating bureaucracy initially offered between the wars by the Frankfurt School in Europe and by the Chicago School in America. Their interwar transatlantic visions focused on the destruction and exploitation of human lives in local communities, engineered by wealthy and powerful interests in societies that worshipped strength and success. Bauman refashioned those visions for a post Cold War era, one in which overt exploitation is replaced by cynical seduction at the hands of big business and the government. There is much talk of equality and justice but widespread neglect of the human interests of those who are poor, weak and failing. When we are confronted by such evils, Bauman urges us to be clear-sighted, self-aware and morally responsible.

Later, during the 1990s, Bauman besieged and captured the castle of post-modernity, which he occupied and made his own. In the 2000s he vacated this castle and tried his luck in the surrounding moat, or rather, as he preferred to see it, the all-encompassing ocean of liquid modernity. He was still swimming there when his time finally ran out.

In true pioneer tradition Bauman died with his boots on. He was writing and publishing till the end. Four new titles appeared in 2016, and another early in 2017.² He was then about two years into his second marriage. By 2017 Bauman had behind him a long and extraordinary career as a persuader, steering the thoughts and actions of others and exercising leadership and command in many situations: on the battlefield, in military and political campaign headquarters, in academic departmental meetings, in lecture rooms and conference halls, and in letters, emails and interviews.

² For an up to date and comprehensive bibliography of books by and about Zygmunt Bauman, see the following: http://www.sociosite.net/sociologists/bauman_zygmunt.php [accessed 1st February 2017].

Bauman was such a quick thinker, talker and reader, and had accumulated such a wealth of knowledge and experience that he usually had little difficulty in doing two things: persuading his audiences that they had grasped only half-truths about the world; and showing them that he had a bunch of keys that would unlock at least some of the mysteries they were confronting and give them a greater sense of clarity.

Two Missions, Two Trilogies

Bauman was at the height of his powers between the early 1970s and the early 1990s when, primarily to satisfy his own intellectual, political, and moral curiosity, he used the freedom of being in the West to undertake two missions. The first was to work out how he could rescue, revise and reshape the most useful and powerful elements of the orthodox Marxist analysis he had learnt so arduously in his youth then instilled so assiduously into the heads of his soldierly charges during his early career years as a political officer in Warsaw.

When Bauman finally abandoned that project he sought instead to build upon the Enlightenment values that, in his view, stood at the centre of Marx's original conception of his world-shaking enterprise. This took him towards his second projected destination, moving him on from the delineation of a modern sociological Marxism towards the creation of a new sociology of post-modernity. These two missions led to the composition of two trilogies.

The first trilogy built upon the premise that sociologists should recognise that although human beings are embedded in constraining social structures they could also make choices and initiate social change. Bauman wanted sociology to become the means of undertaking an ambitious rational exploration of the world, emancipating human beings, making their lives better. This meant undermining the narrow claims of positivism, which restricts itself only to the measurable dimensions of the existing observable world. It also meant pushing aside the limited assumptions embodied in common sense views of what could and should be. Instead, sociology had to build upon and incorporate the insights of philosophers.

Sociology and sociologists had to maintain a healthy distance from state power and keep close to the people, making links with several different groups with diverse interests and opinions. But they should equally make sure that sociology did not merge with the tenets of common sense that prevailed in common parlance, since this risked reproducing half-truths and half-disguised prejudice. At the same time, it was important to avoid retreating into a realm of discourse that was so specialised and abstruse that it lost touch with the people's everyday experience.

These were the ideas that Bauman developed systematically in three interconnected works: *Culture as Praxis* [Bauman 1973], *Towards a Critical Sociology* [Bauman 1976b] and *Hermeneutics and Social Science* [Bauman 1978]. Two other books rounded out the argument made in the trilogy. In *Between Class and Elite* [Bauman 1972] Bauman paid tribute to the struggle for justice and equality of early leaders in Britain's labour movement. Later, in *Socialism – the Active Utopia* he opened his argument with the one-line assertion that 'Socialism descended upon nineteenth-century Europe as utopia' [Bauman 1976a], 9. Sounds familiar? Think Marx and Engels: 'A spectre is haunting Europe ...'

Bauman's account of the past, present and future of socialist modernity likewise has an (implicit) co-author: Antonio Gramsci [see especially *Bauman 1976a*, chapter five].

A decade later, this first synthesis no longer satisfied Bauman, so he set off on another quest that produced the better-known trilogy that includes *Legislators and Interpreters* [Bauman 1987], *Modernity and the Holocaust* [Bauman 1989], and *Modernity and Ambivalence* [Bauman 1991]. In these works Bauman discovered some different ancestors, and a different historical myth. Instead of working-class heroes beating back against oppression, his forebears were now intellectuals, especially Jewish intellectuals, trying to cope with the irreducible ambiguity of modern culture.

Legislators and Interpreters traces the rise, fall and transformation of a distinctive status group, intellectuals who since the Enlightenment had been influential as educators in shaping the policies of emerging national states. But as the market's influence in societal management increased, the need for these intellectuals decreased. They were also marginalized by the spreading tentacles of official bureaucracy, which elbowed aside their ethical reservations, as *Modernity and the Holocaust* showed in an extreme demonstration of a universal tendency. Finally, *Modernity and Ambivalence* exhibited the intellectual trials of Jews such as Freud, Simmel and Kafka who struggled creatively to discover meaning and coherence in their lives and careers.

My main criticism of the two trilogies Bauman produced in these years is that he threw out the 'baby' of careful comparative-historical analysis with the 'bathwater' of historical materialism. The point is that Gramsci, Habermas and other theorists (and there were many in Bauman's stock cupboard) gave him handholds provided by politico-cultural analysis within neat all-encompassing abstract frameworks. Once he had grasped these handholds Bauman decided to kick away or ignore the contents of another stock cupboard: the one that contained the detailed empirical case studies that allow historians to build up their own picture of the past and present in advance of (or sometimes instead of) delving into theories that explain to them how things work even before they look into them.

In fact, Bauman did not simply present his studies in Gramscian, Habermasian, Foucauldian or other 'branded' frames. By the early 1990s he had learned to interweave in his work another lively element: the empirical evidence he garnered by drawing on observations of incidents in everyday life. That was where he discovered his 'intimations of postmodernity', for example.

This was the art of the *flâneur*, the relaxed wanderer who saunters through city streets, observing what is going on [for example, in *Bauman 1992*]. It was also the art of the photographer who takes pictures of scenes within the disorderly sequences of human activity and then pours over them in the studio, looking for interconnections and deeper significance. Not least, it is also the art of the police investigator or detective who pieces together a larger picture of social networks and group intentions by spotting a turned-up collar here, a discarded newspaper there, a rapid disappearance down a dark alley, or a whispered conversation in a quiet café. Bauman was familiar with this scenario. He had been there during his Warsaw days, on both sides, hunter and hunted.

This was the sociological world Bauman was investigating and inhabiting when I did my survey of his work and career in the late 1990s. In my book I did my own bit of constructive map-making, collating the scattered pictures created by Bauman of many parts

of the territory through which he had been wandering, putting them together to produce a kind of rough guide. It was a plan of the castle of post-modernity that Bauman had captured and occupied a few years before, incorporating the intellectual refurbishments he had installed in the succeeding years [see *Smith 1999: 136–166*].

Water-tight in a Liquid World

By 2000, roughly a decade after beginning his experiments with intimations, fragments and other *pointilliste* preoccupations, Bauman had worked his way back to the big global picture. He clearly did not wish to be trapped inside any castle, even of his own devising, so he adopted a brilliant metaphor that allowed him to combine the flexibility of the *flâneur* with the global scope of the round the world sailor. He conveniently discovered that the world was liquid; so ‘liquid modernity’ was born. The only bit of the liquid world to which Bauman granted useful solidity was the European Union, which he seemed to see as a kind of Noah’s Ark carrying humankind’s hopes. Deep in the EU’s hold was his precious Poland [see *Bauman 1971; Bauman 2004*].

From this point in his life and career, the reason that Bauman’s work retains its fascination, for me at least, is not in the main because of what it tells us about the world, sociologically speaking, although he effectively deploys the pragmatic wisdom and ethical standards he has cultivated in the preceding half century. Instead, the work is interesting because of what it may seem to tell us (and the cautious language is deliberate) about Bauman himself. In fact, that was always the main interest for me, given my parallel inquiries into other contemporaries of the twentieth century and in some cases beyond, such as Hannah Arendt, Norbert Elias, Michel Foucault, Barrington Moore, Immanuel Wallerstein and others [explored in, for example *Smith 1991; Smith 2000*].

All these scholars have done work that helps to explain the world, and lived lives that help to explain their work. In some cases, their work may also help to illuminate the lives they have lived, located as they are at many different points on the geo-political scene, each dedicating themselves to unravelling the complexity of capitalist modernity. Knowing where these different writers are coming from helps us to triangulate their different perspectives.

Caution and patience is required on all fronts. For example, it was not until a couple of years ago that I discovered that the radical Barrington Moore, whom I initially researched for a book published in 1983, was brought up by a grandfather who was the attorney of the fabulously wealthy J. P. Morgan [*Smith 2015*]. Moore was put through an exclusive upper class education, and got bullied, but found solace, sustenance and, not least, a detached and strongly independent frame of mind, from his scholarly studies, especially in the classics.

Patience has also been a virtue in reflecting on the life of Zygmunt Bauman. In the original draft of my book on Zygmunt Bauman (this would be in the late 1990s) I referred to his friend, Stefan Morawski who reckoned that young Major Bauman, as he was in the early 1950s following a very ‘good’ war, could easily have been promoted to the rank of general [*Morawski 1998*]. I took the thought a little bit further and speculated that if Bauman had stayed in the military, instead of being dishonourably discharged in 1953, he might have ended up as national leader of the Polish republic; I was thinking of Jaruzelski,

although I did not mention him.³ This speculation got the strongest reaction from Bauman of anything I ever wrote or said. He wrote back that I was completely wrong. It was an unthinkable idea. He was ‘a terrible soldier’ or words to that effect.

Looking back on those words, which I doubted but took at face value at the time, I am reminded of *The Fateful Adventures of the Good Soldier Švejk* [Hašek 1997], which, as everyone knows, is a hilarious satire of the First World War. Hašek’s hero, Švejk, was indeed a terrible soldier, one who had no respect for his officers. The inventor of Švejk is definitely a man for our own times: goodbye Hayek, hallo Hasek.

He would no doubt recognize the burning resentment many voters in the age of Trump and Brexit seem to feel at the incompetence and lack of care for ordinary people displayed by their political masters. But is this what Bauman meant? Was that how he felt in the late 1940s and early 1950s? I am pretty sure that he did not. He was no Švejk. His approach was much more upbeat. For example, he fought in the battles of Kolberg and Berlin and at the end of the war was awarded Poland’s Military Cross of Valour for bravery in the field.⁴

In this context it is interesting to notice that Zygmunt Bauman’s second wife, Aleksandra Jasińska-Kania, whom he married in his late eighties, is the daughter of Bolesław Bierut (1892–1956). This man was Poland’s national president from 1947 to 1952, and then its prime minister from 1952 to 1954. Bierut had a ferocious reputation. He was the man that organized the repression that the Kremlin and their subordinates in Warsaw thought was necessary to fasten Stalin’s grip upon the population of Poland after the end of the Second World War [see *Main 2004* and, for background, *Applebaum 2013*].

During Bierut’s years of power Zygmunt Bauman became a senior officer of Poland’s Internal Security Corps or ‘internal army’, with special responsibility for political education within the military. Documents apparently still in the archives suggest that Bauman was also for a while (1945–1948) registered as an underground informant for the regime.⁵ He was a totally dedicated Communist, committed to making sure that soldiers imbibed the Kremlin-approved orthodoxy regarding how Poland should develop and how Poles should live and think. Two things seems clear: Bauman was both an efficient bureaucrat and a brave soldier.

As everybody knows, in 1953 Major Bauman was suddenly sacked. This happened shortly after his father had made an inquiry about migration at the Israeli embassy. It was also just five days after the death of Stalin. Bauman dyed his uniform a different colour and

³ Wojciech Witold Jaruzelski was born in 1923, two years before Bauman. In 1943 he joined a Polish military unit under Soviet control. He joined the Polish communist party in 1948 and like Bauman, became an informant. By 1960 he was the chief political officer of the Polish armed forces. By 1981 he was prime minister. See, for example, Berger 1990.

⁴ Sources include http://www.encyklopedia.naukowy.pl/Aleksandra_Jasińska-Kania; http://www.encyklopedia.naukowy.pl/Bolesław_Bierut; <http://www.newsweek.pl/polska/corka-bieruta--procent-od--kapitalu-99566,1,1.html>; Joshua Levitt, ‘Jewish Professor Who Declined Honorary Polish Doctorate Because of Anti-Semitic Attacks is No Stranger to Discrimination’, *The Algemeiner* 22nd August 2013 at <https://www.algemeiner.com/2013/08/22/jewish-professor-who-declined-honorary-polish-doctorate-because-of-anti-semitic-attacks-is-no-stranger-to-discrimination/> [all accessed 1st February 2017], Mark Davis and Tom Campbell, ‘Zygmunt Bauman obituary’, *Guardian* 15th January 2017 at <https://www.theguardian.com/education/2017/jan/15/zygmunt-bauman-obituary> [all accessed 1st February 2017].

⁵ See Aida Edemariam, ‘Professor with a past’, *Guardian* 28th April 2007 at <https://www.theguardian.com/books/2007/apr/28/academicexperts.highereducation> [accessed 1st February 2017].

became a civilian. He made a second career as an academic, still a Marxist but now pursuing a dissident intellectual path. That second career also came to a sudden end in 1968 when he was denounced by the regime, along with other dissidents, as a highly undesirable person. This occurred as part of an anti-Semitic campaign sponsored by the government. Bauman and his family left Warsaw, initially for Israel, ultimately for Leeds.

Now fast forward four decades. By that time Bauman had filled a very long shelf with his new books and offprints and had a substantial number still to write. Then his wife Janina died in 2009 after what had been a very long and by all accounts, a very happy marriage. Six years later Bauman escaped from widowerhood by marrying Aleksandra Jasińska-Kania, his old boss's daughter. Bauman's new wife, born in 1932, had been one of his doctoral students. At that time she was, like him, interested in the way American sociology dealt with the theme of alienation. She also, like him, became a globe-trotting academic. Bauman's second marriage was also, clearly, a very happy one.⁶

The conclusion I tentatively draw is that Bauman retained throughout his life some sense of connection with the elite politico-academic circles that took shape in Warsaw during the 1950s and 1960s. Bauman was evidently an active and influential player in those circles where everyone was always vulnerable and the game could change very quickly. For over two decades as a young man in Warsaw Bauman was a confident and successful insider, first in the Polish military and then in the Polish academic world. It is surely the case that in both spheres he was deeply ambitious, pursuing influence and building up a constituency of supporters. However, in neither sphere was he ever secure. Indeed, in both cases he finally stumbled, then tumbled painfully, when the political climate changed more quickly than he could.

It seems to me probable that Bauman's two very public humiliations, in 1953 and 1968, were crucial learning experiences that shaped the rest of his life and career. By the late 1960s he was finished with Warsaw roulette. The cultural pastures of the commercialized West offered an arena with less overt nastiness, many charming publishers, and softer ground on which to fall. Once he had left Poland, found his way to Britain, and recovered his composure, so to speak, Bauman seems to have decided to transfer his competitive instinct fully to the sphere of the intellect. Henceforth, secure in his Leeds redoubt, he could engage in competition within the vast arena of the West. His principal opponent would be himself, pushing himself to the limit. This would be much less risky than a life of bitter score-settling back in the Polish capital.

Bauman evidently knew his way around Warsaw society from top to the bottom but my impression was that in Britain he found it difficult to absorb and adopt the native habitus. I remember once on the fringes of a conference strolling with him towards the lecture hall through a series of doors. He insisted on following a specific etiquette of door holding, taking turns. This was partly half-joking, but partly also, it seemed, due to feeling uncomfortable with too much British casualness or informality. Bauman was not, perhaps, fully at home except when he was, quite literally, at home, back in his pleasant Leeds house with his study, books and familiar domestic things.

⁶ Professor Aleksandra Jasińska-Kania is Professor Emerita of Sociology at Institute of Sociology at Warsaw University in Poland. She has researched on values, democracy, ethnic stereotypes, citizenship, national identity, and nationalism.

Bauman never integrated himself into the British educational establishment as completely or successfully as, say, Ernest Gellner (Oxford, Edinburgh, LSE) his near-contemporary from the Czech Republic. Of course, Gellner had over thirty years start, having initially arrived in Britain in 1939. For his part, Bauman, who acquired a bit of a reputation as an authoritarian in his early days at Leeds, may well have shunned the prospect of the long committee meetings, bureaucratic battles and compromises that heading for the upper slopes entailed. In the West Bauman evidently preferred to be an interpreter rather than a legislator.

Add to this three other things: Bauman's absolute determination to follow his own chosen course, whatever that might be at any one time; his apparent need to be a visible success in every project he undertook (so that, for example, a sociology professor who knew Bauman well once told me that when Bauman first took up photography seriously he was soon entering photographic competitions and winning prizes); and, not least, his energetic efforts to impose upon his audience the standards by which he, Bauman, should be judged. An example of this last point is the way he repeatedly insisted that all men and women were deeply estranged. In fact, Bauman did something very remarkable. By getting his audiences to take seriously his notion that we are all strangers to one another, Bauman, so to speak, assimilated the entire population in the West and beyond to his own condition as an outsider. By accepting this analysis, his readers adopted and adapted to his view of the world. Bauman could therefore present himself not only as a stranger amongst strangers, but also as a self-declared expert on that condition. It was a way of integrating himself into Western society at large while maintaining a comfortable sense of distance due to the authority that his growing reputation for wisdom commanded.

By his last decade, Bauman had achieved a unique role as the world's moral weather forecaster. He continued to work tremendously hard. I suspect this was partly from a strong sense of duty; the good soldier ensuring that his audience had the best and most up-to-date analyses he could provide. Perhaps it was also residual anxiety left over from the falls he took in 1953 and 1968. He once told me that he was not troubled by political attacks that referred back to those times. He said he was 'water-tight'. That surely helped him feel safe in his own invented realm of liquid modernity.

Bibliography

- Applebaum, Anne [2013]. *The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. London: Penguin.
- Bauman, Zygmunt [1966]. Three remarks on contemporary educational problems. *Polish Sociological Bulletin* 6: 77–89.
- Bauman, Zygmunt [1971]. Social dissent in the East European political system. *European Journal of Sociology* 12: 25–51.
- Bauman, Zygmunt [1972]. *Between Class and Elite*. Manchester: Manchester University Press.
- Bauman, Zygmunt [1973]. *Culture as Praxis*. London: Routledge
- Bauman, Zygmunt [1976a]. *Socialism – the Active Utopia*. London: Allen and Unwin.
- Bauman, Zygmunt [1976b]. *Towards a Critical Sociology*. London: Routledge.
- Bauman, Zygmunt [1978]. *Hermeneutics and Social Science*. London: Hutchinson.
- Bauman, Zygmunt [1987]. *Legislators and Interpreters*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Zygmunt [1989]. *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Zygmunt [1991]. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity.

- Bauman, Zygmunt [1992]. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge
- Bauman, Zygmunt [2004]. *Europe. An Unfinished Adventure*. Cambridge: Polity.
- Berger, Manfred [1990]. *Jaruzelski: Traitor or Patriot?* London: Hutchinson.
- Hašek, Jaroslav [1997]. *The Fateful Adventures of the Good Soldier Švejk, During the World War, Book One*. Ist Books; originally published 1921–1923.
- Main, Izabella [2004]. President of Poland or Stalin's most faithful pupil? The cult of Boleslaw Beirut in Stalinist Poland. In: Apor, Balázs, et al. (eds.). *The Leadership Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. London: Palgrave Macmillan, pp. 179–193.
- Morawski, Stefan [1998]. Bauman's way of seeing the world. *Theory, Culture and Society* 15: 29–38.
- Smith, Dennis [1991]. *The Rise of Historical Sociology*. Cambridge: Polity.
- Smith, Dennis [1998]. Zygmunt Bauman: How to be a successful outsider. *Theory, Culture and Society* 15: 39–45.
- Smith, Dennis [1999]. *Zygmunt Bauman. Prophet of Postmodernity*. Cambridge: Polity.
- Smith, Dennis [2000]. *Norbert Elias and Modern Social Theory*, London: Sage.
- Smith, Dennis [2015]. Barrington Moore. In. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. 2nd edition. London: Elsevier.
- Thomas, William Isaac – Znaniecki, Florian [1918–1920]. *The Polish Peasant in Europe and America*. Boston: Richard G. Badger / The Gorham Press.
- Wirth, Louis [1938]. Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology* 44: 1–24.

Dennis Smith (1945) studied Modern History at Christ's College, Cambridge University followed by Sociology at the London School of Economics. He has taught at Leicester University, Aston University and Loughborough University as well as held visiting positions in, for example, Harvard (USA), Moscow Higher School of Economics (Russia), University of Kwa-ZuluNatal (South Africa), and Shandong University in Jinan (China). He was editor of Current Sociology (journal of ISA) between 2002 and 2010, and previously of The Sociological Review (UK) between 1994 and 2001. His books include: The Rise of Historical Sociology (Polity 1991), Capitalist Democracy on Trial (Routledge 1990), Conflict and Compromise. Class Formation in English Society 1830–1914 (Routledge 1982), The Chicago School (Macmillan 1988) and Globalization. The Hidden Agenda (Polity 2006) as well as studies of Barrington Moore, Norbert Elias and Zygmunt Bauman. He is currently writing two books. One is a study of the EU, Brexit and the current transformation of the West. The other is a comparative study of the lives and careers of four famous prisoners: Oscar Wilde, Jean Améry, Nelson Mandela and Aung San Suu Kyi. Both books focus on the dynamics of forced socio-political displacement and the way people respond to the challenges this poses.*

Historical Paths and Intellectual Projects: The Case of Max Weber

SVEN ELIAESON*

Historické cesty a intelektuální projekty: Případ Maxe Webera

Abstract: Max Weber is an elusive classic, and competing traditions claim his legacy. As in other cases, the interpretation of this classic should take into account formative experiences, historical context and links to older traditions. Weber theorized rational modernity, albeit with a certain ambiguity (the “iron cage”). He reworked the legacy of German historicism, but took it in the direction of methodological individualism; at the same time, and through the very affiliation to historicism, he contributed to German nation-building. His emphasis on the state as a necessary unit of analysis now seems obsolete, and so does his inclination to take the imperialistic dominance of the European great powers for granted. He was not immune to the ideology that opposed Germany’s cultural calling to Western civilization and Russian barbarism.

Keywords: Max Weber; Germany; Prussia; *Sonderweg*; historicism; nation-building; imperialism

DOI: 10.14712/23363525.2017.21

Whether the classics should be read on their own terms or approached on the basis of present day problem definitions is a perennial question reappearing in various formulations and language guises. The classic authors could be treated as data or as colleagues. If we try to forget everything beyond the horizon of the author under scrutiny we might embark for arid “fishing expeditions” without a clear goal, collecting infinitely more knowledge without really knowing why – but if we know what we are looking for we might too easily find precisely that and violate the integrity of the classic in acts of “chronological imperialism”. There is no easy solution to this dilemma, but we do have to learn how to deal with it in order to avoid premature closures and creative interpretations extending the classic beyond his proper realm.

There is indeed a conflict between interpretation and utility. This is particularly evident in the case of Max Weber. He has been abused by many disciplines and paradigms, built into their various approaches as a cornerstone and founding father. He has emerged as the most important classic author for schools as different as functionalism, empathetic hermeneutics and survey analyses, to mention a few competing paradigms in social science.¹

To understand Max Weber requires a certain familiarity not only with the peculiar German context (*Sonderweg*) but also a conception of how this might affect Weber’s own thought as well as our retrospective understanding of it. While it might be legitimate to

* Dr. Sven Eliaeson, Uppsala Centre for Russian and Eurasian Studies, Box 514, SE-751 20 Uppsala, Sweden. E-mail: sven.eliaeson@ucrs.uu.se.

¹ This is not the place to elaborate on this. See [Eliaeson 1995, 2002].

merely use select elements of the classic's *oeuvre* as tools, intact parts from the junkyard, contextualizing remains an important part of interpretation and a way to resolve conflicts of interpretation. Pure contextualism would be "overkill". There is something that sets a classic author above his contemporaries and makes him remain alive, speaking to us over the centuries. On the other hand, a classic is often a construction of ours – and if Max Weber were to awake from the dead he would hardly recognize the "Max Weber" invoked in various disciplines.

A "Whiggish" or retrospective contextualism is the realistic route between the Scylla and Charybdis of presentism and historicism.² Jeffrey Alexander might be right in stating that we study the classics in order to learn something about our present day society³ – yet this is a risky strategy of interpretation, inviting to theoretical over-interpretations, in short making us vulnerable to all those fallacies that Quentin Skinner warns us against.

Although it remains a matter of controversy if Weber was predominantly a lawyer, historian or sociologist (by profession he was an economist, with chairs in Volkswirtschaftslehre) – his role as a fundament of academic Anglo-Saxon sociology after all being a retrospective construction by Parsons' "creative extension", and his role for German scholars in the 20s also a matter of dispute [Turner – *Factor* 1994] – it is obvious that he made numerous contributions to what we might label "political sociology".

In the following we first ask what we can possibly mean by a German *Sonderweg*, how it affects Weber and, moreover, how it colors our interpretation of his special contribution to modern social thought. The understanding of Weber requires a recontextualization that is a necessary but not sufficient prerequisite for the genuine interpretation of his thought. There is an option to plead the relative autonomy of the texts – but at least the choice between competing relative autonomous "Max Webers" calls for more of context in order to learn what he actually meant.

Weber's Historical Background: An Overview

The term *Sonderweg* may be misleading.⁴ We could speak of the Swedish Model, the American exceptionalism, etc. All notions of *Sonderweg* somehow presuppose a nomothetic stand, a notion of a normal route. It might be more accurate to speak about *Sonderbedingungen*, peculiar circumstances, especially since the concept of a peculiar German route is ideologically suffused, much like for instance the concepts of civil society, postmodernism and globalization. But the concept of *Sonderweg* is there and we have to understand the notion and the role it has played in the reception of Weber's work. That we get hot under the collar in discussions over the peculiar route of German history depends on the fact that German domestic history became world history, due to peculiar circumstances. The Germans are in focus since the combined effects of their – in comparison

² I don't think there is any obviously "winning side" in the controversy between Alexander and Quentin Skinner but certainly a better awareness of the methodological problems involved would help to avoid naive retrospectivism and contribute to less flawed interpretations.

³ Personal conversation with Jeffrey Alexander in LA, June 1990.

⁴ I am well aware that the concept often is used in a more narrow sense, with its focus on the combination of rapid growth in economy and slow development in the political maturing process (the theme of Thorstein Veblen [1915]) – but despite the objections that could be raised to the concept in most of its modalities I still maintain that its use at least for didactic reasons is, albeit debatable, also arguable.

to France and the UK – delayed development to a centralized nation state, as well as the geopolitical location of the German cultural realm, makes it a frustrating concern of all neighbours to understand what is going on in Germany, the key state on the European continent.

Max Weber lived in a time of ruptures and rapid developments. This is no unique predicament. One often tends to believe that one's own time is precisely such a one, with an immediate bearing upon the future. This is, however, particularly true about Wilhelmine Germany. In academia as well as in politics formative changes were taking place, within a relatively short period of time.

The German universities were seen as models for the world and served as such in several cases, most prominently the University of Chicago which was founded in 1893 with Rockefeller money.⁵ The professors (e.g. Small and Park) of the emerging Chicago school in sociology had their degrees from German universities, like the present Humboldt University (until 1945 Friedrich Wilhelm-Universität) in Berlin. The prolonged historicist hegemony in German scholarship made some German achievements – like Weber's ideal-type methodology – more seminal than in its homeland.

In politics it remained an open question how the state structures and their legitimacy would adjust to the rapid change from rural culture to industrial mass society, and how the members of the huge emerging working class would "behave themselves" and contribute to the renewal [Roth 1963].

The second *Reich* had been founded soon after the Franco-Prussian war, which in retrospect appears as a successful part of Bismarck's nation-building. While preserving an old-fashioned form of government, the new Germany arising out of Bismarck's *klein-deutsche Lösung* (with Austria left outside) underwent a rapid commercial and industrial development. Especially the 1890s were a period of upheaval and Germany became an important competitor to the USA and the United Kingdom in international trade. At this time Bismarck had left the scene and left the country with a power-vacuum that turned out to be difficult to fill. In comparison to France and England the German transition to modern mass democracy had a considerable time-lag.⁶

In Germany the notion of a *deutscher Sonderweg* has generated vivid conflicts among historians, since it has a bearing upon the character of Nazi rule. Even if Nazism is seen as an anomalous historical phenomenon it can still be argued that it had continuity and deep roots given the already existing tendencies, rather than being a radical break with genuinely German traditions. If there is a particular German route and if Hitler is a product of that route, this has consequences for the German search for identity today. The matter of continuity or break and the meaning of the notion of a German *Sonderweg* are therefore still inflammatory.⁷

⁵ This is an intriguing theme. Reciprocal trans-Atlantic contacts are also illustrated by Weber's American journey.

⁶ Modern mass democracy is a field of inquiry for sociology ever since de Tocqueville. Historically sociology seems to be in co-variation with the need of secularized knowledge about group-conflicts.

⁷ It is possible also to discuss Hitler and German political tradition in terms of "good" or "bad" continuity. The main division seems to be between those who normalize the history of the present Federal Republic, claiming for it a long tradition, and those who emphasize Hitler as an outcome of long-term trends in history. This is for natural reasons a "touchy" subject in Germany, generating a lot of nuanced history writing.

The most ideological meaning of *Sonderweg* is that Germany represents something between Western civilization and Russian barbarism. In contrast to Western materialism and exaggerated belief in Enlightenment reason the role of the Germans as carriers of culture in Eastern Europe is emphasized. German state-idealism also differs much from pure utilitarianism of the kind we find in the UK.

To the Germans *Kultur* had a number of positive connotations, including ideas about supreme historical values and a special mission for the German people. After all the Germans had built most of the towns east of Elbe (and West of Russia) and they felt superior to their Eastern neighbours – and also to their Western neighbours. *Zivilisation* had a certain negative scent; the culture of the Germans in their own eyes represented something “higher” and less selfish (than liberalism imprinted by utilitarian individual calculation). Civilization roughly means (in today’s wording) coca-cola and long trousers, instead of penis-tubes. Culture is churches, Goethe’s Faust and *Staatsoper*. Drawing on traditions going back to Cicero, Pufendorf and Herder had transmitted the concept of culture to the mandarins of the younger historical school. The concept of culture is connected with the ideals of the German *Bildungsbürgertum* and in due course acquired certain Romantic irrational overtones [Ringer 1969: 87–88]. This applies for instance to Alfred Weber, Max’s younger brother. During WW I, “Culture or civilization” even became an important intellectual slogan. Sweden’s internationally renowned political scientist, Rudolf Kjellén, was an energetic contributor to the “ideas of 1914”⁸ in that debate, in which a sort of organic idealistic corporativistic *Staatsgemeinschaft* was contrasted to the freedom-and equality ideals of the Western democracies.⁹

In light of this general and emphatic interpretation, one realizes the need to further define and elaborate the meaning of *Sonderweg* in a number of areas, like domestic policy, ideology, constitutional history, cultural history, history of science, as well as European great power politics. Thereby we will also gain better understanding of the conditions and the context of Max Weber’s social thought, and of its contribution to that context. We will also learn how the various aspects of *Sonderweg* hang together and form a pattern.

The most conventional common denominator of this pattern is probably to be found on the level of cultural history. In the general history of ideas we speak about Enlightenment vs Romanticism as a central division over the last couple of centuries. In Germany Romanticism was particularly strong, and it is a commonplace that the Germans never totally accepted the Enlightenment. There is a lingering irrational vein in German thought, manifest on many levels, as lack of political maturity, a certain resistance to the strong liberal streak in the rest of Europe, where utilitarianism is at the core; there is even an apolitical vein in the German bourgeoisie, profiting from a development which, just as the *Reichsgründung*, had been enforced from above – and not primarily by the efforts of German citizens. Apolitical idolatry of culture as a special feature of German thought is well in line with the Prussian *Obrigkeitsstaat* (authoritarian state), which provided the form of state that the new German nation had to grow into. Politics was widely regarded as something rather to avoid than to participate in. Especially party politics was regarded

⁸ A concept originally from Johann Plenge on 1789 and 1914 [Plenge 1916].

⁹ *Kultur vs. Zivilisation* is a theme we associate with Werner Sombart, although we find the formulation already in Kant.

with a certain hesitation and abstention, since it was seen as an expression of egoistic special interest and not the common good of the nation.¹⁰

The notion of Germany as a “third way” between Western and Eastern alternatives is historically attuned to the German orientation to the East that can be traced back to the early history of the Holy Roman Empire and was particularly strongly associated with Frederick Barbarossa, who also was one of the idols of Hitler – but before that also a hero for the delayed German nation building in the days of Bismarck. During late medieval times the boundary between Slavonic and Germanic cultures was located close to Lübeck, roughly at what is today the border between Schleswig-Holstein and Mecklenburg-Vorpommern. Berlin is for example originally a Slavonic village. The Germans had gradually populated the land east of Elbe and huge parts of the original population were also gradually Germanized. When Poland after World War II was moved westwards it roughly restored the old ethnic borders of late Medieval days. The German Order in what are today the Baltic states, and Slavic princes invited Germans to build cities in their countries. The bourgeoisie in St. Petersburg was to quite some extent also German, as was a substantial part of the landed gentry and the bourgeoisie in the Baltic area. Even in recent times, ethnic belonging and national identity was to a large extent a matter of choice, as in Masuria (South East Prussia) and Silesia.¹¹

The divisions of Poland and the existence of huge Slavic minorities within the borders of the German *Reich* made the relation to the constitutionally backward Czarist Russia sensitive. To Max Weber, the consolidation of the eastern German border became a crucial issue, intensified from 1905 onwards. Aside from the aspect of pure power politics, the concept of a German *Sonderweg* in the culturalist version could also be seen against this background. The Germans saw themselves as surrounded by culturally inferior people and therefore representing culture in the whole of central Europe, i.e. *Mitteleuropa* as a German mission. Weber was even racist in his negative perception of the Polish people, recycling prejudices that he picked up during his military training in Poznan/Posen. The British, in contrast, were seen as adhering to a more commercial and individualist and “egoistic”

¹⁰ Thomas Mann's *Betrachtungen eines Unpolitischen* from the time of the First World War is perhaps the most evident literary expression of this tendency of apolitical culturalism. For instance he sees war hospitals as a scene for cultural study groups. Meinecke's appeal after WW II to form Goethe-societies in order to represent the German spirit abroad is in a similar vein.

The views on the modern party system are more complex and there are time-typical elements of a Tocquevillian nature, linked to anxiety about the leveling of mass society. The labouring classes could claim political participation but not status of cultural importance. The bourgeoisie somehow were the cornerstone of the new industrial society, its attitudes and culture, but also had difficulties in organizing as an active and responsible political force. The basic idea behind modern mass democracy could be described as the bourgeoisie buying its social security and stability at the price of a certain gray mediocrity and egalitarianism. It is in this context also worthwhile pointing out that the bourgeois *Rechtsstaat* (constitutional order) and the abolishment of feudal privileges and modern mass democracy are two distinct although historically related – co-varying – projects, with certain inherent goal-conflicts. “More freedom or more democracy”, as Helmut Schelsky once put it.

¹¹ In the movie based on Günther Grass's partly autobiographical novel *Die Blechtrommel*, two cousins in Danzig land on different sides when they had to choose their national identity. Günther Grass himself was to my knowledge a Germanized Kaschube. Another example is the former Polish leader Gierek, who in good Polish German told Helmut Schmidt that “we from upper Silesia were Poles when things went well for the Poles – and Germans when it seemed to go well for the Germans”. This is also one reason why so many ethnic Germans still remains in Opole/Oppehn-vicinity; especially in the countryside it was not that easy to decide who was what after the war, so hundreds of thousands of Germans could remain as Poles in Poland, today again retaining their Germanness.

utilitarian mode of thinking, marked by calculating self-interest rather than strong convictions. The economist Friedrich List had already criticized the special features of the British political economy, and noted that the invisible hand sometimes seemed to require the support of a few gun boats and that some tariff protection might be beneficial for the development of infant industries.

The very concept of “Central Europe” (*Mitteleuropa*) as it was shaped by Weber’s friend Friedrich Naumann had the connotations of a German cultural mission, directed against Eastern lethargy and Western classic utilitarianism.

The Slavic population was regarded as primitive. The idea of German eastward expansionism found its idealistic legitimation, just like the French and the British had theirs on the other side of the oceans (“the white man’s burden”). This does not mean that Russia necessarily was seen as an enemy. Rather, Germany was split in its vision of how to behave in relation to its huge underdeveloped neighbor, rich in natural resources; this was somewhat similar to the way the Japanese related to China. To Bismarck, good relations with Russia were a cornerstone of his security policy, which aimed at continental European hegemony – but nothing more than that. The British did not object to start with, since it was a development at the expense of their traditional French enemies. To Hitler Russia was a prey to conquer and enslave. But both for Bismarck and Hitler, European hegemony as well as the appropriation of the East as a German interest sphere was the general inclination, albeit pursued with quite different means. In the meantime, von Tirpitz’s fleet building program during the reign of Wilhelm II had increasingly made Germany a threat to England, also as a world power.

The notion of Germany as the leading cultural nation in the heart of Europe was partly a compensation for the late start, in comparison to Western competitors. Delayed nation building (*Die verspätete Nation*, as Helmut Plessner wrote) is an important part of German uniqueness. One has to keep in mind here that the great catastrophe in German history is not the two world wars in our century but the Thirty Years War in the 17th century, which may have delayed German development for a couple of centuries. Half of the population perished (estimates are uncertain) and – equally tragic – the war ended without any clear-cut victory for either side.

If one of the sides in the conflict had won, later German history might have been very different. Through the Westphalian peace treaty of 1648, a powerless First Reich was perpetuated, with the *Kaiser* in Vienna and the *Reichstag* in various places (often Frankfurt am Main) before it from 1663 became more permanent in Regensburg. One might even say that the European balance of power at that time presupposed a non-functioning German state. Germany was no actor on the European great power scene but rather a fragmented conglomerate of monarchies, independent knightshoods, *freie Reichstädte*, etc., etc., adding up to roughly some 400 smaller entities, more victims than actors on the European scene. In 1648, for instance, Switzerland (de facto 1499) and The Netherlands (1609–1621) had seceded from a shrinking Germany, and still today the area of German culture does not coincide with the borders of the German nation, which was a perennial identity problem, especially acute in the 19th century.¹² Historically Germany has been shrinking in the West and enlarging eastwards. Once upon a time Metz was a German city and Savoy

¹² “Deutschland wo liegt es, ich weiß das Land nicht zu finden”, as Schiller said.

a part of the German Reich. Nevertheless, the *kleindeutsche Lösung* by Bismarck resulted in a Germany big enough to frighten all its neighbours and to emerge as the leading European power, once established. France, for instance, had taken over huge areas through Ludwig XIV's "policy of reunion" and obtained control over huge areas of German speaking territories in Alsace, where the French culturally oriented but German-speaking population remained a "hot potato" between the new virulent Germany and a France in decline.

Delayed German nation building was regarded as a threat by close neighbours, especially by France, which had lost its leading role, and in due course also by the United Kingdom and the United States. Due to its geographical position and political delay, Germany thus had to live with a predicament in which German domestic politics immediately became European power politics. German nationality and identity problems became European and during the 1930s even world problems. That the greatest cultural nation of Europe lacked stability as well as political continuity in foreign affairs was a dangerous problem to many nations.

The German *Sonderweg* to Modernity

Between the Thirty Years' War and the "three-step-rocket" by Bismarck to a (Northern) German *Reich* between 1848 and 1870–1871, we cannot overlook the most decisive influences of the Napoleonic experience. Napoleon had made his brothers kings, e.g. Jerome in Westphalia. He thus accomplished more than the traditional French goal of establishing the Rhine as the border between German and French territory. He had bribed the ruling classes who enjoyed limited popularity among their subjects. As a result, the old rulers simply compromised themselves through their collaboration with the French intruders. Yet Napoleon in many ways was a far-sighted and "liberal" leader, civil law reforms and constitutionalism being evident examples of his modernity and his promotion of a bourgeois *Rechtsstaat* to replace the old privilege society of feudalism.

Napoleon's role was complex and contradictory. He managed to stimulate a latent German nationalism at a time when his troops were overrunning Europe. Simultaneously he destroyed in effect the system of representation in Germany, both through reforms and discrediting the old nobility through collaboration. It is often forgotten that Code Napoleon was in force in huge parts of Germany – the Westphalian parts where his brother Jerome had been king – throughout the 19th century.

Burschenschaften (student clubs) with slogans such a "nation, liberty, honor" were created. Fichte delivered his "Reden an die deutsche Nation" in 1806 in Berlin; in them, the German national creed found its – so far – most pregnant formulation. Only a short time earlier, Goethe had conceived of the French troops as a sort of optional cultural exchange, with educated French officers (who read his novels) in the salons.

Political modernization was irreversible, although the Germans suffered from the handicap – in comparison to England and France – that they had no state into which they could build their new nation; they had to start from a fragmented condition.

There were two main alternatives in the fragmented Germany: Habsburg or Prussia. Habsburg had the handicap of a feudal form of state and the ballast of Slavic satellites within the so-called double monarchy (or "Ka-kania", as Musil wrote, i.e., *Kaiserliche und Königliche* ...). Saxony and Thuringia are perhaps the real German heartlands, but were

out of the competition, because of unlucky coalitions and political mishaps already in the days of August, king of Saxony and Poland, in the early 18th century. Russia played a role in this development.

The old heartland of Prussia was even outside Germany but the expansion of Prussia and the establishment of the Northern German Bund had made that vital military state an important power factor, in the absence of other alternatives. This meant a certain overrepresentation of certain traditions, contributing to the slow development from a *Machtstaat* (power state) to a *Volksstaat* (rule based on popular sovereignty). “Nicht rasonieren, nur marschieren” is a colloquialism that catches the attitude of hierarchical subordination. Moreover, those parts of Germany where Prussia originally ruled are predominantly Protestant. Martin Luther had thought that revolution was wrong and that liberty was an inner quality; and to suffer from worldly injustice was spiritually educating. Prussia evidently wasn't fertile soil for revolution (although there was some turmoil in Berlin as well in 1848, “the year of the people's will”).

Prussia and Berlin, anyway, became the centre from which German modernization was generated.¹³ However, a Junker-dominated regime had only limited options to promote modern constitutionalism, of the kind already launched in France (1789) and England (1688–1689). According to these Western models, the bourgeois classes should have a legitimate claim to participation not only in economic modernization but in the very power distribution as well; this was, or should have been, a process of “democratization”, here referring to the abolition of feudal privileges for the nobility and the introduction of equal opportunities. Ability should replace breeding and the regulations of the market, like the guild system and mercantilism, should be replaced by the market. The protection of property and legal calculability should be constitutionally guaranteed in a *Rechtsstaat*.

One cannot say that the German bourgeoisie displayed any vivid interest or talent in promoting this process; it had never “chopped off a king's head”, as Max Weber later formulated the coming of maturity of the bourgeoisie. Not until 1989 do we experience the first successful revolution on German soil, paradoxically both peaceful and within the boundaries of the old Prussian and Lutheran heartland. One could also express the lack of balance as follows: although the Germans could claim to be the culturally leading people on the European continent they were – for complex reasons – not in the forefront of the deconstruction of the feudal state and the introduction of democratic forms of government. There is also a lack of continuity in the German political culture. In England one might find a “Whiggish”,¹⁴ teleological, history of political and constitutional development reasonable, i.e. that the whole development seems to be going in the direction of the classic parliamentary democracy which has also served as a prototype for several other countries, including in fact also the USA, through Montesquieu – and Germany, trying to comprehend and absorb English experiences.

There is a huge German literature on England as a good model to follow, especially between the *Gründerjahre* of the 1870s and the outbreak of the Great War in 1914, when a different attitude soon was manifested, after the English declaration of war and

¹³ Although Prussia and Berlin should by no means be identified. Bismarck rather wanted Bamberg in Franken to become the new German capital, instead of the too cosmopolitan Berlin.

¹⁴ The very concept is connected with Butterfield who wrote in this vein about British parliamentary thought.

the introduction of the blockade. The Germans in fact display a double syndrome in their attitude to their English “cousins”, admiration and aloofness (*Abwendung*).¹⁵

The 19th century is the high tide of nationalism and in Germany this created tensions, above all in Schleswig-Holstein, with (at least) two principles of nationality colliding, “Scandinavianism” and German nationalism.¹⁶ During the year of the people’s will – 1848 – the liberally dominated parliament in Frankfurt am Main had to ask the Prussian king for assistance to protect the Germans in Schleswig-Holstein when the Danish king did not, during the unrest. The Frankfurt parliament convened in order to define “Germany” out of the ethnic, political and cultural mosaic that was at hand within the geographic region of “Germany”, in short to create a modern national state. The Prussian king was offered the imperial crown – but declined to accept it when offered “from the gutter-stone” (“aus Lehn und Kletten”). The Frankfurt parliament (Paulskirche), without army and without real power resources, lost prestige and appeared as a debating rather than an acting assembly, which in the end had to rely on Prussia after all. After 1848 Prussia and Berlin more and more appeared as the only realistic and potent guardian of the idea of a German unified nation. Moreover, a number of disappointed liberal intellectuals – the 48ers – left, often for the USA where they pioneered social science.¹⁷ This fiasco of the Frankfurt parliament affected and obstructed German liberalism for a long time, resulting in a special form of national liberalism, which broadly defined also was Max Weber’s.¹⁸

It is important to realize that the actual resulting development is one outcome out of several possible alternatives.¹⁹ To Frankfurt also Representatives from Bohemia were also invited to Frankfurt. They turned down the invitation to attend. Instead a pan-Slavic conference in Prague was arranged – with German as the language of the transactions, so everybody could understand what was said. From an historical point of view a Germany including East Prussia but not Austria and Bohemia was more a reflection of the realities of power policy than of national creed and belonging. A Germany in which a catholic Bavaria and Baden-Württemberg were subordinated to Prussian dominance would not have been possible without the elegant “three-step-rocket” by Bismarck. To Bismarck it was a practical arrangement that Austria so to say “bound” so many Slavic people, as a sort of border protection bulwark against Russian inspired pan-Slavism. One might say that Bismarck did pretty much the same (although in reverse) as Lincoln did in the USA, i.e. creating a rather homogeneous nation state with similar economic preconditions, by means of power politics. Bismarck’s controversies with the labour movement and the Catholic Church are obvious parts of this nation building process.

Bismarck is of course a very controversial character in German history. It remains for instance unclear if he really intended a German unification or rather caught the

¹⁵ Also Hitler later on envied the British. “How do they manage to rule and colonize India with so few civil servants? We Germans would need millions of *Staatsbeamten* for the same task”, he is quoted as saying, in one of his table conversations.

¹⁶ Also in this region it was a tension within individuals, with a possible choice of being Danish or German in *Gesinnung* (as a matter of identity). Many families had been in the region long before the issue of nationality was on the agenda.

¹⁷ Francis Lieber, the first chair-holder in political science (Columbia), was already there.

¹⁸ Fritz Stern’s book *The failure of Illiberalism* [1972] is the classic work on this theme.

¹⁹ This is also important for the understanding of Weber’s political writings during the war, in which a constitutive uncertainty about the goals and aims of the *Alldeutschen* is a recurring theme.

opportunity “by the tail” to create a greater Prussia. 1864 the Danish-Prussian war broke out, after renewed Danish attempts to make Schleswig a part of Denmark. Prussia and Habsburg joined forces in order to throw the Danish crown out of Schleswig-Holstein. In a second step Austria and Prussia came to blows over how to administer and divide the prey. By means of “blood and iron” Austria should be thrown out of the German *Bund*,²⁰ as Bismarck expressed his goal. However, Bismarck after Königgrätz (Sadowa) abstained from humiliating victory parades in Vienna and Habsburg got fairly “soft” conditions in the peace treaty, losing some territory to Prussian allies in Northern Italy. Bismarck was eager to lay a basis for good future relations, since Habsburg was a natural ally by virtue of its pacification of a great number of nationalistic Slavs. Austria had to be excluded from Germany since it as a part of Germany would be the natural centre, although with bad opportunities to form a functioning central state of a modern type. It is noteworthy that as late as 1866 Bavaria and Baden-Württemberg were on the Austrian side²¹ and at war with Prussia, although without much fighting before the war ended (the Bavarian king in fact supported Bismarckian nation-building, trading his political support for financial aid to build some more castles).

In a third step Bismarck provoked the French to a war over the Spanish throne, the famous game around the Benedetti-dispatch in Ems just before the outbreak of the Franco-Prussian war in 1870. Formally the war is a defense war from the German perspective, since France had declared war, and thus the defense alliance between Prussia and the Southern German states of Bavaria and Baden-Württemberg enforced; Bavaria and France all of a sudden on different sides, in contrast to the patterns of the Napoleonic days. The war was a rapid Prussian success and in the aftermath of the victory it was easy for Bismarck to have the Prussian king named German emperor, in a ceremony in Versailles. Already 1848 Prussia had appeared as the carrier of the German unification but this could now be accomplished without any interference from plebeian politicians.

Bismarck’s legacy is a key ingredient of the German *Sonderweg* and, moreover, a natural reference point for Max Weber’s political analyses. Bismarck was very authoritarian in domestic policy and treated the parliamentarians as an austere schoolteacher in the countryside treated his school class. He was, however, responsible to the emperor and not to the parliament, which in due time became his downfall.²² This lack of parliamentarianism became a handicap when the central functions of the state were no longer in the hands of diligent people. Above all in foreign policy Wilhelm II turned out as a catastrophe, because of his lack of consistency and continuity, and a talent to stir up Germany’s neighbours without any plausible reasons. Bismarck had staged the drama of the delayed German

²⁰ The German Bund was the framework that existed, with its loose structures and Habsburg traditions.

²¹ As they also were obliged to. When Prussia went to war with Austria in 1866 it violated the rules of the Bund and Bayern and Baden-Württemberg were taking a fully constitutional stand when siding with Austria.

²² Bismarck lost the support of the Kaiser. Wilhelm I died in 1888 and his son Frederick III died of cancer after only a few months in power, to be succeeded by the young Wilhelm II. The story behind Bismarck’s resignation – or rather dismissal – is complex – but the *result* was disastrous, especially in the field of foreign policy, estranging Russia from Germany and isolating Germany from its natural British ally. Most historians today seem to agree that Bismarck had reached the end of the road and that his resignation was unavoidable. Wilhelm II had more progressive positions both on anti-socialist laws, expanded welfare policies, etc, and Bismarck’s enemies had won the German parliament elections. But if it was not possible to go on with Bismarck it was just as difficult to cope with his legacy.

nation-building and there was not much of leeway for a new political leadership to mature and develop under his rule. He left the nation with a power vacuum that turned out to be difficult to fill.

This is really the main problem for Weber in his political writings: how to promote political reforms adjusted to the particular and peculiar (weak) German political culture, basically a modern capitalism in feudal guise.

The *Junker* were more inclined to promote their own economic interest, rather than the interest of the nation of a whole, simultaneously being the recruiting ground for both the army officers as well as the leading *Staatsbeamte*. No efficient political control could subordinate their power to the common good.²³

The problem was accentuated when a conflict of interests between the *Junker* and the state became more acute, in the wake of American grain imported to Europe. On the big farming estates East of Elbe it became increasingly profitable to hire Polish seasonal workers instead of Germans. The border with Czarist-Russia was thus weakened, according to Weber and other critics of *Junker*-egoism.²⁴

This lack of harmony between the interest of the ruling class and the common good of the nation as a whole is by no means unique for imperial Germany, but has a number of parallels, for instance in Latin America today. However, combined with the relative political unwillingness and impotence (lack of power instinct and maturity) of the German bourgeoisie it is a main feature of German political culture in the days preceding Weber.

The failure of German liberalism back in 1848, as well as the dissonance between utilitarianism and German idealization of the state created a hindrance to a “normal” road to modern mass democracy, especially as the Bismarckian “Obrigkeitsstaat” was so successful. During a few decades economic development was astonishingly rapid, the production of coal and iron multiplying, and Prussia, moreover, developing into the first modern welfare state, pioneering social policy institutions, social insurance, retirement schemes, etc. To make the new classes part of the development – give them a stake in the economic success of the rapid industrialization, albeit for strategic purposes: to prevent opposition and revolution – was in the interest of the state, to promote political stability. This successful development “from above” contributed to an apolitical and obsequious stance among the bourgeoisie that enjoyed the fruits of that development: one does not bite the hand that feeds. It also was a hindrance to labour party agitation, since the workers had already got some of their reforms so to speak “for free”, without fighting for them.²⁵

²³ The Junker-class was by no means homogeneous and the higher offices were reserved for the higher nobility.

²⁴ This is the main theme in both Weber’s voluminous studies from the 1890s on the farm workers in the German East and in his inaugural lecture in Freiburg. The former were sponsored by the *Verein für Sozialpolitik* and runs to almost 1000 pages. They are now republished in a critical edition in *Max Weber-Gesamtausgabe*. One must keep in mind the basic fact that the border with Russia and with (what remained of) Poland was identical after the third division of Poland and that a huge Polish minority existed especially in the province of Poznan/Posen.

²⁵ The best literary presentation of the German apolitical subordination is probably Heinrich Mann’s novel *Der Untertan*. The famous Köpenick-captain is another illustration from real life, nakedly illustrating the respect for the insignia of power. An unemployed man in Berlin dressed as an officer and took over the command of a group of soldiers in open street, marching to the mayor of Köpenick and demanding money in the town hall. Even if the “captain” was caught a laughter rolled over Europe (including Germany itself) and the man could after his release from prison make a living as appearing as himself, the famous captain from Köpenick. Zuckmeyer has written a play about the incident.

A lot of liberals – including Max Weber’s father Max Weber sr. – accommodated to Bismarckian Germany. German national liberalism thus had a specific character, without really being anchored in a constitutional praxis, a “democratic creed”. Democracy becomes more *Brauch* than *Sitte*, i.e., a stable pattern of behaviour albeit without the support of internalized norms. There is a German *Reichstag* and a Prussian *Landtag*²⁶ with general suffrage and the right to vote divided into three groups (*Dreiklassenwahlrecht*) where the principle one-man one vote was modified (this system prevailed in Prussia until the end of World War I). Participation in the elections was rather low, especially among the workers, who also were discriminated against by the system, not only because of electoral rules but also by anti-socialist laws. Germany for long remained a *Machtstaat* more than a *Volksstaat*. Might preceded right.

Post-Bismarck Politics and Ideology

The problem with the domestic political legacy of Bismarck was that of bringing about a relevant system of responsibility and control adjusted to and in accordance with the traditions at hand. This is the historical context of Max Weber’s “*plebiszitäre Führerdemokratie*”, i.e. a form of parliamentarianism with a strong leadership, why not a “Bismarck”, albeit without *Junker*-egoism and instead of being responsible to the *Kaiser* responsible to a parliament with not only universal but also equal suffrage, in order to create *legitimacy*.

In foreign policy the legacy of Bismarck vanished quickly. The good relation to Russia disappeared as a result of diplomatic shortcomings, giving leeway to the French to replace the Germans as creditors at a large scale. This is the beginning of the somewhat untraditional alliance system that in the end encircled Germany and the central powers during the First World War.²⁷

Bismarck had abstained from overseas colonial expansionism. The basic view that Germany was satisfied to be the hegemonic power on the European continent (“Deutschland ist saturiert”) might be a threat to France and Russia – but hardly in itself to England. From a German viewpoint it was all right if England and France were engaged in colonial imperialism, bound to step on each other’s toes, which also happened, in the famous Fashoda-conflict of 1898, when France and the United Kingdom were on the brink of war. The traditional antagonism between England and France was in harmony with German hegemony on the continent, although there is also another tendency in British foreign policy, at least from the 1740s onwards, to prevent any power from achieving such a hegemony, which after all could develop to a potential threat also to British trade interests. But Bismarck was eager to make clear that Germany’s sphere of interest was in the East, while Wilhelm II spoke about “Germany’s future being on the Ocean”, a statement bound to alienate the British as natural allies against France.

²⁶ Here we should keep in mind that Prussia from the Vienna congress onwards became very big, encompassing two thirds of the territory of the German *Reich*. A strong Prussia was part of the European balance of powers after the Vienna congress, an important element in the system of Metternich. Prussia in the end also held a large chunk of the Rhineland.

²⁷ Also on this point a modification is called for, since it is only too easy to see Bismarck as a wise person whose legacy was lost by dilettantism. However, the prolongation of a secret non-aggression pact with Russia in a situation when Austria, after all Germany’s closest ally, faced Russian inspired pan-Slavism in the Balkans could be rightfully questioned. What if Austria had found out about it?

One might discuss if Bismarck really did the right thing and whether perhaps an earlier German overseas imperialism would have been natural under the circumstances and less alienating to the neighbouring powers in Europe, if Germany had earlier taken, so to speak, its “fair share” and thus maintained a sound balance, instead of now laying the basis for future conflicts and fears when Germany all of a sudden seemed apt also to take its place as a world power at the side of the United Kingdom and the USA. Of course Germany also had *some* colonies – but in comparison to the world empires of England and France this was “peanuts”. A less modest and more “normal” imperialism would have left the German state less space and less reason for challenging mistakes and to upset its neighbours. Alternatively one should have stuck to Bismarck’s European program with more limited ambitions that might appear offensive to France and Czarist-Russia – but neither the United Kingdom nor the USA.

The world was in fact close to an alliance between Germany, England and the USA. It was “in the air” after the turn of the century and might have resulted in a different development of modern world history; with probably both France and Russia shrinking to secondary powers and two world wars perhaps never taking place. This is speculation and cannot be tested – but it remains an issue among professional historians how serious these discussions between Germany, USA and the UK were. In our context be it enough to note that the alliance system that triggered World War I was by no means natural, rather a break with history in several ways, and to quite some extent also a result of bad and outdated German domestic political arrangements, with too much power in the hands of an incompetent monarch and no clear location of responsibility.²⁸

From a retrospective perspective it is relevant to note how badly Germany seems to have done in its attempts to form a consistent and responsible foreign policy. There is a connection between foreign and domestic policy, as also implied in Wolfgang Mommsen’s views on the causes of World War I, where outdated forms of governments of major actors on the international scene, i.e. Czarist Russia, Habsburg and Germany are ascribed a significant role for the resulting development.

Another way to express this is to propose that democratic states never get into war with each other and old-fashioned modes of government are threats world peace. The rapid German nation building automatically became a threat to the surrounding world.²⁹ As Randall Collins [1995] points out Germany was in many ways a modern state on the verge of modern democracy, scoring high on such variables as industrialization, secularization, bureaucratization, etc. It was also an open society with a free press and an energetic opposition, and a modern party system in formation. But the Kaiser was an anachronism, since he could intervene in politics significantly more than for instance the British monarch.

Up to here we have predominantly focused on the political aspect of *Sonderweg*. The particular route of the German history has also a more direct link to Weber’s scientific

²⁸ The emperor thought he was sovereign, which he perhaps was in Prussia, while actually Germany as a whole was a federation with a federal institution above the ruler. This deserves to be mentioned because of the strong federalism in German history.

²⁹ At the same time – somewhat paradoxically – one might also argue that foreign policy aiming at peace should not be allowed to become too democratic either. The need for calculability, to be able to predict each other’s actions – must be based on a long continuity, which is in most states provided by the nobility as diplomats or the formation of consensus in foreign policy and defense matters among the leading groups over the head of the people.

work, through the tradition of German *historicism*, as a reflection of the same *Sonderweg* on the intellectual level. In the German context of delayed nation building the historical disciplines became more important than in the rest of Europe.³⁰ To define and diversify the meaning of the term *historicism* (*Historismus*) is not all that easy, but rather complex and challenging. The historical school had an important role in the construction of a national awareness; it was to an extent *creating* the national legacy. The Germans had for long in their own conception been a people of apolitical and romantic dreamers.³¹

Leopold von Ranke is a good name to illustrate the new history in Germany, although Herder and Fichte are important forerunners. Historicism is complex as an intellectual current with a dual role in the history of ideas. It promotes a new critical awareness about the sources and how to evaluate them, thus performing a secularizing function, through the gradual fettering of Clio, although it maintains an important role in the formation of nation-building traditions. Historicism simultaneously modernizes historical method through increased rigor and as a movement is in a certain opposition to Enlightenment rationalism, in fact being part of the Romantic reaction against the Enlightenment. In a delayed and young Germany that is both regionalist and fragmentarized, split up politically, culturally and also to some extent ethnically, history writing performs a more central function than in countries having already gone through the development to centralized and rather homogeneous parliamentary democracies. The prolonged historicist hegemony in German intellectual life is in my view perhaps the most notable cultural element in the German *Sonderweg*.

It is largely due to historicism that Enlightenment rationalism and machine culture/civilization never got the upper hand in the German sphere. Scholars in the cultural sciences thus had a great responsibility and an important role in the process of German nation building. We have mentioned Ranke but there are a number of scholars and philosophers that come to our minds, besides Herder and Fichte also Schelling and Hegel; all contributing as *Gelehrte* (scholars) to the same tradition of German illiberal and idealistic nation building. If we compare Germany to England, a favourite pastime of many German intellectuals, one might say that it is easier to be a *laissez-faire* liberal in a country which already has a state, which the Germans did not have – but was on the verge to create with the help of the university professors. Hegel's views on the Prussian state as the manifestation of the world spirit is illustrative. Originally a Swabian (from Stuttgart) and a product of *Evangelisches Stift* in Tübingen he became in Berlin a promoter of the Prussian state idealism, based on idealist historicist philosophy with a certain ambiguity to Enlightenment rationalism.³²

³⁰ In France (Thiers) and with a time-lag Sweden (Edén); it is not rare that leading historians also become leading statesmen, in an era when both the natural and the historical sciences enjoy a lot of prestige.

³¹ “Die Russen und Franzosen beherrschen das Land, das Meer gehört den Britten, nur im Traumreich der Luft herrschen wir Deutschen unbestritten”, as Heinrich Heine put it.

³² This is – admittedly – difficult and we will later try to diversify the conflicting traditions that form the starting point for Weber's views on science. Let us here say that Hegel's super-rationalism displays a mixture of idealism and conceptual realism that stands for precisely those traits in the German tradition that Weber transcends, albeit in an adjusted guise, in order not to alienate the strands of thought he wishes to reform.

For a general presentation of “historicism”, see Georg Iggers's contribution to *The Dictionary of the History of Ideas*.

It is by no means peculiar to Germany that state formation, war (and taxation) go hand in hand, together with national bible translations and formation of national churches, like in Sweden and England. The misfortune of Germany was that it was a late starter and much space was already occupied by neighbouring powers.

On the level of scientific doctrines, the “hegemony and the crisis of historicism”, as it is manifested in the aftermath to the great *Methodenstreit* between Schmoller and Menger appears as the most important element in the German intellectual ambience.

Weber’s Thought: Inherited Problematic and Unfinished Reworking

I have tried to describe the social and political context of Weber’s work. The lack of maturity in a young and not very homogeneous nation is the main fact. A lot of traits prevalent in Weber’s time are still valid and relevant. German modern history is a long identity crisis, enervating to all Europeans, since it is a concern of all Europeans. As the country that lost the wars Germany has taken over the liberal democratic model of the victors and developed what Jürgen Habermas has defined as *Verfassungspatriotismus* (constitutional patriotism), with a reification of the constitution that brings the United States into mind. It is in general obviously difficult for Germany to find a form of government that answers to the traditions of the country, based in its own history.

Napoleon is to blame. But there are in addition a number of negative experiences, except for the Federal Republic which must historically be labeled a success but which also is the result of the total surrender and national catastrophe in 1945, in fact the downfall and destruction of the German nation. The German national creed is a weak and late child of sorrow, doomed to generate conflicts once it had its take-off.

There are many differences today, in comparison to the situation in Weber’s time. The *Junker*-class is no longer around as a hindrance to German economic and political modernization. Prussia does not exist any longer; it was abolished soon after the Second World War. War (with weapons) is no longer an option in French-German conflicts of interest; it is impossible already for infrastructural reasons.³³ And civil wars on the Balkan don’t bring about European great wars any longer, even if a lot of dust is stirred up and old great powers conflicts of interest are still easily reawakened and present. No matter how tragic and problematic the Balkan situation might be, it did not again generate a conflict between the major European powers, only arguments.³⁴

I have tried to imply a link between the socio-political and the strictly intellectual context. The national insecurity of the Germans generates a tendency to compensate “by deriving a sense of its existence from the sources of its own development”. The Germans have an unsatisfied urge to search their origins and mission within history and philosophy. There is also in German spiritual life a certain irrational Romantic tendency to totalize in matters of belief (*Weltanschauungsfragen*). Romanticism in itself means a certain element of anti-Enlightenment.

³³ The economies are so closely interwoven that war is a practical impossibility.

³⁴ Genscher went far in his support for Croatia and it took France and England a long time and many atrocities to reorient from a pro-Serbian position. But old conflicts were in the end not regenerated and Germany, France and the UK ended up on the same side in the Kosovo war against Serbia.

A nation needs for its establishment some sort of basic myth, and after “the death of God” through Enlightenment the nation and the people remain as distributors of “higher” goals, resulting in the mixture of Enlightenment and anti-Enlightenment in German historicism and idealistic philosophy. It is necessary to relate Weber’s efforts to this context. Only to read the texts might generate misrepresentation. The context is lost for most of us, yet we have to try to regain it.³⁵

The supposed contrast of culture and civilization is part of German identity, conceived as a mission in Europe. The legacy of or rather vacuum after Bismarck is evidently a point of departure for Weber’s political sociology in its various manifestations; it is ever present in his political commentaries throughout the war. The fact that rapid economic development left the political maturing process behind should, as he argued, be seen as a result of Bismarck’s leadership. The bourgeois citizens – or rather subjects – were content and not game for biting the feeding hand. An early romantic reaction against the Enlightenment, based in part on anti-French and anti-British resentments, resulted – in the long run – in a dual role for historicism as part of mythical nation-building as well as a driving force in the renewal of historical research. Weber took part in the methodological renewal task, to resolve what his neighbour Troeltsch had formulated as the predicament of a crisis of historicism. Troeltsch and Weber visited the USA together in 1904 but also lived as semi-detached neighbours in the same house (Ziegelhäuser Landstrasse 17) in Heidelberg. An influence on Weber is a reasonable assumption although Troeltsch’s work on the crisis of historicism was published after Weber’s death.

Delayed nation building was a result of Richelieu’s and Napoleon’s interest in preventing the emergence of a powerful German state, although Napoleon also modernized Germany and stimulated the formation of national identity, while simultaneously depriving Germany of a basic domestic polity structure, a system of representation, leaving the Germans with the necessity to start their nation-building from scratch. The anti-liberal streak, the failure of the liberal 1848 revolution and the lack of affinity between liberal utilitarianism and German state-idealism, worked in the same direction.

This is the scenario for Weber’s political thought (in political sociology as well as on constitutional matters) and to quite some extent also his methodological writings.

Weber’s main task on the *methodological* level is to introduce intersubjective concept formation in the social sciences, under the influence of neo-Kantian nominalism and Austrian marginalism. This is the aim of several of his methodological essays, especially the programmatic so called Objectivity-essay from 1904.³⁶ His is a mediating role, giving a helping hand to his fellow historicists; their constructions had Hegelian feet of clay and could not meet criteria of rational proof. Weber intervened against essentialism and conceptual realism. The crisis of historicism as defined by Troeltsch could not be resolved on the existential level – we have to live with the “necessity of choice” to borrow a formulation from the British sociologist Anthony Giddens – but Weber clearly elaborated a polytheistic or relativistic methodology which at least allows for the rationalization of value-hierarchies and instrumental means-end-analysis, which also applies to his political sociology. We can

³⁵ Intellectuals in the days of Weber were often so involved in nation building that they were hardly independent and innovative minds, rather fulfilling an important state-function.

³⁶ “Die ‘Objektivität’ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis”, GAW: 146–214.

thus live with the predicament of value-incommensurability in post-Enlightenment and yet remain on a scientifically sound basis, avoiding uncontrolled value intrusion.

Applied to the study of politics Weber's project is even more of an inside job, although we here see some of his concepts in operation. Throughout the 1890s he pursues a number of policy studies on the situation of the farm workers east of Elbe, to be found in a condensed version with regard to the effects for nation-building and national security in his famous *Freiburger Antrittsrede* from 1895.³⁷ His more hastily conceived writings on the Russian pre-revolution of 1905 have a similar character – and so do his numerous contributions to especially the *Frankfurter Zeitung* during the war, with current comments on war events as well as constitutional affairs.

Weber wanted to renew the German political system and actually appears as a pioneer of parliamentary democracy (and after the war mass democracy) with a directly elected president. He is not essentially a democrat but a nationalist, realizing that the preservation of German culture and the dignity of human beings as masters of their own destiny requires a break with the authoritarian "Prussian" pattern. The culture and autonomy of the educated individual is Weber's main concern, in the end.

Weber notes that "democratization" in the sense that the structure of social estates is being leveled by the state run by officials, is a fact. Democratization means that power shifts from officials to party bosses [see for instance *Wirtschaft und Gesellschaft 1976: 825 et passim*].

"There are only two choices: either the mass of citizens is left without freedom or rights in a bureaucratic, 'authoritarian state' which has only the appearance of parliamentary rule, and in which the citizens are 'administered' like a herd of cattle; or the citizens are integrated into the state by making them co-rulers."³⁸

Weber states that the people never rule but choose their rulers (*WuG*). We also find more pessimistic visions, for instance when stating that "any thought [...] of removing the rule of men over men through even the most sophisticated forms of 'democracy' is 'utopian'" (letter to Robert Michels 4 August 1908, here quoted from *Mommsen 1984: 394*). The charismatic leader is supposed to *create* his following – but it is the people he has to convince.

One cannot say that Weber is crystal clear about what role, more precisely, the people ought to play. His perspective is not to maximize democracy, but to prevent chaos and uncontrolled rule by hazardous demagogues and the street mob [see for instance [*Weber: GPS: 125*], which at the end of war appeared as a more urgent task.

That Weber by no means believes in a genuine "will of people" is explicit, for instance in the famous passage in the letter to Michels, quoted above: "But oh, how much resignation you will still have to face! Such notions as the 'will of the people', the true will of the people, ceased to exist for me years ago; they are *fictions*" [*Mommsen 1984: 395*].

Weber as a *Vernunftsdemokrat* (democrat by reason rather than creed) might appear as cynic, but developments in political sociology in which the Ostrogorsky-Weber-Michels approach to power-relations seems to be basic to later theorizing, such as Robert Dahl's polyarchy-approach or recent theories about "iron triangles" as crucial phenomena,

³⁷ "Freiburger Antrittsrede: Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik", *GPS: 1–25*.

³⁸ "Wahlrecht und Demokratie in Deutschland" (December 1917, *GPS 291*).

indicates its empirical adequacy. Experts intrude in democratic rule – and has to do so, or at last: it is hard to avoid. This generates new problems of legitimacy. Something has to be realigned; we are still wrestling with the problem.

The legacy of Bismarck is very ostentatiously the point of departure for Weber, both in his early works as well as in his war contributions, even on the level of headlines.³⁹ The notion of a plebiscitary, charismatic and sometimes “Caesaristic” leader is formulated not only with the German context in mind; Carlyle’s Romantic conception of the role of great men is also part of the background. It is, however, very well attuned to a basic trait in the German hesitation to the French and British paradigm and a response to a problem situation created by Bismarck.

Certainly the German *Sonderweg* is no universal key to the understanding of Weber. There are a number of factors to keep in mind, not to forget the tacit character of several British influences (e.g. J S Mill), the fallacy to mistake Weber’s taxonomies in *Economy & Society* for his own genuine positions, the tendency to read him, for instance on charisma, with “Durkheimian” sociological spectacles, as more of a “collectivist” than Weber would himself ever endorse. Yet the German *Sonderweg* is crucial for the understanding of his political sociology and has a considerable impact on the intellectual problem situation, i.e., the crisis of historicism. Moreover, it offers a good remedy against recurrent misrepresentations of his sociology and is an important part of the necessary recontextualizing of Weber, in order to bring about better and less biased interpretations.

The prolonged historicist hegemony in Germany has several manifestations, some of which we have mentioned. The economist Friedrich List appears as one dominant figure. The somewhat overconfident and condescending attitudes to abstract theory, which we find in the younger historical school, also belong in this context.

One might simply say that due to the peculiarities of German history the Germans became world champions in history writing while the British excelled in political economy and the French in ideology and revolution. History had a privileged position in Germany and that imprints both problems and prospects in a formative period when Max Weber touches upon several perennial paradigmatic divides.

The renewal of historicism, transforming it from an art of archive studies combined with empathy and improved source criticism into a secularized discipline meeting criteria of evidence, is Weber’s major scholarly achievement.

The full understanding of Weber requires a number of contextual insights. We have to learn about his ambiguous relation to Dilthey. We have to grasp the hesitation to assimilate French elements and terminology, like “sociology”. Pure contextualism, moreover, does not account for the innovative elements, which Weber picks up largely from neo-Kantianism.

But in addition to the obvious relevance of Weber’s political sociology as we meet it in, for instance, the *Freiburger Antrittsrede*, the crisis of historicism as diagnosed by Troeltsch is clearly also *Sonderweg*-related. This crisis is what Weber responds to, incorporating elements also from the adversary’s side in the famous *Methodenstreit* between history and theory, a controversy not yet fully resolved.

³⁹ A quick look at *GPS* (or the shorter English selection, *Political Writings*) is enough to clarify this; it is recurrent throughout Weber’s life.

Bibliography

- Bruun, Hans Henrik [1972]. *Science, Values and Politics in Max Weber's Methodology*. Copenhagen: Munksgaard.
- Collins, Randall [1995]. German Bashing and the Theory of Democratic Modernization. *Zeitschrift für Soziologie* 24: 3–21.
- Dahrendorf, Ralf [1987]. Max Weber and Modern Social Science. In: Mommsen, Wolfgang J. – Osterhammel, Jürgen (eds.). *Max Weber and His Contemporaries*. London: Unwin Hyman, pp. 574–580.
- Eliaeson, Sven [1995]. The Utility of the Classics. The Estate of Weber unsettled. In: *Jahrbuch für Soziologiegeschichte* 1993. Opladen: Leske, Budrich, pp. 45–78.
- Eliaeson, Sven [2002]. *Max Weber's Methodologies. Interpretation and Critique*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Iggers, Georg G. [1973]. Historicism. In: *Dictionary of the History of Ideas*. Vol. II. New York: Charles Scribner' Sons, pp. 456–463.
- Jaspers, Karl [1946]. *Max Weber. Politiker, Forscher, Philosoph*. Bremen: Johs Storm.
- Kocka, Jürgen [1966]. Karl Marx und Max Weber. Ein methodologischer Vergleich. In: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Vol. 122. English version in: Robert, Antonio J. – Glassman, Ronald M. (eds.) [1985]. *A Weber-Marx Dialogue*. Lawrence: Univ. Press. of Kansas, pp. 134–66.
- Käsler, Dirk [1988]. *Max Weber. An Introduction to his Life and Work*. Cambridge: Polity Press. (German ed. 1979)
- Lazarsfeld, Paul F. – Oberschall, Anthony [1965]. Max Weber and Empirical Social Research. *American Sociological Review* 30.
- Lepsius, Rainer, M. [1977]. Max Weber in München. Rede anlässlich der Enthüllung einer Gedenktafel. *Zeitschrift für Soziologie*, Heft 1, Jg 6.
- Menger, Carl [1884]. *Die Irrthümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie*. Wien.
- Menger, Carl [1985]. *Investigations into the Method of the Social Sciences. With special reference to economics*. New York, London: New York Univ. Press.
- Mommsen, Wolfgang J. [1984]. *Max Weber and German Politics, 1890–1920*. Chicago: University of Chicago Press. (Orig. 1959, translation of 2nd ed.)
- Mommsen, Wolfgang J. – Osterhammel, Jürgen (eds.) [1987]. *Max Weber and his Contemporaries*. London: Allen & Unwin. (German version 1988): *Max Weber und seine Zeitgenossen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. Ed. by Mommsen, Wolfgang & Schwentker, Wolfgang.
- Myrdal, Gunnar [1958]. *Value in Social Theory*. New York: Harper & Brothers.
- Parsons, Talcott [1970]. On Building Social System Theory: A Personal History. *Daedalus* 99.
- Pfister, Bernhard [1928]. *Die Entwicklung zum Idealtypus. Eine methodologische Untersuchung über das Verhältnis von Theorie und Geschichte bei Menger, Schmoller und Max Weber*. Tübingen: Mohr.
- Plenge, Johann [1916]. *1789 und 1914: Die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*. Berlin: Springer.
- Plessner, Helmut [1988]. *Die verspätete Nation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Orig. 1974)
- Rickert, Heinrich [1913]. *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. Tübingen. (Orig. 1902)
- Ringer, Fritz K. [1969]. *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community, 1890–1933*. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- Roth, Guenther [1963]. *The Social Democrats in Imperial Germany. A Study in Working-Class Isolation and National Integration*. Totowa: Bedminster Press.
- Roth, Guenther [1992]. Zur Entstehungs- und Wirkungsgeschichte von Max Webers Protestantischer Ethik. In: Scheffold, Bertram, et al. (eds.): *Vademecum zu einem Klassiker der Geschichte ökonomischer Rationalität*. Düsseldorf: Verlag Wirtschaft und Finanzen.
- Roth, Guenther [1993]. Between Cosmopolitanism and Ethnocentrism: Max Weber in the Nineties. *Telos* 96.
- Schluchter, Wolfgang [1988]. *Rationalism, Religion, and Domination. A Weberian Perspective*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: Univ. of California Press.
- Schluchter, Wolfgang [1996]. *Paradoxes of Modernity. Culture and Conduct in the Theory of Max Weber*. Stanford: Stanford Univ. Press.
- Schmoller, Gustav [1883]. Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften. In: *Schmollers Jahrbuch*.

- Schumpeter, Joseph [1954a]. *Economic Doctrine and Method. A Historical Sketch*. New York: Oxford Univ. Press. (Esp. chapter IV: The Historical School and the Theory of Marginal Utility.)
- Schumpeter, Joseph [1954b]. *The History of Economic Analysis*. New York: Oxford Univ. Press.
- Schütz, Alfred [1974]. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Orig. Wien 1932)
- Shils, Edward [1987]. Max Weber and the World since 1920. In: Mommsen, Wolfgang J. – Osterhammel, Jürgen (eds.): *Max Weber and his Contemporaries*, pp. 547–573.
- Stern, Fritz (1972 [1974]). *The Failure of Illiberalism: Essays On the Political Culture of Modern German*. London: Allen & Unwin.
- Tenbruck, Friedrich [1980]. The Problem of Thematic Unity in the Works of Max Weber. *The British Journal of Sociology* 31: 313–351.
- Tenbruck, Friedrich, H. [1987]. Max Weber und Eduard Meyer. In: Mommsen, Wolfgang J. – Osterhammel, Jürgen (eds.): *Max Weber and his Contemporaries*, pp. 234–267.
- Troeltsch, Ernst [1922]. *Der Historismus und seine Probleme*. Tübingen: Mohr.
- Turner, Stephen P. – Factor, Regis [1994]. *Max Weber: The Lawyer as Social Thinker*. London: Routledge.
- Veblen, Thorstein [1915]. *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York: Macmillan.
- Weber, Max: (See following list of abbreviations).

Abbreviations

Weber's works:

- GARS = *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, I–III*. Tübingen: Mohr, 9. ed., 1988.
- GASW = *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen: Mohr, 2. ed., 1988.
- GAW = *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr, 7. ed., 1984.
- GPS = *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen: Mohr, 5. ed., 1988.
- MWG = *Max Weber-Gesamtausgabe*. Tübingen: Mohr, 1984– (unfinished).
- WuG = *Wirtschaft und Gesellschaft (Economy & Society)*. Tübingen: Mohr, 5. ed., 1976.
- “Freiburger Antrittsrede”: “Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik”, in GPS.

Sven Eliaeson (* 1948) received his Ph.D. degree in political science from Uppsala University in 1982. Docent in political science at Stockholm University from 1996, professor of sociology at IFIS PAN in Warsaw 2001–2007. Now Senior Research Fellow at Uppsala Centre for Russian and Eurasian Studies, Uppsala University. His publications on Max Weber include *Max Weber's Methodologies. Interpretation and Critique, Polity Press 2002*. He is now working on a monograph on Gunnar Myrdal.

Violence Control and the Civilization of Intimacy. Remarks on Norbert Elias' Sociology

MIKLÓS HADAS*

Kontrola násilí a civilizace intimity. Poznámky k sociologii Norberta Eliase

Abstract: This study is a modest contribution to the reception of Norbert Elias, one of the giants of 20th century sociology. The paper's overriding question concerns the relevance of the Eliasian big-picture narrative: whether the theory of civilization is sufficient to explain this process or is it possible to include complementary factors? It will be argued that while Norbert Elias convincingly explores several key elements of the Western civilizing process, he does not ascribe due importance to the long-term transformation of the intimate sphere. The paper claims that, from the 17th century onwards, the centre of family-life has shifted from paternal authority to maternal care and psychological harmonization. Hence, it is justifiable to regard the shift of the power balance within the family as a key explanatory factor of the civilizing process.

Keywords: Norbert Elias; civilizing process; homicides; intimate sphere; sentiments approach

DOI: 10.14712/23363525.2017.22

Our languages are constructed in such a way that we can often only express constant movement or constant change in ways which imply that it has the character of an isolated object at rest, and then, almost as an afterthought, adding a verb which expresses the fact that the thing with this character is now changing. For example, standing by a river we see the perpetual flowing of the water. But to grasp it conceptually, and communicate it to others, we do not think and say, "Look at the perpetual flowing of the water", we say, "Look how fast the river is flowing." We say, "The wind is blowing", as if the wind were actually a thing at rest which, at a given point of time, begins to move and blow. We speak as if the wind were separate from its blowing, as if a wind could exist which did not blow [*Elias 1978: 111–112*].

Introduction

The author would like to enrich the reception of Norbert Elias by trying to point out to some important aspects of further researches. First, Elias' perspicacity is intended to be illustrated by the fact that, in the past few decades, investigations on the history of homicides have convincingly verified the violence-control thesis of his opus magnum. Next, it will be argued that the critique of calling Elias to account for the analysis of the conventional "complex interactions of social, political and economic forces" is based on a de-theorized reading of his sociology, since it reprimands him for something that he does in the most original way. In other words, the conceptual framework of certain historians of

* Prof. Miklós Hadas, Institute of Sociology, Corvinus University of Budapest. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu

crime reveals that they criticize the Eliasian opus magnum without having a deep insight into the working of the figurational paradigm.

Although the author of this paper is a disciple of Elias, he does not think that the Eliasian oeuvre is beyond criticism. In the following sub-chapter, then, it will be tried to point out to some weaknesses of his paradigm, namely that it does not ascribe due importance to the churches and religion, and fails to deal, adequately to its weight, with the long-term transformation of the intimate sphere. The paper does not confine itself to just summing up the thoughts of the cited authors or offering a meta-theoretical synthesis of the literature. By putting the reviewed texts under critical scrutiny and, more importantly, by trying to re-contextualize them in each other's perspective, it seeks to draw the reader's attention to some understudied aspects of the civilizing process. These texts derive from three sources. The paper relies, first of all, on Norbert Elias' opus magnum and his figurational paradigm. The second source which is referred to makes use of an important aspect of the history of crime-literature studying the long-term transformations of interpersonal homicides. There is a significant trend in the history of crime-literature to refer to Norbert Elias. Several authors take him as their starting point, although at times they also put some critical remarks on him – some of which are worth pondering. However, occasionally it is precisely this criticism that makes clear their limits. These deficiencies justify a re-interpretation of these texts and the inclusion of the Sentiments Approach, i.e. a major tradition in the historical study of the Western family, to our analysis.

Violence Control in Europe between 1300 and 2000

“He spends his life”, we read of a knight, “in plundering, destroying churches, falling upon pilgrims, oppressing widows and orphans. He takes particular pleasure in mutilating the innocent. In a single monastery, that of the black monks of Sarlat, there are 150 men and women whose hands he has cut off or whose eyes he has put out. And his wife is just as cruel. She helps him with his executions. It even gives her pleasure to torture the poor women. She had their breasts hacked off or their nails torn off so that they were incapable of work” [*Elias 2000: 163*].

It is easy to understand the main thesis of Elias' opus magnum if we reflect on our feelings and sentiments that overcome us while reading the above lines. No doubt there is hardly any reader in the 21st century in whom no feeling of embarrassment, confusion, puzzlement, abhorrence or shame is caused by the acts described in these sentences; in other words, who has not internalized violence control, i.e. the most important indicator of the civilizing process. The book, *On the Process of Civilization* appeared in German in 1939 while in English it was only released some thirty years later. Then it was translated into dozens of languages and now, in most part of the world, it is considered as one of the main sociological books of the 20th century. (This statement does not refer to the USA: Steven Pinker, the eminent American public social scientist wrote in 2011 that Elias is “the most important thinker you have never heard of” [*Pinker 2011: 59*].) The kernel of the Eliasian argument is that upon external social pressures, people develop self-control mechanisms which suppress the “uncivilised”, animal-like behavioural elements based on violence. These suppressions function as feelings of shame, confusion and embarrassment, as the reader might have felt reading the above passage. Hence, these feelings are not natural endowments but the internalized products of social-historical circumstances [*Dunning – Hughes 2013; Mennell 1989, 1992*].

According to Elias, violence control is to be traced, first of all, to the emerging state monopoly of violence and taxation:

The financial resources that flow into this central authority maintain its monopoly of military force, while this in turn maintains the monopoly of taxation [*Elias 2000: 268*].

Through the formation of monopolies of force, the threat which one person represents for another is subject to stricter control and becomes more calculable. Everyday life is freer of sudden reversals of fortune. Physical violence is confined to barracks, and from this store-house it breaks out only in extreme cases, in times of war or social upheaval, into individual life. [...] When a monopoly is formed, pacified social spaces are created which are normally free from acts of violence [*Elias 2000: 369–372*].

It is understandable that Elias used secondary qualitative sources in his work as there were no quantitative historical data available on various forms of violence at his disposal yet. The scientific community likes to rely on quantitative and measurable data, on the basis of which social processes, including long-term changes in violent behaviour, might be analysed. The examination of homicide rates appears to be a good choice for this purpose – although it should be stressed that a more thorough analysis cannot be undertaken without taking into account correlations between homicides and other acts of violence – such as, for example, domestic violence. Elias' perspicacity is proven by the fact that, in the past few decades, investigations on the history of homicides have convincingly verified his statements.

One of the most frequently cited works on this issue appeared in the early 1980s. Its author, Ted Robert Gurr, sums up the homicide-related historical data concerning England, published on perpetrators during the 1970s, and concludes that from the 13th to the end of the 20th century the homicide rate has gradually and unambiguously decreased in England. He states that from twenty homicides per one hundred thousand people in the 13th century, this rate is dropping to ten in the 17th century, and below one by the end of the 20th century [*Gurr 1981*].

Fellow historians of crime have systematically checked Gurr's findings. One of their main questions was to what extent was the data he had found valid for the Western world in general. Within a few years, stunningly similar long-term trends were to be demonstrated in Scandinavia and the Netherlands [*Österberg – Lindström 1988; Österberg 1996; Spierenburg 1996*]. After the turn of the Millennium the question was practically settled definitively: the Cambridge-based historian of crime, Manuel Eisner has carried out a meta-analysis of the sources and studies about long-term historical trends on violent crime in Europe. He has processed over ninety publications, combining national statistics with historical data coming from local authorities and from the police of ten countries, and created a valuable "History of Homicide Database" [*Eisner 2003*]. The findings of his much-cited study have clearly confirmed that from 1200 to 2000 the rate of homicide had decreased in Europe on the whole. Undoubtedly, there had been temporal differences between countries, groups of countries and regional units which can be summed up – grossly simplified – as follows: homicide rates had usually decreased in the North and in more densely populated urban zones earlier than in the South and in rural or mountainous regions. For example, in Milan in the first half of the 1880s, as against a 3.6 homicide rate (annual 3.6 homicide/hundred thousand inhabitants) the corresponding rate was 45.1 in Palermo [*Chesnais 1981 in Eisner*

2003: 105]. But the tendency of decrease is obvious everywhere in Europe. What is more, from the mid-19th to the mid-20th century a convergence between countries, country groups and regions can be demonstrated.

According to Eisner, it is also noteworthy that the data displays unparalleled stability as regards their gender- and age distribution: the overwhelming majority of perpetrators are young men in their twenties. Nevertheless, the decline in homicide rates coincides with the decrease of male-to-male killings and the relative increase in murders within the family [Eisner 2003: 108]. While in the 14–17th centuries the rate of intra-family homicide does not exceed 10–15% of the homicide in general, by the second half of the 20th century about one-third of murders are committed within the family. It must of course be remembered that in the meantime the general homicide rate has dropped from 30 persons / 100 000 people to about 1–1.5 person(s) / 100 000 people. It is to be stressed that in the Middle Ages interpersonal violence is not a class-related phenomenon yet. In the 14–15th century more than a quarter of noble males died violent deaths – either in duels with a peer or in wars [Pinker 2011: 81–83; Eisner 2003: 115]. Non-violent behaviour becomes a class-related issue only from the late 16th century onwards: in the early 17th century in Amsterdam, for example, the decline is linked primarily to the fact that the wealthy, churchgoing citizens renounced violence, while the men of the lower-classes were still participating in knife fighting [Spierenburg 1998].

Historians of Crime on Norbert Elias

The majority of historians of crime took the Eliasian argument as their point of departure. They include several pupils of Elias who – plunging into the study of the long-term trend of homicide upon their master's inspiration – pointed out that in pre-16th century Europe “homicide was regarded with lenience if it was perceived as the result of passion or occurred in defence of honor” [Eisner 2003: 126]. In such a case the authorities were usually satisfied with the restoration of order and the requirement that the families involved should make peace with each other (for example, through paying a wergild to the victim's family). Eisner refers to a so-called “honourable manslaughter” in Zurich in the 14th century when in a fight a butcher stabbed another one; the judges declared the case a “murder of honour” as they thought it proven that the victim had passed abusive remarks about the perpetrator's family. The sentence for the murderer, who lived on as a respected citizen of Zurich, was to pay indemnity to the family of the victim [Eisner 2003: 126].

Later, thanks to the crystallizing centralized monopoly of violence, the aristocratic families governing cities and principalities were less and less content with mere reconciliation of the concerned parties and urged for punishment:

Mortal aggression became the object of a campaign of “moralization” and “civilization” around the sixteenth and seventeenth centuries, between the religious wars and the Thirty Years War. This undertaking was visible mainly in the development of criminal law and in the growing sophistication of legal definitions as well as in the emergence of homicide as a matter for the gallows. This undertaking was relatively successful if we take into account the drop in the number of homicides and the virtual disappearance of private dispute settlements [Rousseaux 1999: 157 in Eisner 2003: 126–127].

Some authors note that from the mid-16th century onward a wave of intensified magisterial social control spread throughout Europe that restructured the relationship between state and its citizenry, establishing more centralized administrative and judicial organizations [Tilly 1992], and distributing ordinances regarding feasts, child rearing, appropriate clothing, alcohol consumption, and church attendance [Oestreich 1968, 1982 in Eisner 2003: 127]. Eisner formulates critical remarks, too, stating that

these activities resulted in an acceleration of social disciplining, a process that can be seen as the result of complex interactions among different social, political, and economic forces [Dülmen 1993, 1996].

The consolidation of state power is only one of them. Yet factors such as the increased religious zeal following the Reformation movements, the expansion of literacy and schooling, an early capitalist organization of work constitute independent sources of the disciplining process in the early modern age. Their similar effects on the structures of the self were both to enforce self-control rigidly and to provide the cultural and social resources needed for a more orderly conduct of life [Eisner 2003: 127].

Eisner has further critical comments on Elias' civilization theory, when he states that "Elias almost exclusively emphasizes the state's coercive potential exercised through the subordination of other power holders and bureaucratic control. [...] Although the long-term expansion of the state and the decline of lethal violence appear to correlate nicely on the surface, a closer look reveals several inconsistencies" [Eisner 2003: 127]. Referring to Muchembled [1996], he also claims that "the decline in homicide rates in early modern Europe does not appear to correspond with the rise of the absolutist state". Furthermore, he points out that "police forces in medieval and early modern Italian cities were surprisingly large, but they did not effectively suppress everyday violence" [Eisner 2003: 128]. What's more, on the basis of Roth [2001] Eisner argues that "the sudden decline in homicide did not correlate with improved economic circumstances, stronger courts, or better policing. It did, however, correlate with the rise of intense feelings of Protestant and racial solidarity among the colonists, as two wars and a revolution united the formerly divided colonists against New England's native inhabitants, against the French, and against their own Monarch, James II." [Roth 2001: 55 in Eisner 2003: 128–129]. By commenting this passage, Eisner declares that "on the level of macro-trans-historical comparison, the decline of homicide rates appears to correspond more with integration based on trust than with control based on coercion" [Eisner 2003: 129].

Elias and the Figurational Paradigm

What can be said in defence of Elias? First of all, I flatly disagree with the statement according to which Elias would have almost "exclusively emphasized the state's coercive potential". In volume two of the *Civilizing Process* he devotes the first chapter ("*Dynamics of Feudalization*", the length of which is several dozens of pages!), among others, to the increase of population after the great migration, the internal expansion of society, the formation of new social organs and instrument, the new elements in the structure of the Medieval Society, and so on and so forth [Elias 2000: 195–256], and only after these arguments, in chapter two of volume 2 ("*On the Sociogenesis of the State*") does he give

a systematic analysis of the interdependencies between state formation and civilizing process [Elias 2000: 257–362].

With this division of functions the productivity of work increased; this greater productivity is the precondition for the rise of the living standards of ever-wider strata; with this division of functions the functional dependence of the upper strata increases; and only at a very advanced point in the division of functions, finally, is the formation of more stable monopolies of physical force and taxation with highly specialized administrations possible – that is, the formation of states in the Western sense of the word, through which the life of the individual gradually gains greater “security” [Elias 2000: 429].

Furthermore, analysing the long-term transformations in the behaviour of the secular upper classes in the West, Elias constructs a big-picture narrative about Europe as a whole – by stressing several times that this process is reversible and there are many de-civilizing counter-spurs within it [Mennell 1990: 210]. I think, then, that it is not fair to question the relevance of this grand narrative by referring to some unique and short-term figurations crystallized at certain definite places and times. Nor does it seem a relevant counter-argument that although police forces in some medieval or early modern cities were large they did not suppress everyday violence. As a matter of fact, the size of the police force itself cannot guarantee the decline of violence, particularly before the 16th century when honourable manslaughters were socially acceptable. Commenting on the case when a butcher stabbed another butcher in a “honourable manslaughter” in late fourteenth-century Zürich, Eisner himself writes that “the example is similar to many others found in late medieval records” [Eisner 2003: 129]. The validity of the statement according to which Elias would have ignored the expansion of literacy can also be easily confuted. Numberless citations can be quoted in proof of the opposite. Here is only one:

The humanists were representatives of a movement which sought to release the Latin language from its confinement within the ecclesiastical tradition and sphere, and make it a language of secular society, at least of the secular upper class. [...] This, too, was a line in the great movement of “civilization” [Elias 2000: 145].

Although at first reading one might easily agree with the passage in which Eisner – citing Dülmen – states that “an acceleration of social disciplining can be seen as the result of complex interactions among different social, political, and economic forces”, in the context of the next phrase (“the consolidation of state power is only one of them”) both statements become debatable. The main problem with this argument is that it comes *after* a critical remark on Elias according to which he would have only stressed state-imposed constraints. What’s more, in the next sentence, Eisner replaces the Eliasian key term (civilizing process) with an alternative term (*disciplining process*) – even though this alternative term is an organic part of the criticized theory. To put it emphatically: when Eisner writes about these “complex interactions” and the “disciplining process”, his critique is based on a simplifying, *de-theorized reading* of the Eliasian argument: instead of relying on the Eliasian conceptual framework, he uses a conventional vocabulary.

We cannot understand Elias’ theory of civilization, unless we also know his figurational approach, the elements of which are implied already by the opus magnum but

are only made explicit in later works – especially in “*What is sociology?*” [Elias 1978]. Dülmen and Eisner try to explicate in a conventional social scientific idiom what Elias calls *figuration*. Their set of concepts reveals that they criticize the opus magnum without having an insight into the working of the figurational paradigm. In this context there is no room to introduce the figurational sociological paradigm in detail, yet it is indispensable to briefly review a few of its essential features. Perhaps the fundamental specificity of this line of thought is that figurationalists wish to grasp the studied phenomena as they *move* and *change*. Many social scientists think this statement is self-evident. If, however, we take the stream- and wind-metaphor of this paper's motto seriously and wish to apply it, we must recognize that we have to break radically with our routine, for – as Elias notes – the language we use forces us to try and grasp the analyzed subject with the help of static notions

At present, sociology is dominated by a kind of abstraction which appears to deal with isolated objects in a state of rest. Even the concept of social change is often used as if it referred to a fixed state – one drifts, so to speak, from seeing the state of rest as normal to seeing motion as a special case. [...] The word “power” again is usually used as if it referred to an isolated object in a state of rest. Instead we have shown that power denotes a relationship between two or more people, or perhaps even between people and natural objects, that power is an attribute of relationships, and that the word is best used in conjunction with a reminder about more or less fluctuating *changes in power* [Elias 1978: 115–116, italics in the original].

This quotation also stresses that the concept of power in the figurational sense always refers to a *changing balance of powers*. When examining the power relations, a social scientist using the figurational approach does not think in static and rigid dichotomies (as are, e.g. oppressor/oppressed, lord/servant) but lays great stress on motion, change, and transition:

From the day of his birth, a baby has power over its parents, not just the parents over the baby. At least, the baby has power over them as long as they attach any kind of value to it. [...] The master has power over his slave, but the slave also has power over his master, in proportion to his function for his master – his master's dependence on him [Elias 1978: 74].

At the core of the changing figurations – indeed the very hub of the figuration process – is a fluctuating tensile equilibrium, a balance of power moving to and fro, inclining first to one side and then to the other. This kind of fluctuating balance of power is a structural characteristic of the flow of every figuration [Elias 1978: 130–131, italics in the original].

These quotations are also well suited to present two other decisive elements of the figurational thought. One is its consistent *relationality*, and the other issuing from relational thought is that Elias' sociology resolves with elegantly the *micro-macro problem*: the question of mediation between the individual and collective levels.

There is a specific reason for introducing the concept of “figuration” here. It makes it possible to resist the socially conditioned pressure to split and polarize our conception of mankind, which has repeatedly prevented us from thinking of people as individuals at the same time as thinking of them as societies. [...] The concept of figuration therefore serves us as a simple conceptual tool to loosen this social constraint to speak and think as if the “individual” and “society” were antagonistic as well as different [Elias 1978: 129–130].

I am aware that the above citations are insufficient to represent the intricate density of figurational thinking. The quintessence of this kind of sociology is precisely that it grasps both the whole of the forest and says important things about the formations/figurations of trees and groups of trees as well. Elias is able to explore the permanently changing interdependencies between phenomena (such as spitting, defecating, behaviour in the bedroom, state formation, monopoly of taxation, living standards, shame and repugnance, etc.) that seemingly are not linked to one another. That is why this paper contends that the critique of calling him to account for the analysis of the conventional “complex interactions of social, political and economic forces” is based on a de-theorized reading of his sociology, since this reprimands him for something that he does in the most original way.

Criticism on Elias

However, having written all of this, it can be stated that Elias' ideas are not beyond criticism. Namely, there is some validity in the critical views [Dülmen 1996; Taylor 1989; Jarrick – Södeberg 1993] that reproach him for not ascribing due importance to the churches and religion, first of all Protestantism in his analysis of the Western civilizing process. Indeed, it is difficult to find an answer to the question as to why he has not tried to integrate the Weberian opus magnum [Weber 1992] into his own grand theory although he had been well aware of the links between religions and the Western civilizing process:

The change in religious feeling to which sociology has paid most attention hitherto, the increased inwardness and rationalization expressed in the various Puritan and Protestant movements, is obviously closely connected with certain changes in the situation and structure of the middle classes. The corresponding change in Catholicism, as shown for example in the formation of the power position of the Jesuits, appear to take place in closer touch with the absolutist central organs, in a manner favoured by the hierarchical and centralist structure of the Catholic Church. These problems, too, will only be solved when we have a more exact overall picture of the intertwining of the non-courtly, middle-class and the courtly lines of civilization, leaving aside for the time being the civilizing movement in worker and peasant strata which became evident more slowly and much later [Elias 2000: 417].

This paper also accepts the critique that Elias has under-interpreted the role of the lower social groups in the civilizing process. Nevertheless, it will not be embarked on these shortcomings in more detail below because the author intends to concentrate on a dimension of the Eliasian oeuvre that has so-far been under-studied: the civilization of intimacy (some of the significant exceptions are found in [Klein – Liebsch 1997]). Two aspects of this huge topic will be taken into consideration in the following: changes in men/women relationship and the transformation of families.

Elias was interested in men/women relations from the beginning to the end of his career: The *Civilizing Process* has even a separate subchapter on this issue, entitled “*Changes in Attitudes towards the Relations between Men and Women*”, in which it is stated that “the feeling of shame surrounding human sexual relations has changed and become noticeably stronger in the civilizing process” [Elias 2000: 142]. Putting this topic into the context of the transformation of the broader social structure, he also claims that “sexuality, too, has been increasingly removed behind the scenes of social life and enclosed in

a particular enclave, the nuclear family. Likewise, the relations between the sexes have been hemmed in, placed behind walls in consciousness. An aura of embarrassment, the expression of a socio-genetic fear, came to surround this sphere of life" [Elias 2000: 152]. He also states that

marriage in the absolutist court societies of the seventeenth and eighteenth centuries derived its special character from the fact that, through the structure of these societies, *the dominance of the husband over the wife was broken for the first time*. The social power of the wife was almost equal to that of the husband. Social opinion was determined to a high degree by women. And whereas society had hitherto acknowledged only the extramarital relationships of men, regarding those of the socially "weaker sex" as more or less reprehensible, the extramarital relationships of women now appeared, in keeping with the transformation of the balance of social power between the sexes, as legitimate between certain limits. *It remains to be shown in greater detail how decisive this first power-gain or, if one likes, this first wave of emancipation of women in absolutist court society was for the civilizing process.* [...] *This strengthening of the social position of women signified (to express the point schematically) a decrease in the restrictions on their drives for women and an increase in restrictions on their drives for men* [Elias 2000: 155, the author's italics].

There is another sub-chapter in the second volume of *Civilizing Process* ("On the Socio-genesis of Minnesang and Courtly Forms of Conduct"), where he concentrates on the broadly-defined issue of men/women relations, stressing women's increasing share of power:

As happens wherever men are forced to renounce physical violence, the social importance of women increased. Within the great feudal courts a common sphere of life and a common social life for men and women were established. [...] For the master of the court, his function as knight and military leader was still the primary one; his education too was that of a warrior centred upon the wielding of arms. For just this reason the women surpassed him in the sphere of peaceful society. As so often in the history of the West, it was not men but women of high class who were first liberated for intellectual development. [...] She could attract poets, singers, and learned clerics. And so it was about women that the first circles of peaceful intellectual activity were established [Elias 2000: 248–249].

Around the 1960s he even writes a book on the transformation of the relation between men and women, which is almost ready in 1971 when – to the greatest dismay of posterity – it perishes due to the neglect of the cleaning personnel [Mennell 1989]. It can only be approximately reconstructed what he would have liked to write on the theme. Luckily, we have a study [Elias 1987] which is rightly presumed to contain part of the destroyed book. In this article he argues that a civilizing process took place in the Roman Empire over the centuries. By way of illustration, he refers to Ovid's *Ars Amatoria* which he finds to exemplify the increasingly refined and self-controlled interpersonal relations in sexual behaviour, art and social life in general: people communicate with increasing sensibility, sophistication and empathy with each other. As can be seen, the reasoning of this late work is essentially identical with that of the opus magnum. Or, if you please, Elias repeats what he expounded earlier, carrying out a kind of paradigm expansion: he applies his theory of civilization to different social-cultural circumstances.

In sum, Elias had interesting and original thoughts on the transformation of men/women relations. However, he failed to examine to what extent and in what way the dynamic of these relations within the intimate sphere had contributed to the civilization

of violence in the long run. Nor did he adopt, between the 1960s and 1980s, the conceptual framework of the emerging Gender Studies. It would be pardonable that in the *Civilizing Process*, written in the 1930s, the concept of gender was not included. But it is less acceptable that as late as in 1987, when the gender-term was already in use in social sciences, he preferred to choose the “sex”-concept in the title of the above-mentioned article on the ancient Roman Empire (“*The Changing Balance of Power Between the Sexes*”). To put it sharply, Elias failed to differentiate between gender, sex and sexuality, and he did not deal, adequately to its weight, with the transformation of the intimate sphere. He did not analyze systematically the changing dynamic of sexual life, the power differences between genders, the division of labour within the household, the issue of child rearing, the role of the parents, and the emotional relations within the intimate sphere. It is symptomatic that, when writing about the emerging importance of women who attract poets, singers, and learned clerics in the pacified feudal courts, Elias did not dig deeper into the analysis of the changing power relations but concentrated on how the poetry of these troubadours and Minnesangers surrounding the high-born ladies with devotion and love poems promoted the advance of the civilizing process.

It is worth to be noted that, although historians of crime usually made a distinction between data referring to men and women, their inconsequential conceptual framework implicitly also could have fuelled the myth of the biological origin of gender differences. For example, in Eisner’s meta-analysis we can find sub-chapter titles like “Sex of Offenders” or “Sex of Victims”. However, the title of a table in the sub-chapter entitled “Sex of victims” is “Average Estimate of *Gender-Specific* Victimization Rates before the Nineteenth Century” [*Eisner 2003: 118*, the author’s italics]. Given that the title of both the sub-chapter and the table are on the same page, this conceptual chaos becomes more transparent.

Family History

Elias gives proof that he is aware of the importance of intimacy when he writes that “it remains to be shown how it leads to a transformation of sexual impulses and an advance of shame feelings in the relation of men and women”, and he adds in a note:

This particular problem, important as it is, must be left aside for the time being. Its elucidation demands a description and an exact analysis of the changes which the structure of the family and the whole relationship of the sexes have undergone in the course of Western history. It demands, furthermore, a *general study* of changes in the upbringing of children and the development of adolescents [*Elias 2000: 417*, the authors’ italics].

This “general study” was never actually realized by Elias. (It cannot be precluded, of course, that he has embarked on these themes in his perished book.) Fortunately, there is a tradition, the so-called “Sentiments Approach” within the burgeoning literature on the history of the Western family whose practitioners have done what Elias had anticipated in the 1930s. There is a consensus among followers of this approach that before the 17th century marriage was an economic, production-oriented and procreative unit in which the sexual act was not aimed at procreation but was considered as a sin [*Aries 1960; Shorter 1976; Flandrin 1979; Anderson 1994; Stone 1982*]. The prime aim of marriage was to (re)produce fortune and social position from one generation to the other.

The nuclear family in the modern sense did not exist. The stage of “family life” was the household in which the relatives, servants, occasional business partners, neighbours and clients, sponsors, trustees, lived in a kind of symbiosis. There was no need or possibility for intimate seclusion: the bedroom was non-existent at that time. There was nothing to curb the patriarch’s (father’s and husband’s) power: it was not only the financial issues that the head of the household decided autocratically, but – for want of restrictive legal rules – he controlled the rights and duties of the subordinates and applied force and physical violence at his discretion. To use Elias’ words: until the 17th century the violence monopoly of the state stopped at the boundary of the households.

According to Stone [1982] and Flandrin [1979], in this early period there were no modern-type emotional ties between family members. The moment children were released from under maternal care, they became part of adult society. Since medieval society was “status-graded” and not “age-graded”, kids dressed and worked like adult, and boys were even expected to take part in wars following their fathers and elder brothers. Based on an interesting qualitative study of confessor’s manuals, Flandrin concludes that these sources look upon sentiments and feelings with suspicion as they are believed to lead to disorder. There is no trace of the obligation of love in the modern sense towards the spouse and the offspring in these manuals. By contrast, the historical evidence of the manuals suggests that great emphasis was laid on obligation, deference, and on paying due respect.

From the 17th century onwards important changes began. As Philippe Aries demonstrated in his book, in aristocratic and highly educated families, attitudes towards children gradually changed: specific children’s dress, toys, readings, games, and pedagogical programmes were devised for them; i.e. the conditions for the emergence of “childhood” as a separate life period started to be created. The “innocent” child was seen and represented as a human being with specific emotions and a fragile but promising developmental potential, with feelings and thoughts that are adequate and worthwhile to be understood by adults. The “birth” of childhood entailed the parallel emergence of parenthood, that is, the development of the modern institution of maternal and paternal activities requiring the internalization of appropriate emotions, duties, and goal-oriented educational tasks.

By the 19th century, there was a good chance that an upper class Western family would become a unity of separate parts with specific functions assigned to the constituents. With the passage of time, not only the parents but also children had separate rooms. This alone is an indicator of the growing autonomy and freedom of both wife and child: legal rules covering an increasing portion of the intimate sphere also sought to limit the patriarch’s possibilities to impose physical aggression and to protect the rights of women and children [Oestreich 1982]. As an implication of this process, the decision-making mechanisms in selecting spouses also changed. As long as the parents had disposal over the important resources of the child, they had decisive influence in “marrying off” their offspring. Once the children were capable of earning independently and could stand on their own feet, the chances were greater to decide on their would-be spouses alone.

According to Stone, there was a gradual relative shift in the power balance between parents and children; he reckoned with four criteria in the selection of the spouse: interest, mutual affection (including friendship and companionship), romance and sexual attraction, stressing that these factors did not follow suite but as we came closer to our present day, the significance of each of them increased. (In a much-cited statement La

Rochefoucauld claims that three-quarters of the English middle- and lower classes marry on mutual friendship and sympathy. Unlike in France, he adds, where such marriages are still rare in that period. This remark also confirms that in a more complex historical analysis regional difference should be taken into account with greater weight.)

All of these authors point out that the significance of the intimate sphere was upgraded in this process: husbands spent more time at home, in the company of their wives: “What really distinguishes the nuclear family [...] from other patterns of life in Western society is a special sense of solidarity that separates the domestic unit from the surrounding community” writes Shorter in his ground breaking “*Making of the Modern Family*” [Shorter 1976: 205]. Or, as Anderson puts it: “From the second half of the 18th century domesticity had reached its zenith and spread to other social groups. [...] The home came to be seen as a haven, a retreat from the pressures of a capitalistically oriented competitive world” [Anderson 1994: 47]. Although it is still the man who is the master of the household, the strengthening of emotional ties in family life softens the rigidity of patriarchal dominance.

“Good mothering is an invention of modernization. In traditional society, mothers viewed the development and happiness of infants younger than two with indifference. In modern society, they place the welfare of their small children above all else” – claims Edward Shorter [1976: 168]. With the decrease in family size and the increase in the importance of the child-rearing mother the centre of family life moved – to use Mary Ryan formulation – “from patriarchal authority to maternal affection” [Ryan 1981: 102]. The invention of modern motherhood [Dally 1982; Badinter 1980] and the identification of maternal activity with the essence of femininity mean that the growing legitimacy of the woman – paradoxically – will be rooted in the “mysterious,” “natural” and “irrational” otherness of the “weaker sex.” “As an article on marriage published in 1839 observed, ‘the man bears rule over his wife’s person and conduct. She bears the rule of his inclinations: he governs by law; she by persuasion ... The empire of women is an empire of softness ... her commands are caresses, her menaces are tears’” [Giddens 1992: 43].

Woman defined by their motherhood became the protagonist of lots of 19th century disputes over population – both as an actor and as a subject. All this can be interpreted as the increase in the relative power of the female agent. In France, for instance, threatened by Bismarck’s Germany, “*depopulation*” and “*dénatalité*” were considered to be a “social plague” and maternity became an object of many and contradictory comments” [Cova 1991: 119]. The basis for this moral panic was that “whereas France had been the most densely populated country in Europe, by 1918 it ranked fifth in population. [...] Many ‘repopulators’ accused the feminists of being responsible for the declining birth-rate. [...] The strategy of the feminist movement as a whole was to utilize that apparent demographic danger and the glorification of motherhood as a weapon in the struggle for the rights of mothers.” Maria Martin, the editor of *Journal des femmes*, wrote in 1896: “If you want children, learn to honour the mothers” [Cova 1991: 119–120].

Whilst the Sentiments Approach and the literature on the history of Western feminisms are hardly known outside the Academy, Anthony Giddens’ book on the transformation of intimacy became a bestseller in the 1990s. Giddens sets the new “emotional order” in the focus of attention which had a crucial role in the equalization of power relations between men and women in Western Modernity. He wishes to grasp this emotional order using three key concepts: “pure relationship”, “plastic sexuality”, and “the ethos of

romantic love". Pure relationship designates a "relationship of sexual and emotional equality" [Giddens 1992: 2], plastic sexuality means a "decentred sexuality, freed from the needs of reproduction" and "from the rule of the phallus"; the ethos of romantic love, the harbinger of the pure relationship, "presumes that a durable emotional tie can be established with the other on the basis of qualities intrinsic to that tie itself". According to Giddens, although this ethos helps "to put women 'in their place' – the home", its emergence "can be seen as an active, and radical, engagement with the 'maleness' of modern society". (The *Transformation of Intimacy* takes the above concepts as its starting point since Giddens primary aim is to refine his own theory on modern democracy. While the title of the 9th chapter of the book is "Sexuality, Repression, Civilization", Elias' name is only mentioned once in passing.)

Conclusion

The transformations outlined above were sketched with broad brush-strokes, without alluding to regional, generational, national, temporal or social (etc.) differences or to polemics between experts. In a detailed historical analysis deeper examination should be devoted to these long-term transformations. It was argued that although Elias had explored key elements of the civilizing process, he had not ascribed due importance to certain decisive factors. Namely, besides under-interpreting the role of Protestantism and the lower social strata in the civilizing process, he failed to explore what further changes had been generated by the transformation of the intimate sphere. He also failed to differentiate between gender, sex and sexuality, and he did not deal in depth with the changing dynamic of sexual life, the power differences between genders, the division of labour within the household, the issue of child rearing, the role of the parents, and the emotional relations within the intimate sphere. He did not take into account that – with the decrease in family size and the increase in the importance of the child-rearing modern motherhood – the centre of family life moved from patriarchal authority to maternal affection. The paper has primarily meant to argue that if we take seriously the Elisian thesis according to which "the rise in the division of functions also brings more and more people, larger and larger populated areas, into dependence on one another; it requires and instils greater restraint in the individual, more exact control of his or her affects and conduct, it demands a stricter regulation of drives and – from a particular stage on – more *even self-restraint*" [*Elias 2000: 429*, italics in the original], *it is justifiable to regard the shift of the power balance within the family as a key explanatory factor of the civilizing process*. To put it shortly: the long-term psychologisation and pacification of social life are dependent on the changes in the intimate sphere.

Bibliography

- Anderson, Michael [1994]. *Approaches to the History of the Western Family*. The Economic History Society. London: Macmillan.
- Aries, Philippe [1960]. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris: Plon.
- Badinter, Elisabeth [1980]. *L'amour en plus: histoire de l'amour maternel (XVIIe–XXe siècle)*. Paris: Flammarion.

- Chesnais, Jean-Claude [1981]. *Histoire de la violence en Occident de 1800 à nos jours*. Paris: Laffont.
- Cova, Anne [1991]. French feminism and maternity: theories and policies 1890–1918. In: Bock, G. – Thane, P. (eds.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*. London, New York: Routledge, pp. 119–137.
- Dally, Ann [1982]. *Inventing Motherhood*. London: Burnett.
- Dunning, Eric – Hughes, Jason [2013]. *Norbert Elias and Modern Sociology: Knowledge, Interdependence, Power, Process*. London: Bloomsbury.
- Dülmen, Richard van [1993]. *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess: Beiträge zur Historischen Kulturforschung*. Vienna: Böhlau.
- Dülmen, Richard van [1996]. Norbert Elias und der Prozess der Zivilization: Die Zivilizationstheorie im Lichte der Historischen Forschung. In: Rehberg, K. (ed.). *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Eisner, Manual [2003]. Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice* 30: 83–142.
- Elias, Norbert [1978]. *What is Sociology?* London: Hutchinson and Co. (Publishers) Ltd.
- Elias, Norbert [1987]. The Changing Balance of Power Between the Sexes – A Process-Sociological Study: The Example of the Ancient Roman State. *Theory, Culture and Society* 4 (2–3): 287–316.
- Elias, Norbert [2000]. *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. London: Blackwell Publishers.
- Flandrin, Jean-Louis [1979]. *Families in Former Times*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony [1992]. *The Transformations of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Gurr, Ted Robert [1981]. Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the evidence. In: Tonry, M. – N. Morris. *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, vol. 3. Chicago: University of Chicago Press.
- Jarrick, Arne – Södeberg, Johan [1993]. Spontaneous Processes of Civilization. *Ethnologia Europea* 23 (1): 5–26.
- Johnson, E. A. – Monkkonen, E. H. (eds.) [1996]. *The Civilization of Crime. Violence in Town and Country since the Middle Ages*. Urbana: University of Illinois Press.
- Klein, Gabriella – Liebsch, Katharina (eds.) [1997]. *Zivilisierung des weiblichen Ich*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Liliequist, Jonas [1999]. Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden. In: Lappalainen, M. – Hirvonen, P. (eds.). *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*. Helsinki: Hakapaino.
- Mennell, Stephen [1989]. *Norbert Elias. Civilization and the Human Self-Image*. London: Basil Blackwell.
- Mennell, Stephen [1990]. *Decivilizing Processes: Theoretical Significance and Some Lines of Research*. *International Sociology* 5 (2): 205–223.
- Mennell, Stephen [1992]. *Norbert Elias: An Introduction*. London: Blackwell.
- Muchambled, Robert [1996]. Elias und die neuere historische Forschung in Frankreich. In: Rehberg, Karl Siegbert (ed.). *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Oestreich, Gerhard [1982]. *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Österberg, Eva [1996]. Criminality, Social Control, and the Early Modern State: Evidence and Interpretation in Scandinavian Historiography. In: Johnson, E. A. – Monkkonen, E. H. (eds.). *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. Urbana: University of Illinois Press.
- Österberg, Eva – Lindström, Dag [1988]. *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*. Uppsala: Academia Upsaliensis.
- Pinker, Steven [2011]. *The Better Angels of Our Nature*. New York: Viking.
- Roth, Randolph [2001]. Homicide in Early Modern England, 1549–1800: The Need for a Quantitative Synthesis. *Crime, Histoire et Société – Crime, History and Society* 5 (2): 33–68.
- Rousseaux, Xavier [1999]. From Case to Crime: Homicide Regulation in Medieval and Modern Europe. In: Willoweit, D. (ed.). *Die Entstehung des öffentlichen Strafrechts: Bestandsaufnahme eines europäischen Forschungsproblems*. Cologne: Böhlau.
- Ryan, Mary [1981]. *The Cradle of the Middle Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sharpe, James, A. [1996]. Crime in England: Long-Term Trends and the Problem of Modernization. In: Johnson, E. A. – Monkkonen, E. H. (eds.). *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. Urbana: University of Illinois Press.

- Shorter, Edward [1976]. *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.
- Spierenburg, Pieter [1996]. Long-term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries. In: Johnson, E. A., Monkkonen, E. H. (eds.). *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. Urbana: University of Illinois Press.
- Spierenburg, Pieter (ed.). [1998]. *Men and Violence: Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*. Columbus: Ohio State University Press.
- Stone, Lawrence [1982]. *Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. Harmondsworth: Pelican.
- Taylor, Charles [1989]. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tilly, Charles [1992]. *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990–1992*. Cambridge, Mass: Blackwell.
- Weber, Max [1992]. *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Routledge.

Miklós Hadas is professor of sociology, co-director of the Centre for Gender and Culture, head of the Culture and Communication Doctoral School at Corvinus University of Budapest. He is also member of the sociological committee of the Hungarian Academy of Sciences. From 1990–2002 he was the founding editor-in-chief of Replika, a leading Hungarian journal of social sciences. Actually, he is member of the advisory board of NORMA (International Journal for Masculinity Studies). He is author of numerous articles on gender and masculinity and of A modern férfi születése (The Birth of Modern Man), 2003. This book was awarded the Polanyi Prize by the Hungarian Sociological Association for the best sociological book to be published that year. His articles have appeared in journals such as The Anthropological Forum, Actes de la recherche des sciences sociales, The Journal of Social History, History of Education, The American Sociologist, International Journal of the History of Sport, Sports Historian. Relying on Norbert Elias' civilization theory and figurational approach, his current research interest concentrates on the transformation of Western masculinities over the past centuries.

Koloniální minulost etnické skupiny Nungon a její dopad na prostorové chování lidí

MARTIN SOUKUP* – JAN D. BLÁHA**

The Colonial History of the Nungon Community and its Effect on the Spatial Behaviour of the Community Members

Abstract: Objective of the paper is a study of effects of selected historical events on spatial behaviour of members of Nungon community (Morobe Province, Papua New Guinea). Authors argue that two particular historical events – the religious conflict and the relocation of a village to the new place – are continuously affecting daily life of the community; authors further argue that is possible to see the effect of the events in geographical space. The arguments are based on results of the fieldwork carried out by authors in Papua New Guinea; they had focused on construction of genealogical ties in community and mapping of geographical space of the village. Aim of the paper is to present innovative methodology enabling study of expression of historical events and social relations in geographical space.

Keywords: history; geographical space; genealogy; ethnohistory; Papua New Guinea

DOI: 10.14712/23363525.2017.23

Úvod

Předmětem studie je rozbor vybraných dějinných událostí v údolí Uruwa a jejich vliv na současné prostorové chování místních lidí. Studie vychází z výsledků terénního výzkumu v údolí Uruwa, jež oba autoři společně uskutečnili v období dubna až června 2015.¹ Cílem výzkumu bylo prostřednictvím primárního mapování prostoru vesnice Yawan a zjištění genealogických vztahů mezi obyvateli této vesnice analyzovat a interpretovat, jak se do prostoru promítají sociální vztahy. Autoři si kladou otázku, jakým způsobem dvě specifické historické události, k nimž došlo v údolí řeky Uruwy, ovlivňují prostorové a sociální chování tamějších lidí.

Etnická skupina Nungon prošla složitou koloniální minulostí, jejíž specifický průběh dosud ovlivňuje život komunity. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století se obyvatelé vesnice Yawan museli nuceně přestěhovat na území, jež patří vlastníkům z vesnice Toweth. V narativních rozhovorech obyvatelé tvrdili, že pokyn k přestěhování vzešel od nejmenovaného okresního úředníka.² V archivních materiálech, jimž se ještě budeme věnovat podrobně v další části studie, se uvádí, že za přestěhování vesnice Yawan a jejich

* Doc. PhDr. Martin Soukup, Ph.D., Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, třída Svobody 26, 779 00 Olomouc. E-mail: martin.soukup@upol.cz.

** PhDr. RNDr. Jan D. Bláha, Ph.D., Katedra geografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, České mládeže 8, 400 96 Ústí nad Labem. E-mail: jd@jackdaniel.cz.

¹ Studie vznikla s podporou IGA_FF_2016_049 Sociální vědy 2016 (M. Soukup) a grantu Severočeských dolů (J. D. Bláha).

² Provincie Morobe byla v té době součástí Mandátního území Nová Guinea, které spravovala Austrálie. Existoval zde promyšlený a velice efektivní způsob správy [viz *Nelson 1982*].

obyvatel stojí rozhodnutí luteránských misionářů a misijních pomocníků. Ti tímto krokem chtěli usnadnit poskytování svých služeb, protože bez této změny museli cestovat náročným horským terénem, aby se dostali do jednotlivých vesnic. Druhou významnou událostí se stal postupný rozkol v komunitě následkem rozporů mezi luterány a adventisty, u jehož zrodu stojí údajně krajně nevhodné chování luteránského misionáře, jenž u Nungonů působil ve čtyřicátých letech. Přestěhování vesnice a náboženský spor se stávají předmětem vyprávění a diskuzí místních lidí a dosud ovlivňují jejich prostorové a sociální chování, jak se budeme snažit doložit.

Metodologická východiska výzkumu a charakteristika empirických dat

Během terénního výzkumu, který probíhal zejména ve vesnici Yawan, autoři kombinovali výzkumné metody a přístupy kulturní antropologie, geografie a kartografie [*Soukup – Bláha 2016*]. Provedli mapování prostoru vesnice Yawan, místní infrastruktury a všech staveb na jejím území. V rámci mapování byla zjišťována funkce jednotlivých staveb a každému obytnému domu byl přidělen jedinečný číselný identifikátor (jakési domovní číslo popisné). Při konstrukci genealogií byly uplatněny standardní postupy, jaké jsou v kulturní antropologii obvyklé [viz např. *Parkin 1997*].³ Kromě zaznamenání afinních a filiačních vztahů byly u každého jednotlivce zjišťovány další atributy. Z hlediska předmětu této studie jsou důležité atributy náboženská denominace a klanová příslušnost. Dále bylo k informaci o každém jednotlivci přiřazeno číslo domu, jež standardně obývá. To autorům následně umožnilo propojit genealogická data s prostorovými (geografickými).

V rámci primárního sběru prostorových (geografických) dat je obecně třeba zvolit především optimální metodu, případně kombinaci metod. Tuto volbu ovlivňují především povaha studie, charakter a rozsah mapovaného území, charakter a množství pořizovaných dat a v neposlední řadě i technologické možnosti [*Haining 1990; Luhmann 2006*]. Pro studované území nejsou k dispozici data vyššího prostorového rozlišení, území se navíc nachází v rovníkové oblasti, v relativně hustě zalesněném členitém terénu, s velmi omezenou možností dobíjení akumulátorů přístrojového vybavení (dostupný pouze zdroj solární energie). Povaha studie vyžaduje mapovat polohy s relativní odchylkou v řádu metrů.

Z výše uvedených důvodů byly v rámci terénního výzkumu využity výhradně pozemní metody sběru dat pomocí přístroje GPS a laserového dálkoměru. S pomocí asistentů z řad místních obyvatel byly zaměřovány jednak rohy staveb, křižovatky cest a další orientační objekty, jednak pěšiny, terénní hrany, ploty apod. (celkem více než 500 samostatných bodů a 90 tras). Na základě ručně pořízených map (podrobných skic prostorové situace) a v terénu pořízených fotografií pak byly po návratu do Česka GPS body (souřadnicový systém WGS-84) identifikovány v rámci programu ArcGIS for Desktop. V dalším kroku byla data uložena do prostorové databáze a doplněna atributy udávajícími kromě typu stavby také počty jednotlivých osob v obytných domech včetně jejich charakteristik (mj. pohlaví, denominace, příslušnost ke klanu).

³ Výzkum jsme koncipovali bez ohledu na kritiku, kterou od konce šedesátých let 20. století začal studiu příbuzenství adresovat David Schneider [1968, 1984]. Z hlediska koncepce a záměru výzkumu nepokládáme jím formulovanou kritiku za relevantní, ač se s ní jinak ztotožňujeme. Pro nás bylo rozhodující, jak sami vesničané s naší pomocí konstruují afiliační a filiační vztahy. Pro samotné vesničany není pro definici filiačních vztahů rozhodující sdílení biogenetické substance.

Jiným zdrojem dat jsou archivní materiály, konkrétně dvě vesnické knihy obecně označované jako Village Register a založené v roce 1940, respektive v roce 1952 (obr. 1). Dalším významným zdrojem dat jsou patrolní zprávy, jež obsahují důležité informace o místních událostech, jak je zaznamenali a popsali okresní úředníci, a dále informace o vývoji populace. Během každé patroy docházelo ke sčítání obyvatel vesnic a záznamu počtu úmrtí a živě narozených dětí. Promyšlený způsob provádění patrol v koloniálním období umožňoval akumulovat ohromné množství informací o jednotlivých komunitách, srovnání dat z jednotlivých patrol také dovoľovalo sledovat vývojové proměny komunit. Z každé patroy se ve třech kopiích pořizovala zpráva, sloužily nejen aktuální správní potřebě, ale rovněž všem budoucím okresním úředníkům, kteří byli do dané oblasti vysláni. Dále v každé vesnici pro veřejnou správu teritoria pracoval muž označovaný buď tutul, nebo luluai, jenž asistoval okresním úředníkům při provádění kontrolní činnosti ve vesnici. Patroly se kromě okresního úředníka účastnili také nosiči a příslušníci ozbrojeného policejního sboru. Jak trefně poznamenal Kituai, paradoxně se Papuánci sami podíleli na vlastní kolonizaci prostřednictvím policistů, luluaiů a tutulů. Bez jejich pomoci by Australané, Britové a Němci nedokázali ostrov úspěšně kolonizovat [Kituai 1998].

NOTE—No alterations or additions are to be made to the list of names except by District Service officials. Officers of other departments having occasion to do so, are requested to enter their notes on one of the blank pages provided for that purpose at the end of the book.		4. 3. 1940.	
Village or Group.	Worin.		
Names of Hamlets.	(DOPET; NAKOM;)		
<small>(when groups related by marriage form themselves into small hamlets, they are to be listed together.)</small>			
Native District.	IRIWA	Map Ref.	HUON PEN
District.	MOROBE.		
Luluai.	URON	Where Residing.	DOPET.
Tutul.	DINGSON.	"	NAKOM.
"	"	"	"
"	"	"	"
Medical Tutul.	SIHI.	"	DOPET.
Officer Compiling.	Edwin C. Styan		
Date.	4/3/1940		
NOTE—This book is to be entered with the names of all the inhabitants of the village, and when possible, with the names of those who are absent under indenture. Upon each visit of an inspecting officer of the Department of District Services, the list shall be checked and all births, deaths, migrations, etc., noted. On the blank pages at the end of the book, all officers may enter their notes and any instructions given; District Services' officials must do so.		<p>Lined and censused village; compiled new Book. Natives lined with no trouble. The amalgamation of MUP & MIRU with this village should be beneficial to all concerned.</p> <p>Natus DINGSON has been selected by the NAKOM people as the successor of their deceased Luluai, and he will be recommended of for the appointment.</p> <p>Goets rather prevalent amongst these groups. General health fair.</p> <p>Road to BoksaWIN (1/2 hrs) the best stretch encountered to date, in this area. Resthouse also very good. Village housing to be improved.</p> <p>Edwin C. Styan P.O.</p> <p>25.9.40</p> <p>Village lined and census revised. Full attendance of natives and check made without difficulty.</p> <p>Natives healthy but Birth rate low.</p> <p>DINGSONS will be recommended as tutul by this patrol, with having commission over all Mywa villages.</p> <p>Williams A/R</p>	

Obr. 1: Přední stránka vesnické knihy z Worinu z roku 1940 a ukázka zápisu

V nedávné době také probíhal ve vesnici Toweth lingvistický výzkum, který prováděla Hannah Sarvasy [2014].

Nungonové se stejně jako jiné novoguinejské společnosti orientují na pěstitelství, hlavní složku potravy představují hlízy (taro, maniok, sladké brambory a jamy), součást jídelníčku tvoří také různé druhy zeleniny (například okurky a cibule) a ovoce (banány, pomeranče). Živočišné proteiny získávají obyvatelé chovem hospodářských zvířat, především drůbeže a vepřů, což se pochopitelně netýká adventistů. Nověji se zde objevují pokusy o chov hovězího dobytka a ovcí. Živočišné proteiny doplňují rovněž lovem, přičemž místa lovu a druhy, jež je povoleno lovit, regulují od roku 2009 podmínky provozu YUS.⁵ Dovoz průmyslově zpracovaných potravin je zatím spíše skromný, závisí na provozních podmínkách přistávací dráhy, na niž mohou dosednout malá sportovní letadla, která jsou jediným dopravním spojením s městy.

V Yawanu se hovoří jazykem Nungon, který je blízký austronéskému jazyku Yau, jazyk se v různých nungonských vesnicích drobně liší, ale nebrání to vzájemnému porozumění.⁶ Sociální uspořádání stojí na členění do klanů, v Yawanu se jedná celkem o pět klanů, dominantní jsou klany Umbong a Wivin (viz níže tabulka 3). Odvozování původu je patrilineární, zvyklost usazení manželských partnerů se řídí patrilokálními principy, tedy manželští partneři se usazují v blízkosti příbuzných manžela, což je pro tuto studii poměrně důležitým faktorem. Nicméně zde dochází ke změnám vlivem adventismu, což se týká zejména ústupu od praxe kompenzovat nevěstu. Tento zvyk *oretno* se v komunitě důsledně dodržoval až do rozšíření adventismu, jenž zvyk zapovídá [viz Soukup 2015]. Zde je v mírné podobě vidět, jak přítomnost dvou denominací v komunitě přináší problémy v každodenním životě. Pokud luterán pojme za manželku dívku z adventistické rodiny, nepřijímá za ni rodina kompenzaci, ale současně se nemůže manželka odstěhovat za svým manželem (patrilokální rezidenční pravidlo) právě proto, že nebyla provedena kompenzace za nevěstu. Lze důvodně očekávat, že tato kulturní změna vyvolá proměnu sídelního vzorce. Příbuzenský systém u Nungonů v řadě charakteristik odpovídá irokézskému, nicméně některá jeho specifika, jako kupříkladu závislost volby správného pojmu pro bratrance a sestřenici na pohlaví mluvčího [podrobnosti viz Soukup 2014], jsou podobné některým polynéským příbuzenským systémům.

Nungonové a jejich minulost

Nedávnou minulost etnické skupiny Nungon jsme se pokusili rekonstruovat pomocí archivních materiálů a etnografických interview, nezřídka si tvrzení vesničanů a archivních materiálů protiřečí, některá tvrzení domorodců nelze archivními dokumenty ověřit ani vyvrátit, což pochopitelně neznamená, že nejsou pravdivá. Pro přehlednost jsme vybrali klíčové události, o kterých bude v následujícím textu řeč, a chronologicky je seřadili do tabulky (viz tabulka 1). Pohoří Saruwaged jako zřejmě vůbec první Evropan navštívil misíonář Pilhofer, jenž se vydal do údolí Markham z Finschhafenu, musel tedy překonat pohoří poloostrova Huon [Radford 1987]. Zda ovšem přišel do kontaktu s příslušníky etnické skupiny Nungon, nelze z popisu přesvědčivě doložit [Pilhofer 1913]. Zřejmě vůbec první

⁵ Tato část Uruwy se stala součástí YUS Conservation Area.

⁶ Mluvčí nungonského jazyka obývají dohromady devět vesnic či osad.

z Evropanů navštívil tuto oblast pohoří Saruwaged luteránský misionář Karl Saueracker (1883–1931), na konci dvacátých let procestoval značnou část poloostrova Huon a navštívil tamější vesnice, v roce 1928 založil misijní stanici v Ulapu, která mu umožnila cestovat do této části poloostrova Huon. Podle přímých svědectví obyvatel vesnice Worin zde měl Saueracker nejen pobývat, ale přímo zde založit kostel. Tuto informaci bohužel nelze ověřit.⁷ Podle zpráv z patrol zde začali luteráni působit až na začátku třicátých let 20. století, zhruba čtyři roky před příchodem prvního představitele koloniální vlády, jímž byl Leigh Grant Vial (1909–1943), v roce 1934 [*Leyden 1944: 1–2; White 1952: 4*].

Leigh Vial se přihlásil do výběrového řízení na okresního úředníka – kadeta v mandátním území Nová Guinea v roce 1933. Úspěšně prošel přijímacím řízením a zařadili jej do distriktu Morobe, jenž se stal jeho prvním působištem. S výjimkou krátké výpravy do Západní Vysočiny, kde se zapojil do pátrání po německém zlatokopovi Ludwigu Schmidtovi,⁸ působil výhradně v distriktu Morobe. Vial pracoval na základně v Buki poblíž Finschhafenu. Odtud se vydával patrolovat vnitrozemské horské oblasti, jejichž součástí je právě i pohoří Saruwaged. Ačkoliv se Leigh Vial nestal prvním Evropanem, s nímž se obyvatelé této části hornatého vnitrozemí poloostrova Huon setkali, právě Vial zprostředkoval první významnější informace o obyvatelstvu pohoří Saruwaged, jež získal během vůbec první patroy do této oblasti. Uskutečnil ji v roce 1934 a provedl během ní první census. Do téhož pohoří se vrátil o dva roky později, kdy v průběhu patroy roku 1936 předběžně vybral vhodné domorodé kandidáty na pozice *luluai* a *tultul*.⁹ Ještě před vypuknutím druhé světové války uskutečnil patrolo do téže oblasti také Gregory Wade Benham (1914–1942), když v roce 1938 navštívil pohoří Saruwaged a provedl distribuci speciálních klobouků, které sloužily jako odznak *tultulů*. O průběhu těchto patrol bohužel nejsou k dispozici bližší informace, neboť se nikde zatím nepodařilo lokalizovat zprávy z těchto patrol [*Nelson 1982; Soukup 2016*].

Nejstarší dostupná zpráva z patroy pochází z roku 1945, jejím autorem byl kapitán Rylands. Patrolo uskutečnil mezi 19. únorem a 20. dubnem, přičemž v oblasti, na niž se zaměřuje tato studie, pobýval od 26. března do 3. dubna, kdy se vypravil z Worinu do vesnice Sugan. Zaznamenal nedostatek lidí ovládajících pidgin angličtinu (tok pisin), někteří místní obyvatelé ovládali jazyk *kote*.¹⁰ V každé z hlavních vesnic, za něž označil Kumdaorong, Boksawin a Worin, se nacházely školy a církevní stavby, jež zůstaly nepoškozené během válečných střetů s japonskými silami. Poznamenal si informaci, že autoritu předáků vesnice, jež do funkcí jmenovali předcházející koloniální úředníci, podlamovala činnost misionářů a jejich pomocníků, kteří cíleně oslabovali jejich pozici [*Rylands 1945*]. Rylands zaznamenal pozoruhodné podrobnosti o zvycích v této části Uruwy, uvádí detaily o držbě

⁷ Vzhledem k dataci se pochopitelně jedná o tradovanou informaci o činnosti tohoto luterána.

⁸ Dopustil se zavraždění několika domorodců. Soud jej shledal vinným a udělil mu trest smrti oběšením. Stal se jediným Evropanem, jehož takový osud v Mandátním území Papua potkal [*Souter 1967: 187*].

⁹ Slovy z tolažštiny se označovali předáci vesnice, které do funkce jmenoval okresní úředník. Slovem *luluai* se označovali místní lídři, kteří asistovali okresním úředníkům při správě vesnice. Slovem *tultul* se označovali místní lidé, kteří byli v užším kontaktu s Evropany a rovněž asistovali okresním úředníkům. Nepřímý systém správy vesnic pomocí předáků zavedl správce Německé Nové Guineje Albert Hahl (1868–1945) [*Hahl 1980: 17–18*].

¹⁰ Jazyk *kote* užívali luteránští misionáři při šíření křesťanství mezi domorodce. Jednalo se o promyšlenou strategii šíření evangelia. Jazyky Nové Guineje se člení na austronéské a neaustronéské. Misionáři pro šíření víry volili buď jazyk *yabim* (austronéský), nebo *kate* (neaustronéský) podle toho, do které jazykové skupiny patřil jazyk komunity, u níž působili [*Radford 1987*].

Tab.1: Vybrané události z minulosti etnické skupiny Nungon

Rok	Událost	Poznámka
1911	Pilhofer přešel přes pohoří Saruwaged	Nejisté
1928/29	Návštěva údolí Uruwa Sauerackerem	Ověřené
1930	Začátek působení luteránů v údolí Uruwa	Ověřené
1934	První patrola, vedená Vialem	Ověřené
1936	Druhá patrola Viala do údolí Uruwa	Ověřené
1938	Třetí patrola do údolí Uruwa, vedená Benhamem	Ověřené
1945	Založení luteránského kostela v Towethu	Nepravděpodobné
1949	Přestěhování vesnice Yawan na nové místo	Pravděpodobné
1951	Odchod luteránů z údolí Uruwa	Nepravděpodobné
1974	Cameron tvrdí, že v údolí Uruwy působí výhradně luteráni	Pravděpodobné
1976	Příchod adventistů do údolí Uruwa	Ověřené
1979	Návrat luteránů do údolí Uruwa	Nepravděpodobné
2009	Usmíření luteránů a adventistů	Ověřené
2012	Vypálení luteránského kostela v Kotethu	Ověřené

pozemků, kompenzaci za nevěstu, které odpovídají tomu, co zveřejnil o půl století později Wegmann [1990]. Zajímavostí je, že uvedená zpráva na žádném místě nezmiňuje vesnici Toweth a o této vesnici se nezmiňuje dokonce vůbec žádná zpráva z patroly až do získání samostatnosti Papuy-Nové Guineje.¹¹ Žádná ze zpráv dále neuvádí přítomnost adventistů v této části Uruwy.

Nejstarší známá publikovaná informace o této lokalitě byla autory nalezena v díle *Fear Drive My Feet* (Strach hnal mé nohy, 1959) od Petera Allena Ryana (1923–2015), jenž v něm vylíčil své osudy během druhé světové války, kdy jej rozkazy nadřízených přivedly do pohoří Saruwaged, v němž se pokoušel uniknout nepřátelským japonským silám. Při pochodu saruwagedským pohořím pobyl jeden den ve vesnici Worin, jež tehdy představovala administrativní centrum pro sousední vesnice, tedy Mítmit, Koteth a Yawan. Ryan se během krátkého pobytu setkal s tultulem, který pracoval již pro Viala. Ryan neuvádí jméno tultula, ale z informací z knihy vesnice (angl. *Village register*) vyplývá, že se jednalo o Dunggiyonga (1923–1999),¹² jenž byl do služby doporučen 25. září 1940. Ryan v knize uvádí, že tultula luteránští misionáři nutili, aby se vzdal udržování knihy vesnice a přestal nosit tultulský klobouk, který byl odznakem této hodnosti [Ryan 2015: 272].¹³ Ryan si velmi pochvaloval pomoc, které se mu od tultula dostalo. Tultul doprovodil jejich skupinu na

¹¹ Ani Wegmann neuvádí Toweth ve výčtu vesnic v údolí řeky Uruwa [Wegmann 1990: 6].

¹² Z vesnické knihy nebylo možné získat údaj o roku jeho úmrtí. Poslední patrolní zpráva o této části údolí Uruwa, kterou zpracoval asistent okresního úředníka Cameron [1972: 17], jej uvádí mezi tultuly a hodnotí jej jako excelentního. Při výzkumu v roce 2016 se podařilo kontaktovat jeho syna, jenž tvrdí, že jeho otec zemřel v roce 1999, tento údaj však pokládáme za nespolehlivý.

¹³ Obě knihy zůstaly ve vesnici Worin, uchovávají je Dunggiyongovi potomci, kteří nám laskavě umožnili knihy naskenovat.

cestě z Worinu do vesnice Sugan a dále, aby se mohli bezpečně dostat do údolí Markham a následně do Port Moresby.

Luteránští misionáři zjevně v této oblasti nejenže bojkotovali koloniální správu, ale postupovali velmi drsně i vůči místním obyvatelům, jak naznačují komentáře a zprávy zapsané okresními úředníky a jejich asistenty ve dvou worinských vesnických knihách [*Village Register 1940, 1952*]. K tomuto bodu se ještě vrátíme. V následující části zaměříme pozornost na stručný výklad původu Nungonů a především popis dvou vybraných historických událostí, které dosud ve velké míře ovlivňují život komunity – náboženský konflikt a přestěhování vesnice Yawan. Popis vznikl na základě etnografických rozhovorů vedených v letech 2009, 2011, 2015 a 2016 a je doplněn o fakta, jak je podávají v interview koloniální úředníci v dostupných zprávách.

Náboženský konflikt

Předně je nezbytné říci, že konflikt mezi různými denominacemi není na Papui-Nové Guineji vůbec běžný, již proto je tento případ zajímavý. V současné době se obyvatelé tří zkoumaných vesnic hlásí ke křesťanství, konkrétně k luteránství a adventismu. V každé z vesnic stojí adventistický kostel, v Kotethu stával luteránský kostel, jenž však vzal za své v průběhu nedávných nepokojů.¹⁴ V rozhovorech informátoři uváděli, že více luteránů je pouze právě v Towethu, jen několik málo jich žije v Yawanu, v Towethu uváděli maximálně čtyři luterány. Data získaná pro Yawan jsou ovšem v rozporu s tímto tvrzením, neboť zhruba polovina obyvatel Yawanu se hlásí k luteránství a není bez zajímavosti, že při zjišťování denominace informátoři hlásící se k adventismu hovořili o lidech luteránské denominace jako o lidech bez vyznání. Na základě účasti na luteránských i adventistických bohoslužbách lze odhadnout, že se více lidí hlásí k adventismu, ale luteránství rozhodně nemá zanedbatelnou roli.

Náboženský konflikt se zřejmě zrodil až na konci sedmdesátých let, jak plyne z etnografických rozhovorů. Dostupné archivní materiály dokumentují oblast do roku 1974 (tabulka 2). Poslední zpráva z patroly se záznamem o náboženské situaci uvádí, že v oblasti kontinuálně od třicátých let operují pouze luteráni, kteří vedou školy a výhradně poskytují církevní služby [*Cameron 1972: 13*]. Podle vyprávění místních obyvatel¹⁵ se do jejich lokality rozšířilo luteránství prostřednictvím misionářů z ústředí v Kabwum. Ve vesnici Toweth došlo podle jejich slov k založení kostela v roce 1945. V rozporu s informacemi v archivních materiálech místní obyvatelé v rozhovorech uváděli, že luteránský misionář spolu se svými pomocníky musel po konfliktech s místními obyvateli opustit oblast Uruwy. V rozhovorech místní opakovaně tvrdili, že se tak stalo v roce 1951. Druhá vesnická kniha [*Village Register 1952*] skutečně obsahuje informaci, že misijní učitelé místní obyvatele bitím nutili k práci na misijních zahradách. Několik podrobností uvedl ve zprávě z patroly tentýž asistent okresního úředníka, jenž se podepsal pod záznam ve vesnické knize. Terrence William White (1926–2000) ve své zprávě píše, že vynucovaná práce na zahradách byla trestem za porušení misijních nařízení [*White 1952: 10*]. Dále se neurčitým

¹⁴ Základy luteránského kostela místní lidé při slavnostní mši pod širým nebem položili v létě roku 2009, v letech 2011–2012 byl kostel v provozu. Následně jej však místní lidé vypálili, v polovině minulého roku nebyl kostel v provozu.

¹⁵ Informace získal jeden z autorů při rozhovorech se skupinou místních obyvatel v roce 2009.

způsobem zmiňuje o odchodu luteránů z oblasti, nicméně z kontextu lze usoudit, že se jednalo o uzavření misijní stanice ve Wasu následkem válečných operací na Nové Guineji. Předcházející zpráva z patroly, kterou vedl F. C. Julian, uvádí plnou aktivitu luteránů v nungonských vesnicích [Julian 1949: 4]. Domníváme se, že vesničané uvedená tvrzení o odchodu misionářů vyvodili z četby vesnických knih.

Podle vyprávění místních obyvatel do nungonských vesnic přišli představitelé adventistů sedmého dne v roce 1976. To potvrzuje i Wegmannův [1990] text, v němž se uvádí, že příchod adventistů se setkal s odporem vesničanů a situace hrozila přerůst v ozbrojený střet. V etnografických rozhovorech místní uváděli, že do oblasti přišel z ústředí v okrsku Kabwum misionář jménem Kome Topera, který pocházel z provincie Západní Vysočina.¹⁶ Místní lidé dále shodně tvrdili, že lidé konvertovali k adventismu, protože žili celé čtvrtstoletí bez církevních služeb, což je v přímém rozporu s výše citovanými zprávami z patrol. Podle tvrzení usedlíků se k Nungonům v roce 1979 vrátili luteráni a zjistili, že místní lidé konvertovali k adventismu. Odehrála se prý tehdy velká disputace mezi představiteli obou denominací, jež rozdělila komunitu. Bez přístupu do archivů obou denominací nelze ověřit dataci událostí, jak ji uváděli místní lidé, přesto archivní materiály z období australské správy území potvrzují, že si místní obyvatelé na konci čtyřicátých let stěžovali na chování luteránského misionáře, jak bylo poznamenáno výše. O nepřijatelném chování luteránských misionářů a jejich pomocníků se podrobně zmiňují také zprávy z patrol. V každém případě se zde zrodil konflikt mezi oběma denominacemi, který rozdělil komunitu, v níž se zhoršilo sociální klima. Zažehnat rozkol v komunitě se představitelé luteránů a adventistů víceméně úspěšně pokusili v roce 2009 – obrázek 2 [viz Soukup 2010].

Druhá významná událost, jež se v rozhovorech s místními dostávala do popředí, nastala rovněž ke konci čtyřicátých let. Tehdy došlo k vynucenému přestěhování vesnice Yawan na území blíže vesnici Worin. Z uskutečněných rozhovorů s místními obyvateli vyplývá shoda v tvrzení, že za příkazem k přestěhování vesnic stáli okresní úředníci, kteří si chtěli usnadnit kontrolu oblasti. Uskutečnit patrolu totiž znamenalo zdolat náročný terén mezi relativně vzdálenými vesnicemi. Konkrétně šlo o to, při cestě z Worinu sestoupit k řece Uruwé a vystoupat do starého Yawanu, odkud vedla cesta sestoupením k řece Dun a následným vystoupaním k vesnici Koteth. Vesnice nebyly v jedné linii a jejich patrolování znamenalo o jeden sestup k řece zaříznuté do hlubokého údolí navíc. Přestěhování vesnice Yawan by tedy skutečně zjednodušilo provádění patrol. Zpráva z patroly [White 1952: 16] i *Village Register* [1952] ovšem obsahují záznamy o vynuceném přestěhování vesnice a sestěhování několika dalších osad (vesnice Mup a Mitmit se staly součástí Worinu), jež inicioval misionář se svými pomocníky. Cílem této aktivity měla být určitá forma centralizace šíření evangelia.

Nejstarší záznam v dostupné vesnické knize [Village Register 1940] pochází od okresního úředníka Edwina Ernesta Styanta, jenž v záznamu ze 4. března 1940 uvádí, že ve vesnici Worin uskutečnil census a založil novou vesnickou knihu. Konstatuje, že sloučení vesnic Mup a Mimi (dnes Mitmit) s Worinem bude prospěšné pro všechny zúčastněné strany. Do Kotethu a Yawanu se tento okresní úředník nedostal. Další záznam pochází až z 25. září téhož roku, v němž, tehdy ještě asistent okresního úředníka, Harry Leslie

¹⁶ Tuto informaci se nám zatím nepodařilo ověřit. Ze zkušenosti nicméně víme, že si místní lidé velmi dobře pamatují jména a původ lidí, kteří k nim přicestovali z vnějších oblastí.

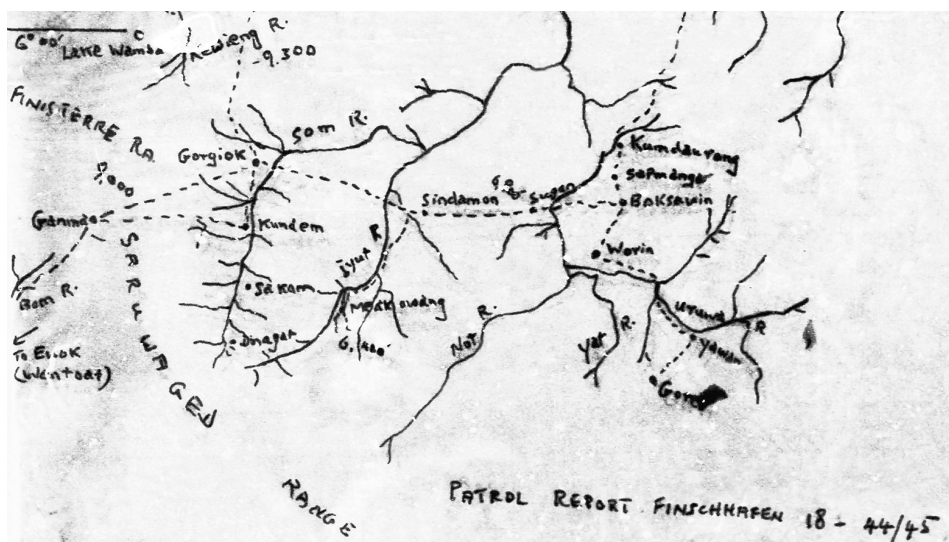

Obr. 2: Obřad usmíření adventistů a luteránů, vesnice Yawan (2009)

Foto: Martin Soukup

Williams (1916–2001) poprvé zmiňuje jméno Dunggiyong, který se v uvedeném období stal tultulem. Následující bezmála čtyři roky (1940–1944) zůstávají ve vesnické knize bez záznamu. Teprve Adrian Joseph Leyden v záznamu ze 4. dubna 1944 stručně shrnul stav vesnice a vývoj událostí, přičemž se pochvalně zmínil o pomoci Dunggiyonga, jenž jej doprovodil při patrole v oblasti Uruwy. Z hlediska této studie považují autoři za zásadní záznam od Martina Rylandse z 2. března 1945, v němž informuje o spojení osad Nakom, Dopet, Bogulum, Mitmit a Mup s Worinem, čímž je podle záznamu v oblasti příliš mnoho tultulů a luluaiů a nemají v úmyslu se opět stěhovat pryč. Stěhování vesnic blíže k sobě bylo zjevně běžným krokem, jenž měl zvýšit efektivitu správy a kontroly kolonizovaných. Žádný dobový záznam však neinformuje o přestěhování vesnice Yawan. Skutečnost změny polohy vesnice dosvědčují pouze doprovodné mapy. Na Rylandsově mapě z roku 1945 se Yawan nachází ještě na svém původním místě (obr. 3). Kdy k přestěhování Yawanu došlo, zcela přesně určit nelze. Patrolní zprávy z tohoto období totiž neobsahují žádnou informaci, jež by vedla k objasnění příčin stěhování vesnice a toho, kdo a kdy za rozhodnutím stál.

Vesničané vedou dlouhodobě diskuze o vlastnictví půdy, na níž dnešní Yawan stojí a kam byl v minulosti přestěhován. Lidé z Towethu jsou přesvědčeni, že byl Yawan přestěhován na jejich pozemky. Lidé z Yawanu naopak tvrdí, že novou vesnici postavili na hranici pozemku, který jim náleží. Cílem této studie není řešit tyto rozpory a položit rankeovskou otázku, jak to vlastně bylo? Na základě propojení prostorových a genealogických dat autoři provedli vizualizaci v podobě map s cílem lépe demonstrovat, jak se tyto historické události promítají do prostoru a prostorového chování lidí.

Obr. 3: výřez schematické mapy zachycující mj. údolí řeky Uruwuy
Zdroj: [Rylands 1945]

Tab. 2: Citované patroly do údolí Uruwuy

Okresní úředník	Období	Zpráva
L. Vial	1934	Neznámá
L. Vial	1936	Neznámá
G. W. Benham	listopad 1938	Neznámá
E. E. Styants	březen 1940	Neznámá
H. L. Williams	září 1940	Neznámá
A. J. Leyden	srpen–září 1944	Patrolní zpráva č. 7/1944
M. W. S. Rylands	únor 1945	Patrolní zpráva č. 23/1945
C. Bryant	červenec 1948	Lékařská patrola, zpráva neznámá
F. C. Julian	srpen 1949	Patrolní zpráva č. 1/1949
T. W. White	září 1952	Patrolní zpráva č. 2/1952
I. D. Cameron	únor 1972	Patrolní zpráva č. 1/1972

Výsledky a jejich interpretace

Při terénním výzkumu autoři postupovali podle výše uvedené metodiky. V rámci konstrukce genealogických vztahů zjistili filiační a afiliační vztahy v souhrnu u 254 žijících obyvatel vesnice.¹⁷ Podstatná část porízených dat se týká vesničanů, kteří aktuálně žijí

¹⁷ Počet obyvatel vesnice Yawan se ve srovnání s prvním známým cenzem z roku 1944 více než ztrojnásobil. Cenzus provedený Rylandsem [1945] uvádí celkem 65 obyvatel, z toho 17 mužů, 16 žen, 17 chlapců a 15 dívek.

v Yawanu, nicméně ve vzorku je dále 28 jedinců, kteří momentálně z pracovních či studijních důvodů bydlí mimo údolí Uruwa. Během sběru prostorových dat bylo zaznamenáno více než 500 GPS bodů a 90 tras, díky nimž bylo možné sestavit databázi prostorových dat pokrývající vesnici Yawan a okolí. Z této databáze byla následně vytvořena série podrobných map vesnice, zachycujících různé charakteristiky domorodých obyvatel, což autorům umožnilo nejen sledovat vzájemné korelace charakteristik, nýbrž i prostorové souvislosti.

Ze souboru dat je evidentní, že se zhruba polovina obyvatel Yawanu hlásí k adventismu a druhá polovina k luteránství, a z dat dále vyplývá, že denominace se až na jednu výjimku neřídí příslušností ke klanu. Pouze všichni příslušníci klanu Timo Horon se hlásí k luteránství. Z 62 domácností,¹⁸ které existují na území Yawanu a žijí v nich vždy alespoň dva lidé, se ve 24 případech lidé hlásí buď pouze k luteránům, nebo jen k adventistům, na úrovni domácností jsou z hlediska vyznání výrazně více homogenní adventisté. Nejsilnějšími klany v Yawanu jsou klany Umbong a Wivin, první z nich je více luteránský, klan Wivin naopak více adventistický (viz tabulka 3).

Z genealogických dat dále vyplývá, že jen v nízkém počtu případů dochází k uzavření sňatků se ženami z jiných vesnic. Patrilokální postmaritální rezidenční pravidla přivedla

Tab. 3: Náboženská denominace obyvatel podle klanů

Klan	Náboženská denominace			Celkem
	luteráni	adventisté	nezjištěno	
<i>Umbong</i>	59	36		95
<i>Wivin</i>	24	65	3	92
<i>Ai</i>	9	10		19
<i>Timo Horon</i>	17			17
<i>Kataman</i>	5	3		8 ¹⁹
<i>Wonen</i>	1	1	2	4
<i>Yukyuk</i>		3		3 ²⁰
DLLG	7		1	8
jiný/nezjištěno	5	3		8
Celkem	127	121	6	254

Poznámka: Kurzívou jsou označena jména klanů náležících k vesnici Yawan. Pod zkratkou DLLG jsou uvedeni všichni, kdo se do vesnice přivdali či přizženili z jiného okrsku (Local-Level Government).

Poslední census uskutečněný před získáním nezávislosti uvádí více než dvojnásobný počet obyvatel, celkem 117 [Cameron 1972]. V roce 2015 byl počet obyvatel Yawanu ve srovnání s cenzem z počátku sedmdesátých let dvojnásobný.

¹⁸ Domácnost chápeme jako jedince žijící společně v jednom obytném domě. V případě Nungonů se jedná zpravidla o lidi z jedné nukleární či rozšířené rodiny.

¹⁹ Zahnuje dvě ženy, které se do Yawanu přivdaly z Kotethu. Jeden muž se do Yawanu přizženil (neuplatnění patrilokálního rezidenčního pravidla; zbylých pět lidí jsou mladí svobodní lidé.

²⁰ Zahnuje dvě přivdané ženy a jednoho přizženěného muže (viz předchozí poznámka).

do Yawanu celkem osm žen, do Yawanu se ještě přestěhovali tři muži. V osmi případech pocházejí přistěhovalí z vesnice Koteth (klan Kataman), tři zbývající z Towethu (klan Yukyuk). Ačkoliv autoři nedisponují kompletními daty o genealogických vztazích ve vesnici Toweth, dílčí data pořízená během výzkumu ukazují na výrazně častější přivdání žen do Towethu, než je tomu v případě Yawanu. Logicky nejčastěji dochází k uzavírání sňatků mezi početně nejsilnějšími klany ve vesnici, tedy klany Umbonga a Wivin. Získaná data tedy naznačují, že se vesnice genealogicky zapouzdřila.

Zajímavý pohled na výše dílčím způsobem prezentovaná etnografická data nabízí jejich prostorová distribuce (viz mapa 2 a mapa 3). Jak se ukazuje, má členění sociální struktury na klany rovněž své prostorové ukotvení. Na mapách je relativně dobře patrná tendence příslušníků klanu usazovat se v domech stojících v blízkosti, tj. sociální blízkost koreluje s geografickou blízkostí. Příslušníci klanu Wivin žijí převážně v jihozápadní části vesnice, tedy v té části, kde se nachází adventistický kostel (Church Area). Zde je patrná tendence klanu Wivin, jehož většina příslušníků se hlásí k adventismu, budovat obytné domy právě v geografické blízkosti adventistického kostela. Jak vyplývá z předchozí studie autorů, v rámci níž byly analyzovány mentální mapy místních školáků [Bláha – Soukup – Balcerová 2011], je přítomnost sakrálních staveb v jednotlivých vesnicích obyvateli vnímána jako zcela zásadní. To bezesporu souvisí s dominantním postavením víry v životě tradičních kultur, proto se tento faktor promítá i do ostatních oblastí běžného života včetně majetkových vztahů [Inglehart 2007; Pettersson 2007].

Příslušníci Umbong, druhého dominantního klanu, žijí převážně v jihovýchodním sektoru (části Numonbo a Numonbo Urong) a v severní části Yawanu zvané Timinbong. V tomto klanu převažují lidé hlásící se k luteránství. Jsou to právě vůdci klanu Umbong, kteří vznášejí nároky na vlastnictví pozemků, na nichž současný Yawan stojí, a argumentují, že si nové domy postavili na samotné hranici vlastních pozemků. Které ze stran pozemky skutečně patří, nelze v současnosti vůbec určit, je nicméně nepochybnitelné, že obyvatelé Yawanu zacházejí s pozemky odlišným způsobem než lidé v sousedních vesnicích – objevuje se u nich odlišné využití ploch (land use). Zahrady lidí z Yawanu se totiž nacházejí mimo území vesnice a jejího bezprostředního okolí, a to na území, kde v minulosti stál Yawan (viz mapa 1).

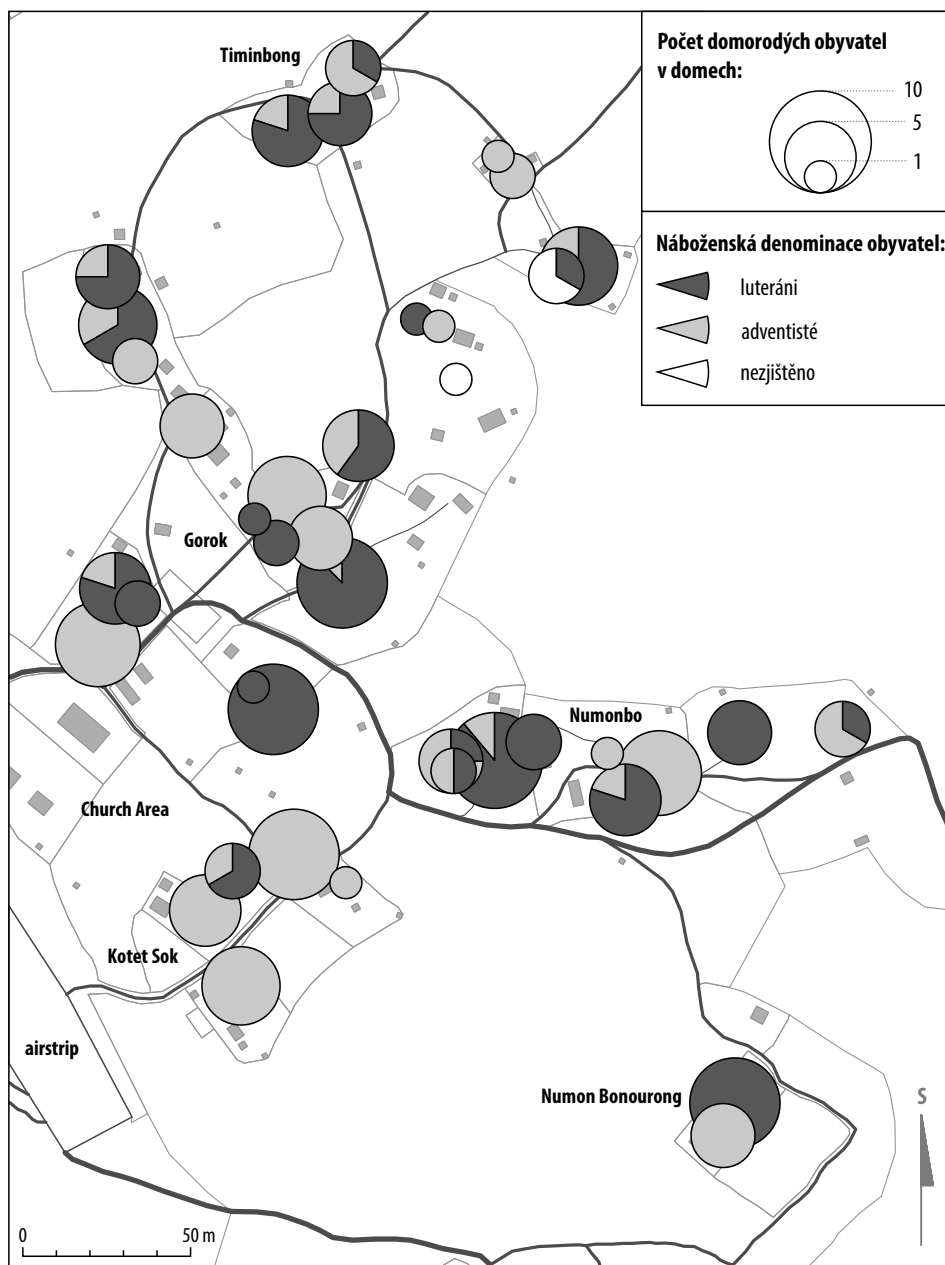
Závěry

Na základě současného stavu poznatků o komunitě Nungon, geografických a etnografických dat a rovněž výsledků analýzy archivních materiálů jsou autoři přesvědčeni, že současný život komunity nadále ovlivňují dvě významné události, totiž přestěhování vesnice Yawan na nové místo a náboženský konflikt. Místní obyvatelé spojují obě události s koloniálním obdobím – kladou je do poloviny 20. století. Analýza archivních materiálů domorodý výklad podporuje pouze částečně.

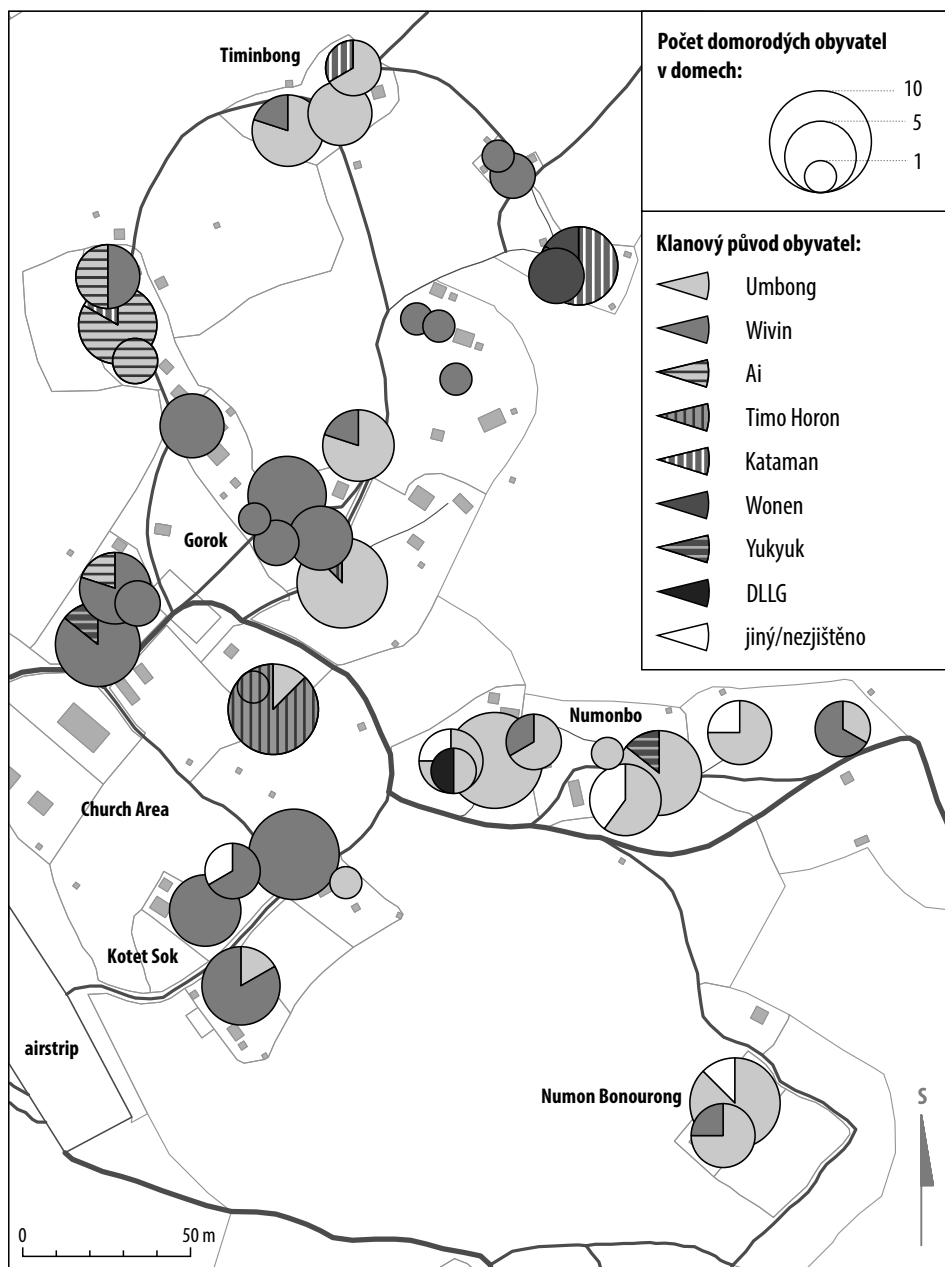
- 1) Náboženský konflikt se podle vesničanů zrodil v polovině 20. století; spor vedl k odchodu luteránských misionářů z této části údolí Uruwa. Patrolní zprávy uvádějí kontinuální působení luteránů od začátku třicátých do poloviny sedmdesátých let. Domorodou interpretaci událostí mohla podpořit znalost vesnické knihy, jež je uchovávána ve Worinu a obsahuje klíčový záznam o nevhodném chování luteránských misionářů k vesničanům.

- 2) Důvody pro přestěhování Yawanu na nové místo vesničané spojují s příkazem okresního úředníka. Ve vesnické knize [*Village Register 1952: 51*] a v příslušných patrolních zprávách okresní úředník T. W. White [1952: 16] jednoznačně kritizuje tlak misionářů k sestěhování vesnic a stěhování obecně považuje za nepřijatelné zdravotní riziko. Na základě archivních materiálů lze soudit, že vesničany k přestěhování zřejmě přiměl luteránský misionář a jeho pomocníci, ovšem s určitostí to v současnosti tvrdit nelze. V žádném dochovaném archivním dokumentu se navíc nenachází přímá zmínka o stěhování Yawanu, vždy se objevuje spíše kritický komentář na adresu misionářů nutících vesničany ke stěhování. Jediným přímým dokladem o stěhování vesnice jsou tak mapy přiložené k patrolním zprávám, jež dokumentují původní umístění vesnice.
- 3) Ať za příkazem k přestěhování Yawanu stál okresní úředník, nebo luteránský misionář, vyústilo to ke sporům o vlastnictví pozemků, na nichž nový Yawan stojí, což se mimochodem projevuje v odlišném charakteru využití ploch (land use). Dlouhotrvající spor o vlastnictví pozemků vedl k rozvinutí hostilních vztahů mezi vesnicemi. Další neshody vyvolalo náboženské schizma způsobené příchodem adventistů do této části údolí Uruwa, kde dříve působili pouze luteráni. Na základě patrolních zpráv, v nichž okresní úředníci opakovaně konstatovali setrvalou činností luteránů v údolí Uruwa, lze rozporovat tvrzení vesničanů, že zůstávali po dobu padesáti let bez křesťanských služeb. Zajímavým dokladem sporu je přítomnost sakrálních staveb ve zmiňovaných vesnicích. Zatímco v Yawanu a v Towethu stojí pouze kostely adventistů, ve vesnici Koteth se nacházel luteránský kostel, kam lidé z Yawanu docházeli na bohoslužby, přičemž v Towethu podle dostupných informací žijí výhradně adventisté. Ve Worinu, někdejší správnickém centru, stojí jak kostel adventistů, tak luteránů, přičemž vesnice samotná se člení na dvě teritoria podle denominace. Zdá se tedy, že nárok vlastníka půdy na pozemky v Yawanu se v symbolické rovině projevuje i tím, že ve vesnici, v níž se zhruba polovina obyvatel hlásí k luteránství, stojí pouze kostel adventistů. Autoři se dále domnívají, že vesničané z Yawanu na hostilní vztahy se sousední vesnicí reagovali tím, že téměř přestali uzavírat sňatky s obyvateli sousedních vesnic.

Vyvstávají zde otázky pro další výzkum. Žádná patrolní zpráva neuvádí existenci vesnice Toweth, která se dnes nachází na protilehlém břehu řeky Uruwy (viz mapa 1). Vzhledem k současné rozlehlosti vesnice by ji nemohl žádný okresní úředník při patrole minout. Lídr komunity z Towethu je nejvýznamnějším místním vlastníkem půdy a je přesvědčen, že se Yawan nachází na jeho pozemcích. Jméno otce tohoto vlastníka půdy se nachází ve worinské vesnické knize [*Village Register 1952: 9*] a lze se proto důvodně domnívat, že Toweth vznikl nejdříve jako osada Worinu. Autoři budou na tyto a další otázky hledat odpovědi při dalším chystaném terénním výzkumu.

Mapa 2: Náboženská denominace obyvatel vesnice Yawan (bez vdaných žen) – stav v květnu 2015
 Zdroj: Autoři článku, použitý software: ArcGIS for Desktop 10.4 a Adobe Illustrator CS6

Mapa 3: Klanový původ obyvatel vesnice Yawan – stav v květnu 2015

Zdroj: Autoři článku, použitý software: ArcGIS for Desktop 10.4 a Adobe Illustrator CS6

Literatura

- Bláha, Jan D. – Soukup, Martin – Balcerová, Michaela [2011]. Mentální mapy obyvatel vesnice Yawan v interdisciplinární perspektivě. *Kartografické listy* 19: 5–19.
- Cameron, I. D. [1972]. *Patrol report no. 1 of 1972/1973*. District of Morobe (Wasu). Port Moresby: Territory of Papua and New Guinea.
- Hahl, Albert [1980]. *Governor in New Guinea*. Canberra: Australian National University Press.
- Haining, Robert [1990]. *Spatial data analysis in the social and environmental sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hubeňáková, Julie – Soukup, Martin [2012]. *Nungon People of Uruwa: Drawings from Papua New Guinea*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Inglehart, Ronald [2007]. Mapping Global Values. In: Esmer, Yilmaz – Pettersson, Thorleif (ed.). *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys*. Leiden, Boston: Brill, s. 11–32.
- Julian, F. C. [1949]. *Patrol report no. 1 of 1949/1952*. District of Morobe (Wasu). Port Moresby: Territory of Papua and New Guinea.
- Kituai, August I. [1998]. *My Gun, My Brother*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Leyden, Adrian [1944]. *Patrol report no. 7 of 1944/1946*. District of Morobe (Wasu). Port Moresby: Territory of Papua and New Guinea.
- Luhmann, Thomas, et al. [2006]. *Close range photogrammetry: principles, techniques and applications*. Hoboken: Wiley.
- Nelson, Hank [1982]. *Taim bilong masta*. Sydney: Australian Broadcasting Commission.
- Parkin, Robert [1997]. *Kinship*. London: Blackwell.
- Pettersson, Thorleif [2007]. Religion in Contemporary Society: Eroded by Human Well-being, Supported by Cultural Diversity. In: Esmer, Yilmaz – Pettersson, Thorleif (ed.). *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys*. Leiden, Boston: Brill, s. 127–153.
- Pilhofer, [1913]. Eine Reise von Finschhafen nach dem Markham Fluss. *Dr. A. Petermanns Mitteilungen* 58 (2): 143–147.
- Radford, Robin [1987]. *Highlanders and Foreigners in the Upper Ramu*. Carlton: Melbourne University Press.
- Ryan, Peter [2015]. *Fear Drive My Feet*. Melbourne: Text Publishing Co.
- Rylands, Martin W. S. [1945]. *Patrol report no. 23 of 1944/1945*. District of Morobe (Wasu). Port Moresby: Territory of Papua and New Guinea.
- Sarvasy, Hannah [2014]. *A grammar of Nungon: a Papuan language of the Morobe Province, Papua New Guinea*. PhD thesis. Townsville: James Cook University.
- Schneider, David [1968]. *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Schneider, David [1968]. *American Kinship*. Chicago: University of Chicago Press.
- Soukup, Martin [2010]. Proměny náboženství na Papui-Nové Guineji. In: Ryšavý, Dan (ed.). *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas philosophica, Sociologica – Andragogica 2010*, s. 171–189.
- Soukup, Martin [2014]. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. Praha: Karolinum.
- Soukup, Martin [2015]. Adam přece také neplatil za Evu: kompenzace za nevěstu u Nungonů a její proměny. *Národopisná revue* 25 (1): 10–18.
- Soukup, Martin [2016]. *Cizinci mezi Papuánci*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Soukup, Martin – Bláha, Jan D. [2016]. *The conditions of field work*. Prague: National Museum, s. 8–27.
- Souter, Gavin [1967]. *New Guinea: The Last Unknown*. Sydney: Angus & Robertson.
- Tomasetti, Friedegard [1998]. Traditional Religion: Some Perception by Lutheran Missionaries in German New Guinea. *The Journal of Religious History* 22 (2): 183–199.
- Village Register Worin* [1940]. Port Moresby: Territory of Papua and New Guinea.
- Village Register Worin* [1952]. Port Moresby: Territory of Papua and New Guinea.
- Wegmann, Urs [1990]. *Yau Anthropology Background Study*. S. L.: Summer Institute of Linguistics.
- White, Terrence W. [1952]. *Patrol report no. 2 of 1952/1953*. District of Morobe (Wasu). Port Moresby: Territory of Papua and New Guinea.

Martin Soukup (1977) je kulturní antropolog působící jako docent kulturní antropologie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci a na Institutu komunikačních studií a žurnalistiky Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Odborně se zaměřuje na historii, metodologii a teorii sociální a kulturní antropologie. Výzkumně se orientuje zejména na kultury Melanésie, kde uskutečnil čtyři terénní výzkumy u etnické skupiny Nungon (2009, 2011, 2015 a 2016). Současné výzkumné aktivity se vztahují k otázkám etnohistorie a prostorového chování kultury a lidí. Je autorem řady odborných studií, publikovaných v Česku i zahraničí, a také osmi knižních prací. Je členem redakční rady Českého lidu a vědecké rady Národního muzea.*

Jan Daniel Bláha (1981) je kulturní geograf, kartograf a kulturní antropolog působící jako odborný asistent na Přírodovědecké fakultě Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. Odborně se zaměřuje především na sociálně-humanitní aspekty kartografické tvorby, hodnocení kartografických děl, mentální mapování, projevy kultury v prostoru a vizuální geografickou informaci ve vzdělávání. Je autorem řady studií publikovaných v Česku i zahraničí. Společně s Martinem Soukupem uskutečnil dva terénní výzkumy u etnické skupiny Nungon (2015 a 2016). Je členem redakční rady časopisů Informace České geografické společnosti a Kartografické listy.*

Cesta Svazu vynálezců do Národního technického muzea. Svaz vynálezců v Praze v letech 1920–1951

IVAN JAKUBEC*

**The Inventors Association and their Approach towards National Technical Museum.
A Look at the Inventors Association in Prague during 1920–1951**

Abstract: The paper is devoted to so far neglected and specifically focused Association – The Inventors Association in Prague. There was a desire by its members to present technical innovations and their own research and inventive activities to a wider public in form of exhibitions, licenses or patents. Thus, this was an example of modernization during first half of 20st century. At the same time, the Association developed into an unusually large membership base of several hundred members. Part of this paper is also an attempt to analyze the structure of the membership platform based on the fragmentarily preserved research sources. In many cases the members of the association held important positions within technical, administrative or managerial professions.

Keywords: The Inventors Association; Czechoslovakia; 20th century; National Technical Museum; modernization

DOI: 10.14712/23363525.2017.24

Úvod

Příspěvek je věnován ojediněle zaměřenému spolku – Svazu vynálezců v Praze – a specifické skupině jeho členů. Ty spojovala touha po technických novinkách, vlastní výzkumná a vynálezecká činnost a možnost prezentovat své výsledky před širší veřejností na výstavách či formou patentů nebo licencí. Jedná se tedy o svého druhu příklad modernizace společnosti v první polovině 20. století. Současně spolek disponoval nebývale velkou členskou základnou o několika stech členech. Součástí příspěvku je také pokus o analýzu členské struktury z torzovitě zachovaných pramenů. Spolek vyjma předsednictva a členů výboru rozhodně nebyl omezen jen na Prahu či střední Čechy. Členové spolku zastávali v řadě případů významné posty v technické, administrativní a manažerské praxi. Hodí se rovněž dodat, že tomuto spolku dosud nebyla v české historiografii věnována pozornost.

Svaz vynálezců v Praze (od roku 1945 Ústřední svaz československých vynálezců a badatelů) patří bezesporu mezi spolky pozoruhodné svým zaměřením, poměrně širokým záběrem činnosti a nemalými ambicemi. O jeho významu v oblasti vynálezečství a patentové a licenční problematice svědčí nejen jeho úctyhodný počet členů, jeho kontakty s předními činiteli na národní úrovni (ministry, vysokými úředníky a významnými představiteli

* Prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: ivan.jakubec@ff.cuni.cz.

vědy, techniky a průmyslu), ale i kontakty se zahraničím. Svaz vynálezců překonal hospodářskou krizi počátku třicátých let i období protektorátu. Po roce 1945 spolek svoji činnost ještě zintenzívnil. Nakonec vplynul – do jisté míry logicky – do dnešního Národního technického muzea v Praze, nejprve jako součást spolku Technického muzea a nakonec jako jedna z jeho odborných skupin.¹ Oznámení o tzv. rozejití spolku bylo pak publikováno v Úředním listě II, č. 86, 13. dubna 1951.²

Svaz vynálezců patřil mezi velké zájmové organizace díky počtu několika set členů (v roce 1926 měl již 1000 členů), až na výjimky s individuálním členstvím. Potýkal se však s nedostatečným kapitálem, resp. nepříliš velkou příspěvkovou morálkou členů a předplatitelů spolkového periodika *Práce a vynálezy* a řečeno dnešním jazykem s nedostatkem štedrosti sponzorů. Paradoxně a možná překvapivě byl největším sponzorem Svazu vynálezců prezident T. G. Masaryk. Je také třeba objektivně konstatovat, že záběr činnosti spolku byl velmi široký a byl by náročný i pro státní instituci. Také jeho poradenská a zprostředkovatelská role pro vynálezce a badatele byla velmi rozsáhlá. Svaz vynálezců informoval o výstavách v Praze, Československu, Evropě i USA. Měl svůj samostatný výstavní stánek na pražském Výstavišti a nakonec i v prestižním Veletržním paláci v Praze.

V zahraničí vznikaly obdobné instituce zaměřené na podporu průmyslového bádání, avšak s podstatnou pomocí státu a soukromého kapitálu. Např. Jules-Louis Breton založil Office national des recherches scientifiques et industrielles et des inventions, v roce 1938 transformovaný v Centre national de la recherche scientifique appliquée v Bellevue u Paříže. Ve Velké Británii vznikl Departement of Scientific and Research, obdobně v britských dominiích a v Britské Indii. I v dalších státech vznikaly takto zaměřené instituce: v USA National Research Committee, v Itálii Consiglio nazionale di Ricerche a v Belgii Office de Recherches industrielles.³

Zachované archivní materiály Svazu vynálezců jsou více méně torzovitého charakteru (za Pražského povstání byla zničena většina knihovny a archiv a další dokumenty⁴). Nejkompaktnější soubor dokumentů se nalézá ve Spolkovém katastru v Archivu hlavního města Prahy pro období 1920–1950 (0,1 bm)⁵. V Archivu Národního technického muzea se zachoval fond Ústřední svaz československých vynálezců a badatelů, Praha o rozsahu 0,3 bm pro období 1929–1951.⁶ Zcela výjimečně jsou některé dokumenty z činnosti Svazu vynálezců zachovány v jiných fondech (např. Národní archiv, fond Presidium minister-ské rady a Ministerstvo průmyslu, obchodu a živnosti; Státní oblastní archiv Praha, fond Obchodní a živnostenská komora v Praze). O činnosti Svazu vynálezců a jeho problémech se také dozvídáme z jeho kmenového časopisu *Práce a vynálezy*.

¹ Příspěvek vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK) č. 12 Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram Evropa a (versus) svět: Interkontinentální a vnitrokontinentální politické, ekonomické, sociální, kulturní a intelektuální transfery.

² Archiv hl. m. Prahy (dále jen AMP), f. Spolkový katastr (dále jen SK), sign. VIII/411, k. 285, čj. 262 560/9 1951. [Štěpánek 1920–1921: 1–4].

³ [Akce pro zabezpečení našich vynálezců a badatelů 1946: obálka]. K 1. 7. 1943 disponoval spolek 88 publikacemi. AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 17411/1943.

⁵ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285. <<http://amp.bach.cz/pragapublica/permalink?xid=ED0A32EF2D3411E0823D00166F1163D4&scan=1>> [7. 8. 2015].

⁶ [Honzáková 1972: 1].

Spolek a jeho činnost v období 1920–1938

Svaz vynálezců působil v samém centru Prahy (Václavské náměstí č. 53, od roku 1941 na stejném náměstí v č. 45 v domě později zničeném za Pražského povstání, dnes hotel Jalta, poté v Mezibranské 21⁷). Byl velmi aktivní. Měl vlastní nakladatelství – Svět vynálezců (Václavské náměstí 53) – a vydával několik periodik.

Sám svaz odvozoval své snahy od neúspěšného předválečného pokusu Ing. Gustava Victora Fingera o zřízení Patentního spolku a Svépomocného družstva vynálezců. Na podzim 1919 vznikl Svaz vynálezců,⁸ první stanovy byly přijaty v roce 1920. Svaz vynálezců se snažil usnadnit činnost vynálezců jejich hmotnou i odbornou podporou. Byl založen jako „jediné směřodlatné ústředí vynálezců a badatelů, v poměrech poválečných, národohospodářsky neupravených, za účelem podporování vynálezectví v celé republice“.⁹ Věnoval se tedy poradenské a konzultační činnosti, popularizaci a vydávání technicky zaměřených publikací, jako např. od L. Špirka *Sbírka důležitých rozhodnutí ve věcech patentových* (Praha 1933) či od R. H. Rangera *Král elektroniků* (Praha 1923).¹⁰

Na obálce vůbec prvního čísla spolkového časopisu *Práce a vynálezy* jsou uvedeny důvody založení Svazu vynálezců: nedostatečně propracovaný návrh patentu, neobdobné řešení, nedostatečný kontakt vynálezce s odborníky a zájemci o vynález a potíže finanční a patentní. „Příčiny ty, které už před léty vedly v cizině vynálezce k sdružení se ve svazy, které by chránily jejich zájmy a napomáhaly jim k upravení cesty od dobrého nápadu, vynálezu k patentu a jeho zužitkování a finančnímu výtěžku, byly i pohnutkou k založení svazu na ustavující valné hromadě 1. února t. r.“¹¹ Ustavující valná hromada svazu se tedy konala 1. února 1920. Zemská správa politická v Praze 24. dubna 1920 nezakázala utvoření spolku.¹² Podle zápisu ve Spolkovém katastru byl spolek ustaven dne 11. července 1920.¹³

Podle prvních stanov Svazu vynálezců z roku 1920 se jednalo o celorepublikový svaz s jednacími jazyky češtinou a slovenštinou a s „každou kulturní řečí“ jako dorozumivacím jazykem. Podle čl. V bylo účelem spolku „a) soustřediti práce vynálezců, poskytnouti jim bez rozdílu duševní i hmotné pomoci, též po stránce technického provedení, k uskutečnění vynálezu, resp. myšlének neb jich v principu směřujících, b) chrániti vynálezce před nezdarem a hmotnými ztrátami, c) řešiti problémy vlastní i objednané od zájemníků, d) poskytnouti členům nemajetným zvláštních výhod, e) zjednávatí Svazu a členům patentní a vzorkovou ochranu doma i v cizině, tuto udržovati, hájiti jejich zájmy a práva ve všech směrech, f) pěstovati a udržovati stále styky s činnými vědeckými pracovníky a vynálezci, šířiti vzdělání a podnikavost, povzbuzovati bádání a tvořivost

⁷ [Nová adresa Svazu vynálezců 1945: 31]; [Akce pro zabezpečení našich vynálezců a badatelů 1946: obálka].

⁸ [Štěpánek 1921–1922: 24].

⁹ Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), f. Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (dále jen MPOŽ), k. 1013, čj. 114779/36 priora 71946/36.

¹⁰ [Tamtéž].

¹¹ [Práce a vynálezy 1920–1921: obálka].

¹² AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 8-A 1334/1920.

¹³ AMP, f. SK, sign. VIII/411 <<http://amp.bach.cz/pragapublica/permalink?xid=ED0A32EF2D3411E0823D00166F1163D4&scan=1>> [7. 8. 2015], čj. 11 601 s II. Ještě předtím bylo ustavení spolku povoleno výnosem zemské správy politické ze dne 24. ledna 1920 čj. 8A-1334-43 106 (7250 S II) [Tamtéž].

mezi členstvem i mimo svaz, g) uplatnění a využití vynálezy se stanoviska hospodářského, živnostensko-průmyslového a obchodního“.¹⁴ Jako prostředky k dosažení účelu stanovy uváděly (čl. VI): „a) Získáváním členů, udržováním stálých styků s nimi. b) Poučováním, prozkoumáváním určitých případů a prováděním veškerých manipulací vynálezů se týkajících v mezích možnosti. c) Pořádáním přednášek, rozprav a exkurzí, sjezdů a výstav, vypisováním soutěží, udělováním odměn a vyznamenání. Zřízením vlastní knihovny, čítárny, odboček a vydáváním vlastní literatury. d) Sjednáváním licencí a prodeje práv z vynálezů, zakládáním podniků obchodních, výrobních a peněžních, zhotovováním plánů a rozpočtů, navrhováním smluv atd. e) Jměním svazu, příspěvky členů, dary a příjmy z činnosti svazu vyplývajících. h) Odbory a společnostmi, řízenými zvláštními řády, valnou hromadou schválenými.“¹⁵

Členství fyzických i právnických osob ve svazu (čl. VII) zabezpečoval minimální vklad ve výši 100 Kč (20 Kč zápisné a 80 Kč roční příspěvek). Členové byli čestní (zásluhy o svaz), zakládající („povinný“ vklad minimálně 5000 Kč), přispívající (100 Kč), činní (zápisné 100 Kč a 60 Kč ročně) a členové středu (funkcionáři a aktivní činní, ročně 60 Kč).¹⁶ Orgány svazu (čl. XI) tvořila valná hromada a výbor, revizoři.¹⁷ Působnost valné hromady (čl. XII) zahrnovala volbu předsedy, místopředsedy, jednatele, pokladníka, účetního, 6 členů výboru, 3 náhradníky a 2 revizoři na dva roky. Podle čl. XVII spolek zanikl, pokud bylo méně než šest členů středu nebo se pro to vyslovily 3/4 členů středu. Odkaz měla v případě zániku získat Masarykova akademie práce.¹⁸

Dne 6. května 1922 požádal spolek o změnu stanov. Podle strojopisu Stanovy Svazu vynálezců v Praze v čl. III se omezila jeho působnost na Čechy, na Moravu a Slezsko. V čl. XII o působnosti valné hromady došlo ke změně: kromě předsedy se volili dva místopředsedové, jednatel, pokladník, účetní, 10 členů výboru, 3 náhradníci, 2 revizoři na dobu dvou správních roků.¹⁹

Ani další změnu stanov spolku zemská správa politická dne 16. února 1927 (č. 181521/1926) „nezapověděla“.²⁰ Dne 11. července 1930 spolek požádal o novou změnu stanov dle usnesení valné hromady 1. června 1930. Celkem rozsáhlé změny se týkaly řady článků. V některém případě byly jistě ovlivněny spory či připomínkami k hospodaření spolku (viz níže). Působnost spolku se vrátila k celorepublikovému působení (čl. III). Došlo ke zjednodušení čl. V o účelu svazu, k rozšíření prostředků k dosažení účelu (čl. VI. e²¹, g, h), čl. XIII. f) o zastupování svazu, čl. XV. o sporech členů a vložení nového čl. XVI. o přebytku hospodaření vložitelném do fondu.²² Výměr ministerstva vnitřní z 20. září 1930 č. 48 848/1930 neznamí tuto změnu stanov.²³

¹⁴ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 7250/1920, Stanovy Svazu vynálezců, rkp.: 1.

¹⁵ [Tamtéž, rkp.: 2].

¹⁶ [Tamtéž, rkp.: 2–3].

¹⁷ [Tamtéž, rkp.: 4].

¹⁸ [Tamtéž, rkp.: 7].

¹⁹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 16802/1922, Stanovy Svazu vynálezců, rkp.

²⁰ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 5003/1927.

²¹ VI. e) „zakládání dílen a laboratoří pro zhotovování modelů a vynálezů, zakládání podniků pro výrobu předmětů vynálezů a novinek, zužitkování výrobních postupů, zakládání pokladen pro poskytování záloh jen členům“. AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 20925/1930, Stanovy svazu vynálezců v Praze, s. 5.

²² [Tamtéž].

²³ [Tamtéž].

Podle Stanov Svazu vynálezců z roku 1937 došlo jen k dílčím změnám.²⁴ K minimální změně došlo v čl. VII), který se týkal členství.²⁵ Stanovy uváděly ještě, že dne 5. prosince 1937 valná hromada snížila členské příspěvky na 60 Kč v prvním roce, 40 Kč v druhém roce a 20 Kč ve třetím a dalším roce.²⁶

Z výčtu účelů spolku podle stanov jsou zřetelné velké, až obtížně naplnitelné ambice. Nemajetným výzkumníkům se nabízely blíže nespecifikované výhody. Činnost svazu zabezpečoval odbor patentový (Ing. Jaromír Grünwald, později Vojtěch Kapella²⁷), technický (odborníci – členové svazu a vysokoškolští a středoškolští odborníci), právní (Dr. Vilém Kloubek, rada Zemského soudu v Praze) a redakční. Svaz oznamoval spolupráci s obdobnými zahraničními společnostmi v USA, Velké Británii, Francii. Později, od poloviny třicátých let byly odbory modifikovány na patentový, hospodářský, propagační, zpeněžovací a časopisový.

Podívejme se nyní na složení prvního předsednictva svazu v roce 1920. Předsedou byl Dr. Ing. František Kňourek, báňský rada v ministerstvu veřejných prací; jeho místopředsedou Rudolf Šimonek, továrník; tajemníkem byl Ing. L. Karnet, vrchní komisař rumunských státních drah ve výslužbě a patentní poradce; jednatelem byl Ing. František Štěpánek; pokladníkem byl Karel Sochor, major v ministerstvu národní obrany; jako účetní působil Vladimír Minichbauer, vrchní účetní. Členy výboru byli Ing. Karnet, Vilém Kloubek, rada Zemského soudu v Praze, Bedřich Krátký, Ladislav Svoboda, rýsovač, František Šimana, stavitel na Smíchově a Ing. Jaroslav Veselý, ředitel Technického muzea.²⁸

Svaz usiloval o těsnější spolupráci s Jednotou Přátel Masarykovy akademie práce, resp. o své přičlenění. Od možného přičlenění si svaz sliboval podporu vládních kruhů, stejně jako od vysokých státních ministerských úředníků. Je faktem, že sekční šéf ministerstva veřejných prací, Ing. Emil Zimmerler,²⁹ navštívil jednu z valných hromad svazu a přislíbil podporu.³⁰ Usílí o získání dárců, dnešním jazykem sponzorů, vůbec nebylo úspěšné. Velké finanční domy odmítly, jen Banka československých legií poskytla 5000 Kč a Živnostenská banka darovala 100 Kč, které „svaz odmítl s poznámkou, že nepřijímá almužen“.³¹ Svaz apeloval na upisování pro dobro vlasti. Dokonce se objevil možná až překvapivě ostrý protiněmecký osten: „Příští boj s Německem bude bojem daleko těžším, bude bojem technicko-hospodářským. Protož připravme se na něj racionelní podporou našich nadaných lidí, neboť tím získáme všichni.“³²

V roce 1921 uváděl svaz již na 350 členů a vykazoval 521 podaných patentových přihlášek, ochranných vzorů a známek a množství již udělených patentů, které zprostředkoval.³³

²⁴ NA Praha, f. MPOŽ, k. 1013, čj. 71946/36, Stanovy Svazu vynálezců v Praze, s. 3–4; Archiv Národního technického muzea Praha (dále jen NTM Praha), f. Ústřední československých vynálezců a badatelů, k. 1, Stanovy svazu vynálezců v Praze. Založeno r. 1920, Praha 1937. Dodatek Usnesení valné hromady Svazu vynálezců z 5. prosince 1937.

²⁵ NA Praha, f. MPOŽ, k. 1013, čj. 71946/36, Stanovy Svazu vynálezců v Praze, s. 6–7; ANTM Praha, f. Ústřední československých vynálezců a badatelů, k. 1, Stanovy Svazu vynálezců v Praze.

²⁶ [Tamtéž, s. 16].

²⁷ Změnu uvádí druhý ročník.

²⁸ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 11 601/1920 a 10 757/1920.

²⁹ Významný český vodohospodář. Naposledy vyšly jeho paměti [Zimmerler 2013].

³⁰ Datum valné hromady není specifikováno [Práce a vynálezy 1920–1921: obálka].

³¹ [Tamtéž].

³² [Tamtéž].

³³ [Štěpánek 1921–1922: 24].

Mezi nejvýznamnější podporovatele patřil americký Čech J. B. Drahoňovský (5000 Kč). Ani podnikatelé nebyli příliš štedří. Mezi výjimky patřila firma Inž. J. Podhajský, továrny ventilátorů v Uhříněvsi, která věnovala brousící stroj, a jeden německý nejmenovaný podnik, který poskytl zařízení za 40 000 Kč. Svaz usiloval o vhodná místa pro laboratoře a dílny u pražského magistrátu. Svaz dále neúspěšně usiloval o získání licencí pro tři biografy v Praze. Jako nejštedřejším se ukázal prezident T. G. Masaryk, který z Masarykova národního fondu poskytl 50 000 Kč pro nově vzniklý fond svazu – Fond pro nemajetné vynálezce. Tisícikorunou do něho také přispěl účetní svazu V. Minichbauer.³⁴

O významu spolku svědčí nejen místa konání, valných hromad, ale i přítomní hosté a odborná náplň. Dne 23. listopadu 1922 se konala valná hromada svazu. Byla pojata velkoryse. Konala se v sídle obchodní a živnostenské komory v Praze za účasti poslaneckých klubů, ministerstev, Patentního úřadu, obchodních a živnostenských komor, Inženýrské komory, různých grémií, Svazu průmyslníků, Technického musea aj. Námětem byla problematika patentové ochrany (referent Ing. Karel Pavel z Brna, diskutující např. Adolf Stejskal, Ing. Bečka – z Klubu národní demokracie, Dr. Ing. Vojáček, Ing. Pavloušek – viceprezident Patentního úřadu) a zvýšení poplatků za úkony Patentním úřadem (referent Karel Malva Pokorný).³⁵ Čestnými předsedy spolku se stali 27. února 1924 ministr průmyslu, obchodu a živností Ing. Ladislav Novák a vrchní báňský rada Dr. Ing. František Kaňourek.³⁶

Svaz usiloval o zřízení svého Fondu pro zužitkování vynálezů, což se mu podařilo na konci roku 1924. V podstatě pravidelně se zúčastňoval jarního a podzimního veletrhu a dalších výstav (např. hospodářských) v Praze. Svaz zprostředkoval pro své členy výstavní místa na vzorkových veletrzích v Průmyslovém paláci a na jaře 1925 si otevřel vlastní expozici – stánek před Průmyslovým palácem. Zprávy v časopisu označovaly výstavní činnost za úspěšnou. V roce 1926 vyzýval svaz své členy, aby se zúčastnili mezinárodní výstavy v americké Filadelfii. V témže roce dosáhl počet členů svazu jednoho tisíce.

Na rok 1927 avizoval svaz účast členům v Bruselu a ve Vídni. V roce 1928 byl představen záměr na zřízení stálé expozice svazu v budově Pražských vzorkových veletrhů (Veletržní palác), což se uskutečnilo roku 1929, v prvním poschodí. Stále však několik míst ve výstavním prostoru zůstalo prázdných, jak o tom svědčí neustále se opakující inzeráty na obsazení. Svaz vynálezců zasahoval do širších diskusí, např. ohledně patentové ochrany, licenční a příbuzné problematiky. V polovině dvacátých let některé státy (např. Německo) přešly na delší než 15leté období ochrany patentů. Svaz vynálezců např. požadoval v roce 1926 prodloužení ochrany patentů z dosavadních 15 let na dvojnásobek. Odůvodňoval to dobou pro zavedení do praxe.³⁷

Svaz sám pořádal přednášky a jeho členové se zúčastňovali řady akcí aktivně či pasivně. Z přednášejících uvedme z roku 1933 odborníka na patentové právo doc. Ing. L. Špirka. Svaz vynálezců požádal v roce 1936 o státní příspěvek ve výši 500 000 Kč na založení vlastních výrobních podniků, na zařízení dílen, na pořádání mezinárodní výstavy v roce 1937 a na obnovení vydavatelské činnosti. Nepřekvapí, že žádosti soukromého subjektu

³⁴ [Tamtéž: 25].

³⁵ [Schůze vynálezců a majetníků patentů 1922–1923: 97–98].

³⁶ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 5077/1924.

³⁷ Státní oblastní archiv Praha (dále jen SOA Praha), f. Obchodní a živnostenská komora Praha (dále jen OŽK Praha), k. 775, sl. VI/1/14, čj. 41172/1926.

o podporu tak rozsáhlé činnosti ministerstvo průmyslu, obchodu a živností ani vyhovět nemohlo. Přesto Svaz vynálezců uspořádal pod záštitou ministra průmyslu, obchodu a živností Josefa Václava Najmana v roce 1936 v Praze na ČVUT I. výstavu vynálezů.³⁸

Styky se zahraničím, zejména s Německem, dokládá ojedinělý dochovaný dokument. Dne 24. července 1935 se obrátil Ing. Wilhelm Heberer z Frankfurtu nad Mohanem na německé vyslanectví v Praze se stížností, že již 22. června a 2. července zaslal na patentní kancelář Svazu vynálezců dvě patentové přihlášky – vysoce citlivého relé firmy Wemac G.m.b.H. (Frankfurt nad Mohanem-Rödelheim) a postupu k zabránění tvorby ledu na povrchu živičné dlažby Willi Seiler/Gebrüder Weil (Baugeschäft in Limburg a.d. Lahn) – a dosud však nedostal žádnou odpověď. Svazu vynálezců byl v této souvislosti adresován dopis obchodního oddělení pražského německého vyslanectví z 27. července. O dva dny později konečně Svaz vynálezců odpověděl pražskému vyslanectví, že podklady přeložil a předal Patentovému úřadu a zaslal kopie podkladů a potvrzení firmě Wilhelm Heberer. K prodlení došlo v důsledku čerpání dovolené příslušného zaměstnance a obtížnosti překlada přihlášek.³⁹

V meziválečném období se ve funkci předsedy vystřídali Dr. Ing. František Kňourek, báňský rada v ministerstvu veřejných prací (1920–1922), Rudolf Šimonek, obchodník (1922–1924), Josef Štekl, správce cihlářských závodů v Sedlci (Praha-Sedlec) (1924–1937) a Jan Pavlečka, ředitel školy v. v. (1937–1940). Ve funkci 1. místopředsedy působili Rudolf Šimonek (1920–1922), Ing. František Štěpánek (1922–1924), Ing. Václav Pelnář, majitel chemické továrny (1924–1932), arch. Václav Kvasnička (1932–1935), Karel Loquens (1935–1937), Hubert Hejtmán, řídící školy v. v. (1937–1938), Bedřich Landa (1938–1940) a ve funkci 2. místopředsedy Ing. Karnet (jako tajemník, 1920–1922) a MUDr. Šebestián Hněvkovský (1922–1940).

Nahlédnutí do vnitřního fungování spolku není příliš jednoduché vzhledem k torzu zachovaných materiálů. Pravděpodobně první stížnost se objevila již po první valné hromadě. Na zemskou politickou správu uskutečnil podání dne 17. července 1920 Bedřich Krátký. Vadilo mu, že Ing. František Štěpánek byl navržen a zvolen za jednatele, ač byl ještě před valnou hromadou honorován jako redaktor časopisu 600 korunami měsíčně. V poznámce ve spise je uvedeno, že došlo ke smíru a stěžovatel zůstal ve výboru.⁴⁰

Zemskému úřadu v Praze a Policejnímu ředitelství v Praze byl 28. února 1935 adresován požadavek spolku na vyslání příslušného úředníka k zajištění řádného chodu valné hromady 17. března 1935. Návrhy a protest opozice (22 podpisů) se týkaly údajně neúplného programu valné hromady a schválení členů středu před hlavními body schůze.⁴¹ Zajímavý je jiný anonymní podnět z 8. ledna 1935, že spolek nic nedělá, jen vybírá poplatky a navrhuje mimořádnou revizi ve spolku, neboť si činovníci rozdělují peníze mezi sebe. Ve spisu je poznámka, že „stížnostmi uvedenými v této anonymní stížnosti není doložen veřejný zájem“.⁴²

³⁸ NA Praha, f. Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (dále jen MPOŽ), k. 1013, čj. 114779/1936 priora 71946/1936.

³⁹ Politisches Amt des Auswärtigen Amtes, Berlin, f. Prag, k. 236, čj. X/2bc/1935. Za upozornění děkuji Mgr. D. Hubenému (NA Praha).

⁴⁰ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 11 040/1920.

⁴¹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 2 938/1935 a 7 681/1935.

⁴² AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 810/1935.

Dne 21. března 1935 došla policejnímu ředitelství stížnost Petra Jodase jménem pětadvaceti členů spolku, že valná hromada spolku konaná dne 17. března 1935 byla zmatečná. Jednak prý byla odepřena přítomným členům volba členů „středu“, pokladníka Pavlíčka nezbavila členství valná hromada, nebyl dán dostatečný prostor se vyjádřit a ze sálu byl vyveden kriticky se vyjadřující Ing. Kapela. Policejní protokol ze dne 18. července 1935 s P. Jodasem uváděl, že stěžovatel uznal svoji stížnost vzhledem k stanovám za bezpředmětnou.⁴³

Člen výboru Jan Benda podal 16. listopadu 1937 policejnímu ředitelství v Praze obsáhlé podání, kde uváděl, že předseda Jan Pavlečka nedodržuje stanovy o spolkovém jmění. Jednalo se mj. o odměny v září ve výši 950 Kč pro zaměstnance-nečleny spolku, dále o přesčasové odměny za srpen ve výši 941,55 Kč, za září 1742,20 Kč. Dalšími finančními aférami byla údajná zpronevěra 40 000 Kč vedoucího úředníka spolku, údajně 10 000 Kč dluhů na daních, údajně nesprávné vyúčtování dvou výstav atd. Podání podpořil podpisem H. Hejtman, první místopředseda.⁴⁴ Protokol o výslechu J. Pavlečky ze dne 21. dubna 1939 uvedl Bendovy výhrady na pravou míru. Jen pro ilustraci, na daních dlužil svaz jen 2500 Kč. V policejním protokolu ze dne 25. dubna 1939 vzal J. Benda své podání zpět.⁴⁵

Vydavatelská činnost

Svaz vynálezců prostřednictvím nakladatelství Svět vynálezců v Praze vydával periodikum *Práce a vynálezy* s podtitulem Populární sborník pro práci, vědu a vynálezy všech oborů. Odpovědným redaktorem byl Ing. František Štěpánek. První číslo vyšlo v prvním roce existence spolku, v roce 1920. Předpokládalo se, že časopis bude vycházet jednou za měsíc, případně podle zájmu dvakrát měsíčně. Časopis obsahoval dobově obvyklé rubriky: mj. novinky zaslané redakci, kromě toho také rubriky Články úvodní (zpravidla delší), články, Vševed, Patentová hlídka, Rady a dotazy, Domácí dílna. Rubriky se každoročně obměňovaly.

Odpovědný redaktor F. Štěpánek již v prvním čísle uvedl, že „několik jen vynálezců sdružilo své úsilí a své vědomosti k podpoře druhých ve Svaz vynálezců, který během půl roku vzrostl v organisovanou humaní instituci, vyzbrojenou vlastní technickou kanceláří k provádění posudků, plánů, prezentace, k udílení porad, zaopatřování modelů a sprostředkování prodeje nových vynálezů“.⁴⁶ Od druhého ročníku vycházely *Práce a vynálezy* dvakrát měsíčně, a to na žádost abonentů.

Čtvrtý ročník časopisu přinesl zprávu o činnosti spolku od jeho jednatele J. E. Holana: „Časopis ‚Práce a vynálezy‘ co časopis spolkový přináseti bude hlavně články a zprávy, zajiřující nejen širší veřejnost z kruhů průmyslových, obchodních a zemědělských, ale hlavně členy z kruhu vynálezců, vědců a badatelů, jakož i referáty o nových vynálezech všeobecných i členských.“⁴⁷ Současně autor uvedl kritiku některých členů dosavadního vedení: „Z vedení svazu odešli někteří pp. členové, kteří buď funkcí svazových řádně nevykonávali,

⁴³ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 9 299/1935.

⁴⁴ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 24 530/1937.

⁴⁵ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 24 530/1937, protokol bez čj.

⁴⁶ [Štěpánek 1920–1921: 17–18].

⁴⁷ [Holán 1923–1924: 2].

nebo byli jednak přímo, jednak nepřímo akcím svazovým škodlivými.⁴⁸ Vybudování svazových dílen, o které spolek usiloval, se nepodařilo podle jednatele jednak z důvodů nedostatku financí na trhu, nedostatečného pochopení významu, jednak z hlediska osobního prospěchu nejmenovaného zodpovědného funkcionáře.⁴⁹ Článek končí heslem „v práci a věděni, jest naše spasení“.⁵⁰

Štěpánkovo působení v redakci časopisu *Práce a vynálezy* trvalo jen dva roky. Po útocích odstoupil a na jeho místo nastoupil na podzim 1922 Karel Malva Pokorný (od 3. ročníku). Štěpánkovi bylo údajně vytýkáno zaměření se hlavně na vlastní časopis *Nová epocha*. Dopis předsednictva končil slovy: „Naše svědomí jest klidné, milerádi komukoliv předložíme doklady. Doufáme, že se pan inž. Štěpánek bude míti na pozoru!“⁵¹

Od čtvrtého ročníku redigoval časopis *Práce a vynálezy* Ing. Vojtěch Kapella. Nakladatelství Svazu vynálezců vydávalo také samostatné publikace. V březnu 1924 vykazoval svaz 704 členů, přes 1000 přihlášek patentů a 600 udělených patentů⁵², což představovalo až jednu čtvrtinu všech patentů udělených v Československu.⁵³ Od roku 1924 se časopis vrátil k měsíční periodicitě. Časopis vycházel nepravidelně, zejména v době hospodářské krize. Např. v letech 1931, 1933 a 1935 vyšla jen dvě čísla, v roce 1934 žádné číslo, naopak v roce 1932 čtyři čísla. V roce 1935 a 1936 ještě vyšla dvě speciální inzertní čísla. Časopis překonal potíže první poloviny třicátých let a vycházel ještě několik let po válce (1945 až 1949) a v roce 1950 byl sloučen s *Objevy techniky* a pokračoval až do roku 1967 jako *Svět techniky*.⁵⁴

Dále Svaz vynálezců vydával čtrnáctidenní list *Věž*, který redigoval uvedený spisovatel Karel Malva Pokorný. Jednalo se o původní literární tvorbu, tedy o svého druhu vynálezy.⁵⁵ *Věž* vycházela jen v letech 1921–1922. Dalším listem, který Svaz vynálezců založil, byla *Radiohlídka*. Na jedné straně lze ocenit povzbuzení zájmu o technické novinky, na druhou stranu vzhledem k finanční situaci svazu to nebylo příliš strategické rozhodnutí. Vyšel jen jeden ročník 1922–1923. To samé platí o dalším počínu *Patentní revue*. Připomeňme, že časopis s obdobným názvem *Patentní věstník* vydával Patentní úřad.

Aktivita spolku v období 1939–1945

Spolek podáním z 2. května 1939 podle vládního nařízení č. 97/1939 Sb. ze dne 31. března 1939 oznámil, že bude vyvíjet činnost i nadále.⁵⁶ To samé sdělil dne 27. dubna 1939 pražskému policejnímu ředitelství.⁵⁷ Následovala úprava stanov podle nařízení zemského prezidenta v Praze ze dne 29. prosince 1939 č. 77 065 pres.⁵⁸ Valná hromada 30. června

⁴⁸ [Holan 1923–1924: 28].

⁴⁹ [Tamtéž: 29].

⁵⁰ [Tamtéž].

⁵¹ [Práce a vynálezy 1922–1923: obálka].

⁵² [Holan 1923–1924: 1–2].

⁵³ [Patentní věstník 1921–1922].

⁵⁴ AMP, f. SK, sign. VIII/411, <http://aleph.nkp.cz/F/JK8Q58SMPS9CNKQTVGE7MX4MPY62MLEY7EASH286UNAMG8YNP5-49647?func=full-set-set&set_number=047638&set_entry=000002&format=999#tail> [cit. 23. 7. 2015].

⁵⁵ [Práce a vynálezy 1920–1921: obálka].

⁵⁶ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 7773/1939.

⁵⁷ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 13966/1939.

⁵⁸ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 253/13 1940.

1940 se usnesla na změně stanov, která byla potvrzena výnosem ze dne 12. listopadu 1941 čj. D-3111-21/3-1941-6.⁵⁹ Protektorátní stanovy (strojopis) omezovaly působnost spolku na Protektorát Čechy a Moravu (čl. III), jednací řečí byla jen čeština (vypadla slovenština) a dorozumivací každá kulturní řeč (čl. IV), v XI. čl. rušily písmena b a c a rušily pojem užšího výboru. V článku o působnosti valné hromady (čl. XII) se zvýšil počet volených členů výboru: předseda, dva místopředsedové, jednatele, pokladníka, účetního, 16 členů správního výboru, 2 revizory bez uvedení délky mandátu. Mimořádnou valnou hromadu mohla nahradit výborem svolaná schůze členů středu nově charakterizovaných mj. jednoročním členstvím, kterému byly uděleny nejméně dva různé patenty, resp. jeden. Současně správní výbor volil (čl. XIII) druhého jednatele, knihovníka-archiváře a zapisovatele. Čl. XIX rušil spolek v případě, že by měl méně než 11 členů, přičemž jeho majetek by připadl České akademii technické (tedy bývalé Masarykově akademii práce).⁶⁰ Paradoxně tyto stanovy zůstaly v platnosti až do zániku spolku (viz níže).

Za protektorátu funkci předsedy vykonával Jan Pavlečka, ředitel školy v. v. (od 1937 do rezignace a vyloučení 1940), Ing. Jaroslav Pavlát, vrchní technický rada hlavního města Prahy (1940–1942), Ing. Eduard Caha, majitel velkostatku, Brnky 1 (Roztoky), funkci nepřijal (1942) a zastupoval I. místopředseda Bedřich Landa, ředitel školy (1942–1943), Karel F. Kříž (od 1943 do rezignace 1947). Funkci 1. místopředsedy zastával Bedřich Landa, klavírní technik (1938–1942), Emil z Freyburgů (1943–1945) a 2. místopředsedy MUDr. Šebestián Hněvkovský (1922–1940), Ing. Arnošt Kasper, vrchní komisař (od 1940 do rezignace 1941), Jindřich Binar, technický úředník, (1942–1943) a Gustav Flosman (1943–1945).

Ani období protektorátu se neobešlo bez stížností členů na vedení spolku. Dne 30. června 1940 se obrátil na policejní ředitelství jako dohlédací úřad nad spolky bývalý předseda Jan Pavlečka a bývalý druhý místopředseda spolku, MUDr. Šebestián Hněvkovský, ohledně porušení stanov. Jednak se jednalo o vyloučení předsedy Jana Pavlečky a druhého místopředsedy Hněvkovského. Oba byli nařčeni výborem z „nečestných jednání“ kvůli tomu, že si dali vyplatit 1000 K od spolku, avšak to mělo být vrácení půjčky svazu. Současně bylo oběma zamezeno účastnit se valné hromady 30. června 1940. Údajně před Pavlečkovým předsednictvím se vyplácely odměny neschválené valnou hromadou. V protokole sepsaném na policejním ředitelství v Praze dne 9. července 1940 nově zvolený předseda spolku Ing. Jaroslav Pavlát vypověděl, že oba jmenovaní byli vyloučení na výborové schůzi 18. června 1940 a následně to valná hromada 30. června schválila. Dne 11. června 1940 ohlásil J. Pavlečka rezignaci na předsednictví adresovanou Š. Hněvkovskému. Uvedl, že „tříletou intenzivní činností podařilo se mi s pomocí Vaší, pana Rohana a také zaměstnanců kanceláře Svaz zachránit a sanovat. Byly dovedeny ku konci obtížné a nákladné spory soudní, zaplacený dluhy a spláceny dlužné daně, odstraňovány nepořádky ve věcech členských, zahájena byla široká akce pro zlepšení naší ochrany patentové, jejíž vady a nedostatky těžce postihují naše vynálezce. Špatná pověst svazu se zlepšovala a důvěra členstva se zvyšovala.“⁶¹ Výměrem policejního ředitelství ze dne 11. července 1940 se oportunisticky konstatovalo, že „ježto vylučování členů je vnitřní záležitostí spolkovou, do níž úřadům,

⁵⁹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 253/13 1940 a čj. 113/1942.

⁶⁰ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, Stanovy, sine čj.

⁶¹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 21 598/1940.

vykonávajícím podle zákona spolkového dozor nad spolky, zasahovati nepřísluší, odmítá policejní ředitelství dále jednati o uvedeném Vašem podání“.⁶² Proti tomuto rozhodnutí se 22. července J. Pavlečka odvolal k Zemskému úřadu v Praze. Policejní ředitelství svůj názor výnosem ze dne 6. srpna 1940 nezměnilo.⁶³

Ve Spolkovém katastru nalezneme také podání Ing. Arnošta Kaspera, magistrátního úředníka ze dne 11. března 1941. V něm se jako 2. místopředseda spolku dožadoval prohlášení voleb z 30. června 1940 za zmatečné. „V zájmu urychlení vnitřních změn provedeny byly volby dle nově navržených stanov i s příslušným rozšířením výboru. Zodpovědní funkcionáři svazu, nově povelný předseda a jednatel, dali však několik dnů později nepřítomně ze zvolených členů z části vyškrtnouti a dohlédacím orgánům podali nesprávné hlášení, totiž dle počtu odpovídajícího stanovám starým.“⁶⁴ O zřízení Fondu na podporu vynálezců ve výši 5000 K nebylo údajně členstvu nic známo. Odměny prý odhlasoval výbor, nikoliv valná hromada dle stanov.⁶⁵ Zaměstnanci prý neumí natolik německy, aby mohli překládat pomocí slovníku, využívají se drahé překladatelské služby, dokonce hrozí zcizení vynálezů. A podání končilo výhrůžně: „Žádám proto, aby činnost svazu až do provedení řádných voleb byla zastavena a o posouzení, nejde-li v daném případě o trestní čin.“⁶⁶ Stížnost byla podle protokolu sepsaného na policejním ředitelství v Praze dne 24. března 1941 vzata zpět⁶⁷ (21. března rezignoval na funkci místopředsedy).⁶⁸

Z dalších několika mála zachovaných dokumentů z období protektorátu lze uvést dopis ze dne 3. prosince 1940, ve kterém Svaz vynálezců žádal předsedu protektorátní ministerské rady Ing. A. Eliáše o stálý příspěvek svazu (podepsáni Ing. Arnošt Kasper a Ing. Jaroslav Pavlát). Svaz se v dopise odvolával na své podání ze dne 18. září 1940 na ministerstvo veřejných prací o poskytnutí příspěvku „k úhradě zvýšených vydání Svazu a podpoře jeho všeužitečné činnosti“.⁶⁹ Svaz sdružoval okolo 600 vynálezců z území protektorátu. Vyšší výdaje vyplývající z koncentrace patentové činnosti v berlínském Patentním úřadu se týkaly zvýšení přihlašovacích poplatků a tax, nárůstu vnitřní reže v důsledku nutnosti překladů a zvýšení vydání za modely v důsledku navýšených požadavků na jejich úpravu. „Proto nemůže Svaz nemajetným členům nadále poskytovat takovou podporu jako dříve, z čehož vzniká státu i Říši zvýšená hospodářská škoda, neboť část vynálezců zůstává nepropracována, případně vůbec nevyužita.“⁷⁰ Z připsání na dokumentu je zřejmé, že ministerstvo veřejných prací povolilo podporu ve výši 5000 Kč.

⁶² [Tamtéž].

⁶³ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 22 562/1940 priora 21 598/1940.

⁶⁴ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 7250/1941, rkp. s. 1.

⁶⁵ [Tamtéž: 2–3].

⁶⁶ [Tamtéž: 3].

⁶⁷ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 7250/1941, Protokol sepsaný na policejním ředitelství v Praze dne 24. března 1941, sine čj.

⁶⁸ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 7250/1941.

⁶⁹ NA Praha, f. Presidium ministerské rady (dále jen PMR), k. 1431, čj. 45523/40. Autor děkuje PhDr. D. Hubenému (NA Praha) za upozornění na tento dokument.

⁷⁰ [Tamtéž].

Závěrečné období let 1945–1951

Krátce po osvobození bylo na mimořádné valné hromadě 5. srpna 1945 schváleno nové znění stanov, předložené na počátku září ke schválení ministerstvu vnitra a průmyslu. Název svazu nyní zněl Ústřední svaz československých vynálezců a badatelů. Dne 5. září 1945 Spolek oznámil, že předložil žádost ministerstvu vnitra o schválení stanov.⁷¹

Svaz vynálezců dopisem ze dne 17. září 1945, podepsaným prvním místopředsedou Antonínem Kasýkem a jednatelem Ing. Dr. F. Láskou, oznamoval změnu stanov, resp. výpisy ze zápisu o mimořádné valné hromadě Svazu vynálezců v Praze ze dne 5. srpna 1945, ze zápisu o schůzi správního výboru Svazu vynálezců v Praze ze dne 24. srpna 1945 a ze zápisu o schůzi správního výboru Svazu vynálezců v Praze ze dne 14. září 1945. Posledně uvedený výpis uváděl, že v návrhu nových stanov předložených ministerstvu vnitra byly nově uvedeny fakultativní funkce – protektora a jeho náměstků a prezidenta a jeho náměstků. Proti těmto titulům se postavilo ministerstvo vnitra a místo prezidenta se uvažovalo o titulu čestný předseda. Výpis končí konstatováním, že funkce protektora bude vypuštěna a funkce prezidenta nahrazena čestným předsedou a že svaz je oprávněn zakládat odštěpné spolky s vlastními stanovami.⁷² Dne 9. září 1946 svaz jménem úřadujícího místopředsedy Václava Kracíka a jednatele dr. Srby konstatoval, že ministerstvu vnitra (spolkového oddělení) již 5. září (listopadu přeškrtnuto) 1945 předložil změnu stanov včetně nového názvu spolku. A protože svaz nedostal kladné ani záporné stanovisko, bude napříště užívat nový název Ústřední svaz československých vynálezců a badatelů.⁷³

Dne 7. října 1945 se měla konat řádná valná hromada svazu, ale v důsledku neschválení stanov byla odložena na neurčito.⁷⁴ Obdobně měla být svolána na 6. října 1946.⁷⁵ Teprve až řádná valná hromada svolaná na 18. května 1947 se uskutečnila.⁷⁶ Předsedou se stal Václav Hubač, prvním místopředsedou Jiří Janoušek, druhým místopředsedou František Loos, jednatelem JUDr. Václav Srba, pokladníkem K. M. Smolík a účetním Josef Lanzendörfer.⁷⁷ Zpráva o valné hromadě konstatovala, že teprve po druhé světové válce se finanční podpora státu podstatně zvýšila. Např. ministerstvo průmyslu věnovalo 950 000 Kčs, ministerstvo výživy 100 000 Kčs a ministerstvo zemědělství 20 000 Kčs. Valné hromady se zúčastnili za ministerstvo průmyslu JUDr. Karel Šťastný. Ministr průmyslu Bohumil Laušman byl jedinomyslně zvolen čestným předsedou svazu.⁷⁸

Po únoru 1948 zvládl spolek i prověřování své činnosti. Dne 19. dubna 1948 oznámil Ústřednímu národnímu výboru (ÚNV) hl. m. Prahy kromě složení předsednictva a výboru svazu také, že dne 27. února 1948 byl ustaven akční výbor a jeho složení bylo nahlášeno Ústřednímu akčnímu výboru Národní fronty 5. března 1948 (čj. 10430/1948). Předsedou byl Václav Hubač (předseda spolku) za KSČ, 1. místopředseda Alois Čermák (tajemník spolku) za ROH, 2. místopředseda Josef Lanzendörfer (účetní spolku) za sociální demokracii, zapisovatelka Marie Sedláčková (úřednice časopisu) a členové JUDr. Václav

⁷¹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 10432/1946.

⁷² ANTM, f. ÚŠCVB, k. 1, Korespondence o změně stanov 1945–1948.

⁷³ [Tamtéž].

⁷⁴ [Odklad valné hromady 1945: 31].

⁷⁵ [Práce a vynálezy 1946: obálka].

⁷⁶ [Práce a vynálezy 1946: 143].

⁷⁷ [XVI. Valná hromada Svazu vynálezců v Praze 1946: obálka].

⁷⁸ [Tamtéž].

Srba (jednatel spolku), právní odborník, Ing. A. Stoy (náhradník člena výboru), patentový inženýr, Rudolf Štechmiler (člen výboru), redaktor svazového časopisu, Helena Dokonálová, důvěrnice zaměstnanců a František Loos (2. místopředseda spolku), tiskový referent. Dokument nepopisuje další činnost akčního výboru.⁷⁹

Dne 19. dubna 1949 předložil svaz ministerstvu vnitra upravené stanovy. V původním dopise podepsaném jednatelem dr. Srbou se konstatuje, že dne 23. září 1948 projednal s příslušným referentem jednatel připomínky. Nově upravené stanovy byly schváleny valnou hromadou 5. prosince 1948.⁸⁰ Nakonec vzal spolek zpět své podání z 31. srpna 1945 o změně stanov, a to dopisem 18. února 1947, a trvá dle stanov vzatých na vědomí výnosem ze dne 12. listopadu 1941 čj. D-3111-21/3-1941-6.⁸¹

Návrh poválečných stanov můžeme označit za velmi těžkopádný a nepřehledný a úkoly svazu za ambicióznější než před válkou. Řádnými orgány svazu byla valná hromada a správní výbor, širší výbor (správní výbor, náhradníci, předsedové odborů sekcí a podniků), pověřenci a komise (čl. XI).⁸² Podle čl. XIII volila valná hromada čestného předsedu (nahradil původně uvažovaného protektora) a náměstky, čestné předsednictvo, čestný výbor, čestné členy, čestného předsedu (nahradil původně uvažovaného prezidenta) a jeho náměstky, presidium (nahradilo původně uvažovanou velkou radu svazu, kterou tvořili členové předsednictva a presidia, zástupci institucí a korporací, odborníků) a správní výbor (předsedu, tři místopředsedy, dva jednatele, zapisovatele, případně jednoho přisedícího předsednictva).⁸³

Svaz vynálezců po druhé světové válce (1945–1949) pokračoval ve vydávání periodika *Práce a vynálezy* jako ročník I., resp. XIII.–IV., resp. XVI. Odpovědným redaktorem se stal Rudolf Štechmiler. V prvním poválečném čísle se v redakčním úvodníku časopis přihlásil ke svému účelu: „Chceme a budeme podporovati jakoukoli kladnou činnost vynálezce-kou a badatelskou, budeme soustavně informovati o nových závažných vynálezech a objevech domácích i cizích.“⁸⁴ Současně časopis kladl důraz na podporu vynálezců a vědeckých badatelů samotných.⁸⁵ Časopis organizoval různé soutěže, jako o nejlepší vědeckou knihu roku, podpora dvouletky. Původní časopis byl úzce spolkový, od nového ročníku 1945 se stal vskutku masovým. První poválečné číslo v nákladu 5000 výtisků, druhé již v 10 000 výtisků, na konci prvního ročníku již 20 000 výtisků.⁸⁶ V rámci úvah o státní podpoře stávajících a plánovaných nových vědeckých institucí si svaz vytyčoval také své pole působnosti. „Když vědecká část plánované výstavby vědeckých výzkumných ústavů bude ve státní správě, pak je nanejvýš oprávněno, aby vynálezectví bylo ve své praktické části soustředěno při Ústředním svazu čsl. vynálezců a badatelů, o jehož potřebě by bylo ze státních prostředků důstojně a velkoryse hospodářsky postaráno, aby mohl plnit svůj úkol a nedošlo k emigraci vynálezců, které pak posilují cizí konkurenci na náš úkor.“⁸⁷

⁷⁹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 16225/1948.

⁸⁰ ANTM, f. ÚSČVB, k. 1, Korespondence o změně stanov 1945–1948.

⁸¹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 7612/47.

⁸² ANTM, f. ÚSČVB, k. 1, Rukopis Stanov Ústředního svazu československých vynálezců a badatelů v Praze, došlo 7. září 1945, čj. 1055/1945.

⁸³ [Tamtéž].

⁸⁴ [Co chceme? 1945: 1].

⁸⁵ [Tamtéž].

⁸⁶ [Do druhého ročníku 1946: obálka].

⁸⁷ [Osten 1945: 101].

Svaz musel být po druhé světové válce populární, když jeho tajemník apeloval na čtenáře, aby mu adresovali smysluplné žádosti. „Neobracejte se na nás s bolestmi, které byste měli tlumočiti svým poslancům nebo příslušným úřadům. Nejsme ani Pracovní úřad, ani soud, ani Hospodářská rada ČSR, ani bytový úřad, ani ústav pro osudem postižené, ani chudinská zaopatřovna, ani policie, ani reklamní kancelář, ani záložna a ani škola pro zpozdilé.“⁸⁸ Ve druhém poválečném ročníku se časopis *Práce a vynálezy* chlubil, že si jako první československý časopis zřídil filiální redakci i administraci v největším městě USA (New Yorku) a vydává obsáhlou anglickou přílohu pro zahraniční vydání.

Jistým (až růžovým) příslibem do budoucna se stalo uzavření smlouvy ze dne 21. února 1947 mezi Rudolfem Štechmilerem, redaktorem (Praha, Zátíší 29) a Marií Svobodovou, majitelkou penzionu „Maryša“ v Trenčianských Teplicích (Praha, Dlouhá 33). R. Štechmiler na základě smlouvy se svazem vydával měsíčník *Práce a vynálezy*. M. Svobodová se stala tichým společníkem vkladem 120 000 Kčs v hotovosti.

Pouňorové koncentrace se nevyhnuly ani Svazu vynálezců, do kterého v roce 1949 vstoupil Klub moravsko-slezských vynálezců v Ostravě. Svaz uvažoval o zřízení slovenské filiálky v Bratislavě.⁸⁹ V roce 1949 na valné hromadě Svazu vynálezců byla přijata rezoluce, která vyzývala k založení celostátního svazu vynálezců, dále k úzké spolupráci s Ústavem pro zvelebování živností a ke koordinaci vrcholných úřadů státní správy, ÚRO a dalších zainteresovaných institucí za účasti práce Svazu vynálezců.⁹⁰

Osmého listopadu 1949 je datován dopis svazu o činnosti Krajskému velitelství SNB. V dopise svaz uvedl, že po válce překročil úzké hledisko stavovských zájmů a jeho technická kancelář levně zpracovávala patentové přihlášky členů a zdarma poskytovala technickou pomoc i nečlenům. Získal státní subvence, podílel se na osnově zákona o podpoře lidového vynálezectví spolu s ministerstvem průmyslu a předvíдалa se přeměna spolku ve veřejnoprávní instituci. Osnova zákona však nebyla předložena parlamentu. Časopis *Práce a vynálezy* vychází v masovém nákladu 20 000 výtisků a svaz čítá 2082 členů.⁹¹

„Cesta“ do Národního technického muzea dostala reálnější obrysy v roce 1949, kdy se *Práce a vynálezy* staly současně i časopisem muzea.⁹² Spolek se dle usnesení XVIII. řádné valné hromady dne 25. května 1950 začlenil do Spolku Technického muzea,⁹³ od 1. ledna 1951 státního Národního Technického muzea. Rudolf Štechmiler se v roce 1950 stal pracovníkem muzea, neboť zde vznikla odborná skupina výzkumnictví začleněním spolku do muzea.⁹⁴ Správní výbor předložil návrh na začlenění do spolku NTM, přijal jeho stanovy a v jeho rámci vytvořil odbornou skupinu „Výzkumnictví“,⁹⁵ přesněji „Vědecký pokrok a vynálezy“.

Národní technické muzeum, resp. odborná skupina Vědecký pokrok a vynálezy na vyzvání Ústředního národního výboru z 13. prosince 1950 ohledně spolku v odpovědi ze

⁸⁸ [Malý 1945: 151].

⁸⁹ [Svaz vynálezců a časopis *Práce a vynálezy* před novými úkoly 1949: 129].

⁹⁰ [*Práce a vynálezy* 1949: obálka].

⁹¹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 57 632/4-V/4 1949.

⁹² [Svaz vynálezců a časopis *Práce a vynálezy* před novými úkoly 1949: 129].

⁹³ AMP, f. SK, sign. VIII/411 <<http://amp.bach.cz/pragapublica/permalink?xid=ED0A32EF2D3411E0823D00166F1163D4&scan=1>> [7. 8. 2015].

⁹⁴ [Honzáková 1972].

⁹⁵ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 262 560/9 1951, Zápis XVIII. řádné valné hromady Svazu vynálezců, konané dne 25. května 1950 o 19. hodině ve Slovanském domě v Praze.

dne 27. prosince 1950 uvedla, že v květnu 1945 vyhořely spolkové místnosti a byl „zničen veškerý majetek svazu a zejména obsáhlá odborná knihovna“. Po válce spolek obdržel subvence ministerstva průmyslu, které jmenovalo dozorcího úředníka (do srpna do 1948). V rámci NTM se spolek jako odborná skupina má zaměřit na: „1. Shromažďování významnějších památek na československé vynálezce. 2. Bezplatnou poradenskou činnost pro vynálezce a zlepšovatele. 3. Bezplatné půjčování odborné literatury z knihovny Národního technického muzea. 4. Pořádání výstav nových čs. vynálezů a technických výstav vůbec.“⁹⁶

Samotné ministerstvo vnitra vydalo 2. srpna 1951 přípis ohledně Svazu vynálezců. V evidenci ministerstva totiž stále figuroval jako spolek. Naposledy odsouhlasené stanoviny byly schváleny zmíněným výnosem ministerstva vnitra 12. listopadu 1941. V roce 1950 oznámil spolek změnu stanov, ale v souvislosti s reorganizací technických spolků nebyla změna projednána. V roce 1951 však vznikl Ústřední klub techniků a zlepšovatelů při ROH. Předpokládalo se, že se spolek zapojí do tohoto klubu. Pozoruhodné je další vyjádření ministerstva vnitra: „Podle sdělení ROH zástupci spolku vyhýbající se začlenění a pokračují dále ve své činnosti, která v prvé řadě slouží zájmům jednotlivců a není zaměřena na zlepšení průmyslové výroby, jak tomu právě má napomáhati Ústřední klub techniků a zlepšovatelů.“ Spolek změnu neoznámil. „Spolek Technického muzea je pak veden osobami, které naprosto neskýtají záruku vedení spolku ve směru nynějšího politického a hospodářského vývoje. Žádáme proto, aby ve spolku Národního technického muzea byla provedena revize hospodaření se jménem spolku, provedeno přezkoušení spolehlivosti vedoucích funkcionářů a zjištěn poměr, v jakém je nyní k tomuto spolku dřívější spolek Svaz vynálezců. Zjistěte zároveň poslední známé funkcionáře spolku Svazu vynálezců a zaveďte proti nim řízení pro porušení spolkových předpisů tím, že provedli včlenění spolku, aniž tuto okolnost hlásili příslušným spolkovým úřadům. Funkcionáře spolku je nutno vyzvat, aby prokázali svůj správný postoj k technickému zlepšení výroby a tím k budovatelskému úsilí všech pracujících včleněním své organizace do Ústředního klubu techniků a zlepšovatelů při ROH.“⁹⁷ Poslední věta je asi klíčem k pochopení, co vadilo na začlenění spolku do NTM.

ÚNV pak 12. září 1951 nařídil: „V rámci prováděné prověrky činnosti spolku jest nutno zjistiti i postoj funkcionářů k lidově demokratickému zřízení a zda skýtají záruku, že činnost spolku za jejich vedení bude přispívati k budování socialismu v naší lidově demokratické republice.“ V případě Václava Hubáče [správně Hubač – I. J.] ONV v Praze 9 odpověděl, že jmenovaný má pověst „celkem dobrou“.⁹⁸ Po únoru vstoupil do KSČ. Předtím národní socialista. Nyní je nemocný a jeho postoj k lidově demokratickému zřízení je kladný.⁹⁹ Dalším prověřovaným byl JUDr. Václav Srba. ONV Praha 1 odpověděl, že jmenovaný pracuje jako soustružník v Tatra-Smíchov, má pověst dobrou. Manželka je úřednicí u Pražské spořitelny. Dcera studuje přírodovědeckou fakultu UK (ČSM), syn je v pionýru. Nejsou známky smýšlení proti lidově demokratickému zřízení.¹⁰⁰ Obdobně sděloval ONV Praha 7, že Rudolf Štechmiler má žádoucí kladný vztah.¹⁰¹

⁹⁶ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 267a 646/18 1950, zpráva z 27. prosince 1950.

⁹⁷ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 262-1077/8 1951.

⁹⁸ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 6160/51.

⁹⁹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 262-1100/18 1951.

¹⁰⁰ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 262-1096/5 1951.

¹⁰¹ AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 262-1092/18 1951.

V roce 1952 byla vypracována Zpráva o výsledku hospodářsko-finanční revize spolku.¹⁰² Jako příloha č. 12 je Usnesení poslední výborové schůze likvidujícího správního výboru bývalého Svazu vynálezců, konané dne 13. listopadu 1951 v bývalých místnostech spolku. V ní se uvádí, že písemnosti technického rázu budou předány Archivu NTM, běžící patentová dokumentace patentové kanceláři Ing. Stoy a Ing. Lášek, Praha II a Ing. Dr. V. Verunáč, Praha XIX. Knihovna byla již v roce 1950 věnována NTM. Výbor schválil účet rozvážný ke dni likvidace, 30. září 1951, vykazující ztrátu z minulých let 146 505,94 Kčs a ztrátu běžného roku ve výši 82 608,85 Kčs. Na likvidační práce bylo preliminováno 29 756 Kčs. Revizní komise konstatovala, že správným zařazením položek do ztrát a zisku nebude spolek zadlužen ve výši 173 537,55 Kčs, ale naopak vykáže majetek ve výši 55 356,40 Kčs.¹⁰³ V závěru komise uvedla, že ztráta běžného roku je nižší, neboť nebyly správně odděleny účty Svazu vynálezců a spolku NTM a maximálně by činila 27 218,65 Kčs.¹⁰⁴ Náklady na likvidaci se revizní komisi zdály příliš vysoké.¹⁰⁵ Zpráva nedošla k žádným závěrům, že by došlo vyjma uvedených nedostatků k hrubému porušení finanční kázně, řečeno moderním jazykem.

Na tomto základě byla přezkoumána spolehlivost předních činitelů spolku a provedena finanční kontrola. Všechna obvinění se ukázala jako lichá. Pravděpodobným spouštěčem bylo renomé spolku, který nechtěl vplynout do nové struktury navázané na ROH. Přestože nemůžeme posoudit všechny pohyby, proč spolek zaměřený na aktivní praktickou činnost usiloval stát se součástí technické muzejní instituce. Je však možné, že to souviselo i s dobovým poněkud jiným zaměřením zvláště technických muzeí, která nebyla koncipována jako přehlídka artefaktů minulosti, ale místem studia, konzultací pro soudobý vývoj. Současně asi hrála roli skutečnost, že členy spolku včetně jeho představitelů byly významné osobnosti technického i netechnického světa, včetně podnikatelů a drobných živnostníků. Přeměna spolku na státní instituci – NTM – pravděpodobně ukončila tuto akci.

O poválečné přednáškové činnosti nepřinášejí zachované dokumenty příliš informací. Např. dne 5. prosince 1948 se konala valná hromada s přednáškou Ing. Karla Bačkovského, vrchního odborového rady ministerstva průmyslu, s názvem Vynálezy a kultura.¹⁰⁶

Po válce funkci předsedy zastával Karel F. Kříž (od 1945 do rezignace 1947) a Václav Hubač (1947–1950), funkci 1. místopředsedy Antonín Kasýk (od 1945 do rezignace 1947), Jiří Janoušek (1947–1948), Ing. Artur Stoy (1948–1950), JUDr. Václav Srba (1950), funkci 2. místopředsedy pak Václav Kracík (1945–1947, úřadující místopředseda 1947), František Loos (1947–1950) a Ing. František Rott (1950).

Členská základna

Na vedoucích místech spolku se v představenstvu (předseda, místopředsedové, jednatel, pokladník a účetní) vystřídala řada významných odborníků, ať již se jednalo o zaměstnance ve vysoké manažerské funkci či úředníky ve státní správě (ministerstva, Zemský soud), státních podnicích (ČSD), „polostátních“ institucích, jako obchodní a živnostenské

¹⁰²AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 262-107/18 1952, Zpráva o výsledku hospodářsko-finanční revize 1952.

¹⁰³[*Tamtéž*: 33].

¹⁰⁴[*Tamtéž*: 35].

¹⁰⁵[*Tamtéž*: 36].

¹⁰⁶AMP, f. SK, sign. VIII/411, k. 285, čj. 47016/1948.

komoře v Praze, či šlo o ředitele Technického muzea v Praze, z privátní sféry ředitele podniků, podnikatele, lékaře, prokuristy, technické úředníky, administrativní zaměstnance, kvalifikované dělníky, krejčí, často s vysokoškolským titulem (Ing.) apod.

Přestože bylo výše zmíněno, že Svaz vynálezců disponoval velkou členskou základnou a v roce 1926 dosáhl tento počet výše jednoho tisíce, nemáme úplné ani zcela spolehlivé údaje o představenstvu svazu a výboru, stejně jako o členech svazu. Rekonstrukce vedení Svazu vynálezců je uvedena v příloze příspěvku. Přestože máme k dispozici tři svého druhu kartotéky, není možné rekonstruovat úplný stav členské základny Svazu. V Seznamu členů 1929–1946¹⁰⁷ napočítáme 1491 členů, z toho z období 1920 – 15. března 1939 jen 50, pro období protektorátu 512 členů, pro období od 8./9. května 1945 dokonce 697 členů a 232 členů bez udání data vzniku členství. Členy (členky jen zcela výjimečně) bychom našli podle uvedeného bydliště v celém Československu, byť údaje o slovenských členech jsou zachovány až po roce 1945 (celkem 32 členů). A sedm členů uvedlo bydliště v zahraničí (Německo, Rakousko aj.). Další neúplná kartotéka¹⁰⁸ vykazuje jen 430 členů. Mezi nejpočetnější profesní skupinu patřili úředníci (techničtí, zemědělství a administrativní; celkem 90 členů), obchodníci (23 členů), zámečníci (strojní aj.; 16 členů) a studující (16 členů). Jinak nalezneme mezi členy v podstatě všechny pracovní pozice, a to od praktických povolání (dělník, nástrojař, dílvedoucí, konstruktér, mechanik, technik, klavírní technik) přes živnostenská (hostinský, krejčí, drogist) k ryze humanitním (učitel, hudební skladatel). Kartotéka členů svazu podle členských čísel¹⁰⁹ vykazuje 623 členů. Podle zpráv uvedených ve spolkovém časopise *Práce a vynálezy* v roce 1926 se tisícím členem stal František Kubec z Vamberka. Jednalo se tedy o velký zájmový spolek. Neúplné kartotéky vyjma zničení v květnu 1945 vyvolávají také otázku možných skartací, zejména předválečných členů a současně potvrzují zájem o členství po druhé světové válce. Členy byli až na výjimky jednotlivci, z kolektivních členů uvedme Jednotu k povzbuzení průmyslu v Čechách či Československou obchodní komoru ve Vídni.

Závěr

Svaz vynálezců byl aktivní a úspěšný v rámci mantinelů, ve kterých se jako zájmový spolek pohyboval. Svým dosahem (členskou základnou) oslovoval nejen zájemce v nejširším smyslu slova o vědu a techniku (amatérské kutily, konstruktéry profesionály, čtenáře) v Praze, ale i v jiných regionech Československa. Ve třicátých letech skomírající ústřední časopis *Věda a vynálezy* začal po druhé světové válce vzkvétat a jako součást periodika *Svět techniky* přežival ještě další dvě desetiletí. Po válce nastal velký příliv nových členů. Svazu vynálezců patří důstojné místo vedle takových institucí jako Masarykova akademie práce či Jednota pro povzbuzení průmyslu v Čechách. Dokonce v jistém ohledu Svaz suploval státní zájem a podporu inovační techniky. Ostatně informační a osvětová činnost svazu je z publikovaných zpráv zřejmá. Svazu se nepodařilo v meziválečném období získat trvalejší, zejména finanční podporu ze strany státu či dalších významných institucí. Z výzev průběžně uveřejňovaných na stránkách časopisu je zřejmé, že platební morálka členů svazu

¹⁰⁷ ANTM Praha, f. Ústřední svaz československých vynálezců a badatelů, (dále jen ŮSČVB), k. 1, Seznam členů 1920–1946.

¹⁰⁸ ANTM Praha, f. ŮSČVB, k. 2, Kartotéka členů abecední.

¹⁰⁹ ANTM Praha, f. ŮSČVB, k. 2, Kartotéka členů dle čl. čísel.

nebyla příliš vysoká. Tak pochybnosti ze strany státu či společenských organizací ohledně údajné neloajlnosti spolku a jeho předsednictva či finančních machinací se neprokázala. Spolek ustál tlak ROH na začlenění do Ústředního klubu techniků a zlepšovatelů a zvolil cestu do Národního technického muzea. Autor si je vědom, že další možné informace o svazu a jeho činnosti mohou být rozptýlené i v dalších archivech a fondech a lze naše znalosti průběžně doplňovat a zpřesňovat. Činnost Svazu vynálezců by neměla být zapomenuta a měl by se vrátit na historické jeviště, kam právem patří.

Archivní prameny

- Archiv hl. m. Prahy (AMP), fond Spolkový katastr (SK), sign. VIII/411, karton 285, čj. 262 560/9 1951.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 17411/1943.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 8-A 1334/1920.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 11 601 s II a čj. 8A-1334-43 106 (7250 S II). <<http://amp.bach.cz/pragapublica/permalink?xid=ED0A32EF2D3411E0823D00166F1163D4&scan=1>> [cit. 7. 8. 2015].
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 7250/1920, Stanovy Svazu vynálezců, rkp. s. 1–7.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 16802/1922, Stanovy Svazu vynálezců, rkp.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 5003/1927.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 20925/1930, Stanovy svazu vynálezců v Praze.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 11 601/1920 a 10 757/1920.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 5077/1924.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 11 040/1920.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 2 938/1935 a 7 681/1935.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 810/1935.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 9 299/1935.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 24 530/1937.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 24 530/1937, protokol bez čj.
 <http://aleph.nkp.cz/F/JK8Q58SMPS9CNKQTVGE7MX4MPY62MLEY7EASH286UNAMG8YNP5-49647?func=full-set-set&set_number=047638&set_entry=000002&format=999#tail> [cit. 23. 7. 2015].
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 7773/1939.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 13966/1939.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 253/13 1940.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 253/13 1940 a čj. 113/1942.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, Stanovy, sine čj.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 21 598/1940.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 22 562/1940 priora 21 598/1940.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 7250/1941, rkp. s. 1–3.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 7250/1941, Protokol sepsaný na policejním ředitelství v Praze dne 24. března 1941, sine čj.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 7250/1941.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 10432/1946.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 16225/1948.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 7612/47.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 57 632/4-V/4 1949.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 262 560/9 1951, Zápis XVIII. řádné valné hromady Svazu vynálezců, konané dne 25. května 1950 o 19 hodině ve Slovanském domě v Praze.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 267a 646/18 1950, zpráva ze 27. prosince 1950.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 262-1077/8 1951.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 6160/51.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 262-1100/18 1951.
 AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 262-1096/5 1951.

- AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 262-1092/18 1951.
- AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 262-107/18 1952, Zpráva o výsledku hospodářsko-finanční revize 1952.
- AMP, SK, sign. VIII/411, karton 285, čj. 47016/1948.
- Archiv Národního technického muzea (ANTM Praha), fond Ústřední československých vynálezců a badatelů (ÚČSVB), karton 1, Stanovy svazu vynálezců v Praze. Založeno r. 1920, Praha 1937. Dodatek Usnesení valné hromady Svazu vynálezců z 5. prosince 1937.
- ANTM Praha, ÚČSVB, karton 1, Stanovy Svazu vynálezců v Praze.
- ANTM, ÚČSVB, karton 1, Korespondence o změně stanov 1945–1948.
- ANTM, ÚČSVB, karton 1, Rukopis Stanov Ústředního svazu československých vynálezců a badatelů v Praze, došlo 7. září 1945, čj. 1055/1945.
- ANTM Praha, ÚČSVB, karton 1, Seznam členů 1920–1946.
- ANTM Praha, ÚČSVB, karton 2, Kartotéka členů abecední.
- ANTM Praha, ÚČSVB, karton 2, Kartotéka členů dle čl. čísel.
- Národní archiv Praha (NA Praha), fond Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (MPOŽ), karton 1013, čj. 114779/36 priora 71946/36.
- NA Praha, MPOŽ, karton 1013, čj. 71946/36, Stanovy Svazu vynálezců v Praze.
- NA Praha, fond Presidium ministerské rady (PMR), karton 1431, čj. 45523/40.
- Politisches Amt des Auswärtigen Amtes, Berlin, Prag, karton 236, čj. X/2bc/1935.
- Státní oblastní archiv Praha (SOA Praha), fond Obchodní a živnostenská komora Praha (OŽK Praha), karton 775, sl. VI/1/14, čj. 41172/1926.

Literatura

- Akce pro zabezpečení našich vynálezců a badatelů [1946]. *Práce a vynálezy* 1/13 (4): obálka.
- Co chceme? [1945]. *Práce a vynálezy* 1/13 (1): 1.
- Do druhého ročníku [1946]. *Práce a vynálezy* 2/14 (1): obálka.
- Holan, J. E. [1923–1924]. Zpráva o činnosti a budoucích úkolech Svazu vynálezců a badatelů v Praze. *Práce a vynálezy* 4 (2): 1–2.
- Holan, J. E. [1923–1924]. Zpráva o činnosti a budoucích úkolech Svazu vynálezců a badatelů v Praze. *Práce a vynálezy* 4 (3): 28–29.
- Honzáková, Valérie [1972]. *Ústřední svaz čs. Vynálezců a badatelů ((1920) 1945–1950)*. Prozatímní inventurní seznam. Praha: NTM. Ev. č. 197.
- Malý, J. [1945]. Některým našim dopisovatelům. *Práce a vynálezy* 1/13 (6–7): 151.
- Nová adresa Svazu vynálezců [1945]. *Práce a vynálezy* 1/13 (1): 31.
- Odklad valné hromady [1945]. *Práce a vynálezy* 1/13 (1): 31.
- Osten, Vlastimil [1945]. Nebezpečí emigrace vynálezů. *Práce a vynálezy* 1/13 (5): 101.
- Patentní věstník* [1921–1922]. Praha: Patentní úřad.
- Práce a vynálezy* [1920–1921] 1 (1): obálka.
- Práce a vynálezy* [1922–1923] 3 (1): obálka.
- Práce a vynálezy* [1946] 1/13 (6–7): obálka.
- Práce a vynálezy* [1946] 2/14 (4–5): 143.
- Práce a vynálezy* [1949] 4/16 (1): obálka.
- Schůze vynálezců a majetníků patentů [1922–1923]. *Práce a vynálezy* 3 (7–8): 97–98.
- Svaz vynálezců a časopis *Práce a vynálezy* před novými úkoly [1949]. *Práce a vynálezy* 4/16 (9): 129.
- XVI. Valná hromada Svazu vynálezců v Praze [1946]. *Práce a vynálezy* 2/14 (6–7): obálka.
- Štěpánek, František [1920–1921]. Význačné nové české vynálezy. *Práce a vynálezy* 1 (2): 17–18.
- Štěpánek, František [1921–1922]. Svazy vynálezců v cizině a u nás. *Práce a vynálezy* 2 (1): 1–4.
- Štěpánek, František [1921–1922]. Svazy vynálezců v cizině a u nás. *Práce a vynálezy* 2 (2): 24.
- Zimmler, Emil [2013]. *Moje inženýrské paměti*. 2 díly. Praha: NTM, Scriptorium, Město Nymburk.

Ivan Jakubec (1960) působí na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Odborně se zabývá moderními hospodářskými dějinami 19.–20. století, dějinami techniky, dopravy a infrastruktury.*

Příčiny a logika sebevražedného terorismu podle Roberta A. Papea. Kritické uvedení do jedné ambiciózní teorie*

KAREL ČERNÝ**

Causes and Logic of Suicide Terrorism according to Robert A. Pape:
Critical Introduction into an Ambitious Theory

Abstract: The paper focuses on a long-term research project and findings of R. A. Pape who deals with root causes of suicide terrorism. Pape has elaborated the largest suicide terrorist attacks database (1980–2010) and a theory of suicide terrorism based on it. His approach consists of three levels of analysis: organizational (strategic), social (community), and individual logic. The terrorism pattern consists of a rational strategy, that is part of an asymmetric conflict with an occupying power which is a democratic state, that is not willing to negotiate. Finally, there must be a religious difference between the two adversaries. The article also discusses the main criticism of the theory.

Keywords: suicide terrorism; occupation; religious difference; Robert A. Pape; strategic logic

DOI: 10.14712/23363525.2017.25

Když jsme vstoupili do Libanonu, žádný Hizballáh tam nebyl. Šité na jihu nás vítali rýží a květinami. Byla to naše další přítomnost, co stvořilo Hizballáh.

Ehud Barak, izraelský ministr obrany¹

Afghánští vesničané nás při patrolách zvali domů na čaj i večere. Pak jen pozdravili. Jak se noční razie v jejich domovech množily, přestali zdravit. A najednou byly na cestách spousty bomb. Vypiplali jsme Taliban i tam, kde předtím nebyl.

Americký zelený baret²

Úvod

Cílem přehledové stati je kriticky představit teorii sebevražedného terorismu, s níž přišel americký politolog Robert A. Pape. Přitom identifikoval tři roviny reality hodné samostatné analýzy a pět faktorů-determinantů sebevražedného terorismu. Ambiciózní model vypracoval poté, co sestavil historicky první databázi všech sebevražedných teroristických útoků i podpůrnou databázi sociodemografických profilů jejich pachatelů.

* Studie vznikla v rámci projektu GAČR č. 13-35717P Strukturální příčiny arabských revolucí a nástupu politického islámu řešeného na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

** Mgr. Karel Černý, Ph.D., Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice. E-mail: karlos.cernoch@post.cz.

¹ Podle [Pape 2010: 198].

² Rozhovor autora, Santa Barbara, USA, 2012.

Ačkoliv jde o předního badatele s originálním přístupem k aktuální problematice, Pape je v českém prostředí prakticky neznámý. Například T. Raděj [2006: 257; 2010: 189] ho v přehledovém textu o islámském sebevražedném terorismu uvádí jen v poznámce pod čarou mylně jako autora „výborné demografické sondy“. Podobně E. Souleimanov [2010: 46] se na Papea v reprezentativní knize *Terorismus: Pokus o porozumění* odvolává zkrslujícím způsobem, který jde proti skepsi Papea ohledně prioritní role náboženství a fanatismu: „Ve jménu Bohem sankcionovaného násilí je ztráta vlastního a nepřítelova života považována za vrcholné štěstí. Mučednictví je nejjistější cestou do ráje – teroristický útok je bohubilým aktem násilí, kdežto mučednická smrt má sakrální význam, neboť činí člověka nesmrtelným.“ A v tomtéž odstavci uzavírá, že je pseudonáboženský terorismus iracionální, jakkoliv Pape forsíruje racionalitu aktérů teroru.

Naopak věrně, leč stručně Papea představil J. Eichler [2006: 38; 2009: 469–470]. A to jako realistu se státocentristickým přístupem, který zdůrazňuje, že nacionalistické pohnutky převažují nad motivy náboženského fundamentalismu. Terorismus je nástroj, jenž usiluje o to, aby stát čelící útokům přehodnotil svou politiku a byl donucen k ústupkům. Připomíná, že al-Kajda neudeřila na žádný stát, který se nenechal zatáhnout do americké politiky vůči islámskému světu. Systematičtější a kritické uvedení raného Papea [2003] do českého prostředí pochází též od Z. Hesové [2010]. Nacionalistická logika atentátů je podle Hesové nejpřesvědčivější v situacích okupace. Hůře prý vysvětlí útoky na muslimy z jiné sekty v situaci občanské války (Irák), v případě globálního teroru al-Kajdy pak o nacionalistickém motivu hovořit nelze. Hesová se také kloní k alternativní hypotéze o tzv. trumfování [viz Bloom 2005], vysvětlující nasazení sebevražedných útoků proti okupantovi jako taktiku soupeřících hnutí o moc a podporu uvnitř okupované populace. O odpor vůči okupantovi má jít až v druhém plánu. Konečně, Hesová v rozporu s Papem chápe útoky al-Kajdy ve světě jako „symbolické, postrádající zjevný politický cíl“. Stejně tak sebevražedný terorismus v Kašmíru, Kurdistánu nebo Čečensku neklasifikuje jako nacionalistický, ale separatistický. V českém prostředí tak více než deset let chybí nezkreslené a detailnější seznámení s touto propracovanou teorií, přičemž absentuje i její systematictější kritika.

Pape si za to nicméně může částečně sám. Zpočátku [Pape 2003, 2006] totiž budil dojem akademického solitéra a své bádání nezasazoval do kontextu dalších teoretických a empirických výzkumů. Vymezoval se pouze proti několika raným studiím [např. Reich 1990; Kramer 1990; Merari 1990] a stereotypům žurnalistů. Budovanou teorii sytil sběrem a analýzou empirických dat, ne studiem prací kolegů. Na ostatní badatele reagoval dodatečně, jen pokud ho kritizovali [např. Kramer 2005; Moghadam 2006; Ashworth – Clinton – Meirowitz – Ramsay 2008]. Přičemž ale metodologii i teoretické explanace v reakci na kritiky revidoval. Ignorování dalších odbyval tak, že je sebevražedný terorismus nesoumřitelný s tím konvenčním, aniž by vysvětlil, v čem ona specifčnost věží [srov. Pape 2006: 8–24]. Do intenzivnějšího dialogu s kolegy vstoupil později, když pracoval na případových studiích [Pape 2010; viz Černý 2015]. A když v Chicagu kolem své databáze založil celou školu produkující analýzy testující nejrůznější hypotézy [např. Benson 2014; Jordan 2014].

Kromě neochoty Papea přihlásit se k nějaké teoretické tradici o terorismu je obtížnost jeho zařazení dána také eklektickým charakterem teorie, jež se snaží o komplexní zachycení zkoumaného fenoménu pomocí kombinace hned několika teoretických východisek.

Autor má nicméně nejbliže k tradici chápající terorismus jako racionální strategii k dosahování politických cílů. A to kalkující aktérem, jenž se nachází v mocensky výrazně asymetrické pozici vůči protivníkovi [např. *Fromkin 1975; Friedland – Merari 1985; Lake 2002*]. Odmítá tak psychologizování i další monokauzální teorie spatřující příčiny terorismu v chudobě, kultuře, náboženském fanatismu, indoktrinaci či odcizení. Přitom zdůrazňuje legitimizační roli náboženského rozdílu protivníků a mobilizační roli nacionalismu, čímž se blíží dalšímu originálnímu teoretikovi pracujícímu s oporou v celoživotně sbíraných rozhovorech, M. Juergensmeyerovi [1993, 2000, 2008].

Jestliže se tedy jedná o nejmambicióznějšího, politicky vlivného a mimořádně provokativního teoretika sebevražedného terorismu, programově bořícího četná klišé stran sebevražedného terorismu, v českém prostředí není dostatečně znám a zhodnocen. Cílem přehledové stati proto bude nejprve představit tři analytické roviny a pět faktorů Papeova teoretického modelu. Poté se zaměříme na podrobnou kritiku primárně strukturovanou podle tří rovin samotné teorie. Přitom zdůrazníme genezi a zpřesňování teorie. Přitom identifikujeme autorovy inspirace, teoretické perspektivy a metodologické postupy. A to vše zasadíme do kontextu dalších výzkumů terorismu.

Od databáze k teorii

Pape a jeho *Chicago Project on Suicide Terrorism* (CHPOST) vytvořil první kompletní databázi sebevražedných útoků z let 1980–2009 (2188). V letech 2010 až 2016 do databáze přibylo dalších 2935 sebevražedných útoků. Shromáždil i biografická a socioekonomická data o pachatelích z let 1980–2009 (2668), jakkoliv tato podpůrná databáze není úplná. A vše poté transparentně zpřístupnil (dostupné on-line: <http://cpost.uchicago.edu>). S pomocí (1) statistických analýz databází (časové řady), (2) kvalitativního rozboru diskursu teroristických organizací i jejich protivníků a (3) podrobných případových studií jednotlivých konfliktů Pape formuluje zobecnění v podobě komplexní teorie příčin sebevražedného terorismu.

Ačkoliv se sebevražedný terorismus vyskytuje v různých náboženských, kulturních, ideologických a sociálních kulisách, lze podle Papea [2006] identifikovat společný vzorec. Jedná se o (1) *racionálně* kalkulovanou metodu asymetrického boje, kdy se slabší strana konfliktu protivníkovi nadále nedokáže efektivně postavit konvenčnějšími prostředky. Sebevražedné operace se stanou součástí již probíhajícího násilného odporu (neozbrojené povstání, guerillová válka) vůči (2) *okupaci* cizí armádou. A to pouze v situacích, kdy je okupant (3) *demokratickým státem* kontrolovaným – s použitím síly nebo hrozby jejího použití – teritorium pokládané teroristy za vlast a (4) není ochoten jednat či ustoupit, přičemž obě strany náležejí k (5) *rozdílné náboženské tradici*. Sebevražedný terorismus je tedy reakcí na okupaci, avšak ne vždy okupace ústí v terorismus. Pape [2006: 98–101] totiž napočítal 58 okupací ze strany demokratií (1980–2003). Kampaně ale vznikly jen tam, kde nejprve vypukl násilný odpor proti demokratickému okupantovi odlišného náboženství. Tato konstelace nezávislých proměnných vysvětluje zrod kampaně ve 49 případech. Sedmkrát kampaň nevznikla (Morové na Filipínách, menšiny v Indii, muslimové v Thajsku, Belfast). Rozhodující byla ochota okupanta vyjednávat a nabídnout ústupky.

Nejde tedy o teorii opírající se o jeden explanační faktor, ačkoliv okupace působí nejsilněji. Pape nalézá vysvětlení v konstelaci a kumulaci pěti faktorů působících na třech

úrovních reality, jež se řídí vlastní samostatnou logikou: (1) *organizační* či *strategická logika* organizací racionálně sledujících politický cíl (konec cizí kontroly či okupace) a poptávajících rekruty; (2) *sociální logika* komunit trpících okupací, které tento cíl podporují, ačkoliv váhají ohledně vhodných prostředků odporu, přičemž odlišné náboženství okupantů zesiluje pocit ohrožení komunity; (3) *individuální logika* altruistických jedinců motivovaných účastnit se sebevražděné mise a ochotných nabídnout život jako oběť národní komunitě skrze teroristické organizace poptávající mučedníky a konstruující jejich kult.

Pape při budování teoretického modelu pracujícího s konstelací pěti faktorů spolu-působících na třech rovinách sociální reality zároveň systematicky vyvrací dosud populární, leč starší a jednodušší monokauzální explanace sebevražděného terorismu, chytající se do pasti jednoho faktoru [např. Reich 1990]. Jeho obecná kritika upozorňuje, že zatímco jsou sebevražděné kampaně vysoce proměnlivé v čase i prostoru, monokauzální explanace marně vysvětlují vysoce variabilní závislou proměnnou (výskyt sebevražděné kampaně) relativně konstantními nezávislými proměnnými (psychologické patologie, chudoba, nevzdělanost, náboženství). Hovoří proto shodně s dalšími autory o vícekauzálních a komplexních kořenech teroru [srov. Hoffman 1995; Horgan 2005; Ibáñez 2009].

Na základě jakých dat a trendů tedy Pape teorii vytvářel? Jak vypadá empirická realita, již se snaží teoreticky vysvětlovat? Zatímco konvenční terorismus vrcholil s 666 útoky v roce 1988 a od té doby ustupuje (348 útoků v roce 2001), frekvence sebevražděného terorismu naopak roste. Od průměrných tří útoků ročně v 80. letech vzrostla na deset misí v 90. letech, aby mezi 11. zářím 2001 a útokem na Irák (2003) vyskočila na průměrných padesát. A poté frekvence velmi rychle vyšplhala o dalších 500 % až na tři sta útoků ročně (2004–2009). Na této vysokých hodnotách se s průměrem 419 ročních útoků výskyt drží dodnes (2010–2016). Zatímco tedy svět během čtvrtstoletí před invazí do Iráku (1980–2003) zažil 350 sebevražděných útoků, z čehož jen 15 % cílilo na USA, během následujících šesti let (2004–2009) došlo k 1833 útokům, z nichž 92 % směřovalo proti americkým cílům. Sebevražděný teror přitom vyniká destruktivností [Pape 2010: 2–10]. V průměru si totiž jeden sebevražděný útok (1980–2003) vyžádal 12 obětí³, konvenční naopak ani ne jednu [Pape 2006: 28].

Kromě frekvence sebevražděný teror expanduje i geograficky, ačkoliv se stále koncentruje v několika málo zemích: nejprve Libanon (1980–1999), Srí Lanka (1987–2009), indický Paňdžáb (1993–2000)⁴, Palestina (1994–2008) a Turecko (PKK, 1996–1999), později Čechensko (od 2000), Kašmír (od 2001) a především operace al-Kajdy (od 1995) soustředící se nejen na Saúdskou Arábii, nýbrž i na „vzdálené nepřátele“. Avšak „válka s terorismem“, vyhlášená po 11. září 2001, sebevražděné útoky neeliminovala. Dosud nejničivější kampaně totiž zasáhly po zahraniční vojenské intervenci Afghánistán (470 útoků v letech 2001 až 2009, do roku 2016 dalších 667), Irák (v letech 2003 až 2009 přes 1000, do roku 2016 dalších 987), Pákistán (v letech 2003 až 2009 přes 200, 2010 až 2016 dalších 278). Ale menšinově i Uzbekistán (6 útoků v letech 2004–2009) či Somálsko (dosud 127 útoků v letech 2006 až 2016) [Pape 2010: 27]. Nejnovější drtivé kampaně vznikly v Sýrii (v letech 2011 až 2016 dosud 280 útoků), Nigérii (2011 až 2016 179 útoků) či Mali (24 útoků od roku 2013)

³ Bez započtení útočníků a po vyřazení „odlehleho pozorování“ (11. září 2001). Nejnovější údaje pro léta 2010 až 2016 hovoří o průměrných devíti obětech na jeden útok [CPOST 2016].

⁴ Série čtyř útoků, z nichž tři byly neúspěšné (1993, 1999, 2000) a jeden úspěšný (1995).

a oproti předchozím letům masivně zesílila již probíhající kampaň v Jemenu (první útok z roku 2000, v letech 2008 až 2016 134 útoků) [CPOST 2016].

Strategická logika organizací: Reakce na okupaci armádou demokratického státu

Pape [2006: 23] sebevražedný terorismus pokládá za „extrémní strategii boje za národní osvobození používanou proti armádám demokratických zemí, které okupují teritorium pokládané za vlast“. Většina sebevražedných útoků (přes 95 %)⁵ není izolovaných či náhodných. Jsou naopak součástí pečlivě naplánované série či shluku. Tedy kampaň s jasným začátkem a koncem, jejíž součástí je i formulování a připomínání politických požadavků. Takové kampani předchází eskalace násilného konfliktu vedeného různými prostředky: neozbrojené povstání, guerilla, konvenční terorismus⁶. K taktice sebevražedného terorismu se slabší strana *asymetrického* konfliktu uchyluje jako k poslední možnosti, když je převaha výrazně silnějšího protivníka zřetelná a dosavadní způsoby odporu se vyčerpaly a ukázaly jako neefektivní či nedostatečné.

Kampaň je zároveň vždy součástí konfliktu politického, v jehož jádru je spor o kontrolu cizí armádou okupovaného či ohrožovaného teritoria, jež je teroristickou organizací pokládané za vlast nacházející se v existenčním nebezpečí. Podle Papea [2003] teroristické organizace vesměs usilují o dva cíle: o podporu kauzy nebo o zastrašení protivníka. Rovnováha mezi oběma cíli je u různých organizací různá. *Demonstrativní* terorismus se snaží o publicitu a skrze ní o získání aktivistů z vlastní populace, sympatií umírněných ze zneprátené populace i přízně třetí strany. Chce, aby se hodně lidí dívalo. Nikoliv, aby hodně lidí umíralo. Naopak *destruktivní* terorismus spoléhá na donucení a zastrašení maximalizací škod a utrpení. I za cenu ztráty příznivců sympatizujících s jejich kauzou. Sebevražedný terorismus Pape řadí k destruktivnímu pólu. Chápe ho jako krajní strategii, jež má nepřátelské vojsko přimět k odchodu, a docílit tak národního sebeurčení, nezávislosti a pocitu bezpečí. Jakkoliv se někdy útočí i na civilisty, hlavním terčem kampaň bývají ozbrojené složky reprezentující cizí moc a prosazující na „národním“ teritoriu její politiku. *Nacionalistický cíl* kontroly a správy národního území je tedy důležitější než motiv náboženský [Pape 2003].

Pape [2006: 98–109] tedy chápe okupaci poněkud široce: jako politickou kontrolu teritoria cizí skupinou, jíž se domácí obyvatelstvo cítí ohroženo. Okupace ovlivňuje politický vývoj teritoria, čehož dosahuje vojenskou silou či hrozbou jejího použití. Klíčová je tedy percepce: mezi domácím obyvatelstvem převládající definice „okupace“ a „okupanta“ a percepce míry jeho vlivu a ohrožení⁷. Okupantem se tak stávají i centrální vlády kontrolující s pomocí armády teritorium etnických menšin s ambicemi dosáhnout autonomie či nezávislosti (Srí Lanka, indický Paňdžáb, turecký Kurdistan). Nebo dokonce armády dislokované v sousední zemi, avšak chápané jako bezprostřední celoregionální ohrožení (USA v Saúdské Arábii). Ještě problematičtější je podle mého názoru rozšíření definice

⁵ Zbylými útoky se Pape nezabývá, neklade si ambici je teoreticky vysvětlit [2006: 39].

⁶ Výjimkou byla kampaň proti okupačním jednotkám v Iráku, jež propukla zároveň s povstáním sunnitů. Odchylkou je pak kampaň al-Kajdy na Arabském poloostrově namířená proti americkým cílům a marně se snažící rozdmýchat rebelii proti „okupantům“ i vládě.

⁷ Vede se tak vlastně dvojitý konflikt o definici situace: kdo je terorista (bojovník za svobodu vs. terorista) a co je okupace (stabilizační/demokratizační intervence vs. imperiální vměšování / existenční a kulturní ohrožení).

okupace zavedením pojmu nepřímá okupace, což je vojenský a ekonomický tlak na vládu ústící v nadřazování zájmů cizí země nad zájmy národní [Pape 2010: 19–23]. Výsledkem je kontrola vlády zahraniční mocností (pákistánské vojenské operace v Severozápadním pohraničí po roce 2006 na nátlak USA; přechodná somálská vláda instalovaná po intervenci etiopské armády nepřímo podporované Američany v roce 2009). Různé „loutkové“ vlády instalované po vojenské intervenci (Afgánistán, Irák) či držící se u moci s podporou velmoci a její deklarované ochoty nasadit na její obranu armádu též reprezentují nepřímou okupaci (USA a spřátelené arabské diktatury).

Statistická evidence ukazuje, že všechny sebevražedné kampaně (95 % útoků) z let 1980–2003 svým načasováním reagovaly na okupaci cizí armádou. Stejný vzorec se opakuje i na datech z let 2004–2009, kdy ke kampaním (98 % útoků) dochází bezprostředně po rozmístění zahraničních jednotek na teritoriu pokládaných teroristy za vlast nebo za jinak symbolicky hodnotné. Přitom celých 92 % útoků vyprovokovaly operace USA a jejich spojenců, ačkoliv cílem války s terorismem byl pravý opak [Pape 2010: 9–30]⁸.

Strategická logika je dále doložena tím, že teroristické organizace kampaně ukončí v okamžiku, kdy dosáhnou deklarovaných cílů v podobě stažení okupantů. Sebevražedný terorismus se poté nepřelévá do jiných zemí či regionů. Hizballáh tak nikdy nezaútočil na americké a francouzské cíle po stažení jejich vojsk z Libanonu (1984). Stejně tak přestal se sebevražednými útoky proti Izraeli po ukončení izraelské okupace Libanonu (2000), nepronásledoval Izraelce za hranice. Také palestinský Hamás a Islámský džihád ukončily dílčí kampaně po stažení izraelské armády z Gazy (1994) a Západního břehu (1995) i po požadovaném propuštění šejcha Jasína (1997). Tamilští tygři zase přerušili kampaň po dobu příměří (1993–1994 a 2001–2003), kdy byla vláda ochotná vyjednávat. Podobné ale organizace ukončují kampaň, je-li vyhodnocena jako neefektivní (kurdáská PKK 1999, Sikhové v Paňdžábu 2000). Nebo ji dočasně přeruší, ztrácejí-li podporu národní komunity (Čečensko 2005–2006) [Pape 2006].

Souvislost mezi okupací a sebevražednými útoky dokládá nejen databáze útoků, nýbrž i evidence z databáze samotných teroristů. V naprosté většině totiž pocházejí ze země, jež je obsazena či bezprostředně ohrožena cizí armádou. Nejde tedy o převážně globální či nadnárodní fenomén (v letech 1980 až 2009 pocházelo ze zahraničí jen 10 %), ale „většina útočí pár kilometrů od domova“. Vesměs se rekrutují z regionů a komunit okupované země, které jsou cizí armádou obsazené (jižní Libanon, okupované zóny Západního břehu a Gazy, Afgánistán). Nikoliv z těch, odkud se vojska stáhla či tam nebyla [Pape 2010: 43].

Mezičlánkem prokázané statistické souvislosti mezi okupací a teroristickou kampaní je čtení reality akterů obou zneprátelených stran, kteří podle svého chápání situace činí strategická rozhodnutí a svým jednáním ovlivňují další průběh konfliktu. Příčinný vztah okupace a teroristické kampaně, jakožto i racionální kalkul organizací, proto autor dokládá s pomocí diskurzivní analýzy jejich projevů, kdy je téma okupace cizí armádou vždy ústředním motivem ospravedlňujícím násilí. Například Otevřený dopis Hizballáhu (1985) postuluje za hlavní cíl organizace ukončení cizí okupace (Izrael) a novodobého kolonialismu (Francie, USA). Motiv okupace se od začátku objevuje také v klíčových prohlášeních

⁸ Pape [2006: 59; 2010: 332] ale neodhalil korelaci mezi násilností okupace (počet obětí na 1000 obyvatel) a frekvencí terorismu. Kampaním též nezabrání „nízký profil“ cizích vojsk: nepočetnost a dislokace mimo centra osídlení, minimalizace kontaktů s místními, ostenativní respekt k místní kultuře, důraz na lítost po zabití civilistů. Strategie byla použita v Zálivu, především S. Arábii. Přesto došlo k odporu al-Kajdy.

Hamásu, Prvním komuniké (14. 12. 1987): „Intifáda našeho lidu je výsledkem odmítnutí okupace a s ní souvisejícího útlaču, konfiskací půdy a osadnictví. Osadníci musí vědět, že náš lid zná obětování se pro druhé a mučednictví. Musí pochopit, že násilí plodí jen násilí a že smrt zakládá jen na další smrt.“ Podobně hovoří i Charta Hamásu (1988): „Pokud nepřítel obsadí muslimská území, potom se džihád a boj s nepřítelem stává individuální povinností každého muslima.“ Také čečenské útočnice (2003) zdůrazňují, že „ženy mučedníků neakceptují ponižování a život v ruské okupaci“. Mimo muslimský svět vůdce Tamilů Velupillai Prabhakaran na oslavách Dne mučedníků prohlašuje: „Pokračujeme v boji za vyhnání nepřátelských sil, které okupují naši posvátnou půdu“ [Pape 2010: 31–32]. Také primárním deklarovaným cílem al-Kajdy je skoncovat s cizí okupací a vměšováním do záležitostí arabského světa. Bin Ládín vyhlásil v *Declaration of War Against the Americans Occupying the Two Holy Places* (1996): „Lid islámu trpí agresí a nespravedlností ze strany sionisticko-křížácké aliance. Od smrti Proroka jde o největší agresí v podobě okupace dvou posvátných okrsků – samotných základů příbytku islámu. Útoky v Rijádu a al-Khobár byly varováním. Po víře v Boha není důležitější povinností než vytlačit americké nepřátele z posvátných míst Arábie.“ Podobně po útocích v Madridu (2004) bin Ládín Evropě nabídl ukončit terorismus, pokud se stáhne z Iráku a Afghánistánu: „Přestaňte prolévat naši krev a my přestaneme prolévat tu vaši“ [tamtéž: 54, 57].

Pape při analýze organizační logiky implicitně vychází z teorie racionální volby. Teroristické organizace i jejich protivníci dle něj jednají jako *homo economicus*, principy ekonomického světa fungují i v tom neekonomickém [pro teorii viz Keller 1997]. Obě strany konfliktu racionálně sledují své zájmy: vypudit okupanta z vlasti, nebo naopak kontrolu cizího území udržet. Přitom hledají nejefektivnější strategie, které minimalizují náklady a maximalizují výnosy. Hnutí odporu zjišťují, že takovou strategií jsou sebevražděné kampaně, protože s relativně malými náklady dosahují velkého efektu (v porovnání s dosavadní guerrillou, neozbrojenými protesty či konvenčním terorismem). Jejich cílem je zvrátit rovnici na straně okupanta tak, aby v jeho očích náklady na další okupaci převýšily užitek plynoucí z pokračování v okupaci. Jak se nechal slyšet Mahmud al-Zahar, šéf Hamásu v Gaze (1995): „Musíme poměřovat náklady a přínosy pokračování ozbrojených operací. Pokud bychom našich cílů mohli dosáhnout nenásilně, uděláme to. Násilí je jen prostředek, ne cíl. Izrael nikdy neuznáme, ale příměří je možné na dny, měsíce, roky“ [Pape 2003: 6]. Typická je zde argumentace, že politické metody selhaly a nelze než se uchýlit k násilí: „Sionistický nepřítel nerozumí jazyku prosb a ústupků. Ty jen zvyšují jeho agresivitu a aroganci. Rozumí jen jazyku džihádu, odporu a mučednictví.“ Také sekulární Abdel Karim z Brigád mučeníků od al-Aksá (Fatah) zdůrazňoval strategické myšlení (2002): „Cílem je zvýšit ztráty v Izraeli do bodu, kdy začne izraelská veřejnost požadovat stažení z okupovaných území v Gaze a na Západním břehu.“ Fathi Shiqaqi z Islámského džihádu zase s oblibou prohlašoval (1995): „Mučednictví je realistickou volbou v konfrontaci se silnější stranou. Pokud nemůžeme dosáhnout rovnováhy sil, dosáhneme alespoň rovnováhy strachu.“ Naprosto stejnou logiku postuluje i šéfideolog al-Kajdy, Ajman Zawahírí v prohlášení Rytíří pod praporem Proroka: „Nepříteli musíme způsobit maximální oběti, protože to je jediný jazyk, kterému Západ rozumí. Jedině to nepříteli odradí od další brutality, arogance a ignorování všech tabu a zvyklostí.“ Ospravedlnitelný se organizacím sebevražděný terorismus jeví právě proto, že díky své efektivitě minimalizuje oběti. Podle Tamilských tygrů (1997) je „cílem způsobit maximum škod s minimem ztrát na životech“. Tento paradox odvozený od

smrtící efektivity vyzdvihl i vůdce Prabhakaran: „Tamilský stát můžeme vytvořit za sto let. Ale s použitím sebevražedných operací Černých tygrů zkrátíme lidské utrpení a státnosti dosáhneme dříve.“ Podobnou logiku vyjádřil i ajatolláh Fadlalláh z Hizballáhu (1985): „Sebevražedné operace jsou ospravedlnitelné, pouze pokud přinesou takovou politickou nebo vojenskou změnu, která je přiměřená oběti jedince, jenž své tělo promění v bombu“ [Pape 2006: 32, 73, 124, 193].

Pape při analýze organizační logiky implicitně navazuje na svůj výzkum (ne)efektivity leteckého bombardování (a také sankcí) při vynucování politických ústupků (Německo a Japonsko za 2. světové války, Korea, Vietnam, Irák), publikovaný v knize *Bombing to Win* [1996]. Terčem bombardovacích kampaní bývá infrastruktura i obytné čtvrti. Kalkuluje se s podlomením morálky vyděšených civilistů a se ztrátami na životech i majetku, jejich hodnota převyší potenciální zisky plynoucí z pokračování ve válce. Tato manipulace zisků a ztrát má nepřítel zastrašit a donutit ke změně jednání a podřízení se požadavkům⁹. Sebevražedný terorismus [Pape 2006] je tak *analogií* strategického bombardování či sankcí. Efektivita donucování je v případě sebevražedného terorismu dána tím, že je (1) *destruktivní* více než terorismus konvenční. Dále (2) *signalizuje ochotu vygradovat konflikt za jakákoliv dosavadní měřítko ignorováním pravidel a překračováním tabu. A demonstruje odhodlanost* (3) přinést nejvyšší oběti z vlastních řad. Teroristy je proto obtížné zastrašit hrozbou odvety; jsou připraveni umírat. Signalizují tím vysokou pravděpodobnost budoucích útoků. Nejde totiž jen o aktuální škody a zničení konkrétního cíle. Ale o přesvědčování protivníka, že je zranitelný sérií budoucích útoků. A může tedy očekávat další ztráty, pokud chování nezmění.

Relativně vysokou účinnost kampaní Pape [2003: 10] vyčíslil na 50 %. Sedm z třinácti ukončených kampaní z let 1980–2003 totiž koreluje se změnou politiky protivníka. Pro srovnání, účinnost sankcí či vojenských intervencí je asi třetinová. Nejjednoznačnějším případem byl útok Hizballáhu na americká a francouzská kasárna v Bejrútu (1983), po němž obě armády odešly. Prezident Reagan v pamětech (1990) přiznává vliv útoku: „Cena, kterou jsme museli platit v Bejrútu, byla příliš vysoká. Tragédie v kasárnách byla otřesná. Museli jsme se stáhnout. Nemohli jsme zůstat a riskovat další sebevražedný útok na mariňáky.“ Problém hodnocení účinnosti sebevražedného terorismu je však ten, že k němu dochází paralelně s konvenčním terorismem či guerillovou válkou. Je pak těžké odlišit relativní vliv jednotlivých metod na rozhodování protivníka. Za druhé, k ústupkům vesměs dochází, nejsou-li tím ohroženy klíčové bezpečnostní a ekonomické zájmy či územní integrita. Hodnota škod vzniklých současným i odhadovaným budoucím terorismem se poměruje s hodnotou případných ústupků. Pro USA bylo například nasazení v Libanonu pouhou humanitární misí bez geopolitického významu. Sebevražednému terorismu se ale nedaří prosazovat ambicióznější cíle. Za třetí, silnější strana může ústupky snadno jednostranně revokovat: stažené jednotky opět rozmístit, přiměří či jednání přerušit [Pape 2003]¹⁰.

⁹ V dokumentu *The Fog of War* [2003] líčí strateg amerického bombardování Japonska i Vietnamu Robert McNamara záměrné zapálení dřevěného Tokia zápalnými pumami (1945). Během 24 hodin uhořelo sto tisíc civilistů, více než při útocích jadernými pumami. Cílem měsíční kampaně se stala všechna velkoměsta, zahynulo 800 tisíc Japonců, převážně civilistů. Je si jist, že pokud by USA válku prohrály, stanul by před soudem za zločiny proti lidskosti namísto lidí zodpovědných za holocaust a rozpoutání války.

¹⁰ Pape [2010] proto s ohledem na limity kampaní nově hovoří o limitovaném donucení.

Racionalita pak spočívá i v tom, že se organizace učí z chyb i úspěchů, často metodou pokusu a omylu (Tamilští tygři například každý útok nahrávají a analyzují, manuály al-Kajdy obsahují kapitoly „naučené lekce“). Kromě toho se učí od sebe navzájem. Právě jiholibanonské údolí Bekaa se v 70. a 80. letech stalo prvním „inkubátorem“, kde se od Hizballáhu učily Palestinci i Tamilové. Zásadní v procesu učení je poznání, že se sebevražedný terorismus vyplácí. Každý racionální aktér totiž v budoucnu opakuje jednání, které se již v minulosti osvědčilo. To je důvod, proč se od 80. let 20. století šíří a uchylují se k němu další skupiny. Přitom úspěch Hizballáhu při vypuzení vojáků supervelmoci a poté i Izraele je dodnes citovaným příkladem efektivity sebevražedné metody od Tamilů přes al-Kajdu po Hamás a Islámský džihád, jehož představitel Ramadan Shallah (2001) typicky prohlásil: „Ostudné porážky Izraele v jižním Libanonu a stažení jeho armády nebylo dosaženo u jednacího stolu, nýbrž na bojišti, a to skrze džihád a mučednictví“ [Pape 2006: 73].

Jestliže jsou všechny sebevražedné kampaně reakcí na okupaci cizí armádou, ne všechny okupace ústí v sebevražedný terorismus. Terčem se stávají jen demokracie¹¹. Jde opět o racionální volbu, protože jsou chápány jako „měkké“. Předpokládá se, že jsou zranitelnější než diktatury, kde díky cenzuře kampaně nezískají publicitu. Nemohou tak zastrašovat obyvatele, kteří navíc neovlivňují rozhodování vlády. Naopak demokratická veřejnost má nízký práh tolerance utrpení i ekonomických nákladů spojených s pokračováním okupace. Zároveň disponuje schopností skrze volby a občanskou společnost ovlivňovat politické rozhodování, a vynutit si tak stažení svých vojáků. Terorismus je proto zaměřen na trestání voličů, kteří jsou chápáni jako spoluodpovědní za okupaci. Navíc se předpokládá, že se demokracie nebudou brutálně mstít na civilistech. Afghánci se tak neuchýlili k sebevražedným misím proti okupaci SSSR, později vůči USA ano. Podobně Kurdové kampaní vyvíjeli tlak na vládu demokratického Turecka, nikoliv však na brutálnější Irák [Pape 2006: 38–60].

Sociální logika: Podpora komunity, kult mučednictví a náboženský rozdíl

Teroristé podle Papea [2006] vesměs nestojí na okraji společnosti. Nejde o odcizené radikály či menšinové extremisty izolované od umírněné většiny odsuzující násilí. Bez podpory komunity by totiž organizace nedokázaly sebevražedné kampaně delší čas udržet. Potřebují stálý přísun dobrovolníků, ale hlavně souhlas a materiální podporu komunity. Organizace proto mají spíše „vysoký profil“. Každý zná kontaktní osoby, nikdo je však nesmí prozradit okupantovi. Součástí komunitní podpory proto bývá i nesmlouvavá likvidace kolaborantů. Teroristé se vesměs rekrutují ze středu komunit, a to řádově týdnů před útokem. Nebývají dlouhodobými a ideologicky vyhraněnými členy organizace (vyjma PKK a Černých tygrů).

Na této rovině analyzy se Pape [2006: 79–167] teoreticky nejvíce blíží sociálnímu konstruktivismu. Ještě důležitější než realita objektivní je ta subjektivní. Tedy v komunitě převažující způsob interpretace a chápání reálného světa (například přítomnost cizí armády / vliv na vládu pochopené jako přímá/nepřímá okupace)¹². Teprve to, jak se objektivní svět

¹¹ Výjimkou se může stát Rusko. Od začátku české kampaně (2000) přechází od částečně demokratického k nedemokratickému režimu. Srí Lanka a Turecko jsou dle *Freedom House* částečně demokratické.

¹² Je irelevantní, jak se vidí okupant („mírové sbory“, „demokratizační mise“). Odtud také „boj o srdce a mysl“ lokální populace, jenž bývá strategií okupanta. Propaganda je součástí konfliktu o definici reality.

subjektivně odráží v myslích, ovlivňuje jednání. Přičemž tyto definice světa vesměs přebíráme od lidí z komunity, jimž důvěřujeme [srov. Keller 1997; Berger – Luckmann 1999].

Jestliže v komunitě existuje konsenzus ohledně cíle v podobě vypuzení okupanta, ještě to neznamená schvalování sebevražedných útoků jako legitimního prostředku k dosažení onoho cíle. Nutná je (1) demonizace a konstrukce hrozivého obrazu všemocného a všeho schopného okupanta, jenž je kontrastován s (2) vyzdvihovanou pozitivní hodnotou ohrožené vlasti či národa, pro jehož obranu se (3) vytvoří vlivný kult mučednictví ospravedlňující sebevražedný teror dvojí redefinicí dosavadních tabu: vraždy jako oprávněného aktu nutné sebeobranu a sebevraždy jako chvályhodné oběti pro dobro komunity.

Teprve prosadí-li se v komunitě takovéto čtení světa, prosadí se i sebevražedné kampaň. Rozhodující roli přitom v kontextu okupace hraje náboženství. Nikoliv však konkrétní náboženská tradice (například islám vykládaný jako „náboženství meče“). Nýbrž libovolný náboženský rozdíl mezi okupantem a okupovaným národem, jakkoliv přitom mohou být obě skupiny výrazně sekularizované. S výjimkou kurdské PKK totiž byly všechny sebevražedné kampaň mířeny na okupanta pocházejícího z odlišné náboženské tradice. Pape [2006: 94] tak svou koncepci nazývá *nacionalistickou teorií* sebevražedného terorismu: „Cizí okupace ze strany demokratické země posiluje již existující národní cítění díky náboženskému rozdílu zneprátených skupin. To vede k podpoře mučednictví ústící v sebevražedný terorismus.“

Okupace vyzdvihne a zdůrazní *hodnotu vlasti*, jejích dějin a kultury. Tu si komunita v mírových dobách tak ostře neuvědomuje, pokládá ji za samozřejmou a nezpochybnitelnou. Priority a hodnoty jsou ale v radikálně změněné situaci radikálně přeskupeny. Dochází tak k mobilizaci kolektivní a historické paměti i kolektivních emocí s touto pamětí spjatých. A součástí znovuoobjevování národní historie a identity bývá právě i upnutí se k náboženské tradici národa, jež má být zachráněna pro příští generace. Dále, sociální normy odvozované od tradičních náboženství vždy tabuizují a *zapovídají vraždy i sebevraždy*. To platí v době míru, avšak v době ohrožení dokáže náboženství redefinovat vraždu jako spravedlivou *sebeobranu*. A sebevraždu jako *mučednictví* přinášející oběť s cílem ochránit komunitu, jež se nachází v zoufalé a bezvýhodné situaci. Jak Pape [2006: 189] konstatuje: „Okolnosti okupace v reálném světě určují, jak budou interpretovány náboženské normy.“ Například Tamilští tygři se prezentují jako sekulární marxisté („jdeme za náboženství“), avšak své mučedníky oslavují ve „svatyních“ s květinami a olejem, odvozených od svatyní hinduistických. Mučedníci v komunitě získají prestiž, protože se obětovali pro „posvátný cíl“: svobodu a nezávislost lidu. Jejich sochy a pomníky stojí na veřejných místech. Každoročně jsou připomínání národním svátkem Dne hrdinů odkazujícím na první útok legendárního kapitána Millera (5. července 1987). Jižní Libanon zase své mučedníky oslavuje názvem ulic nebo všudypřítomnými plakáty. Jejich poslední dopisy či videa se obracejí na komunitu. Cirkulují v ní a stávají se z nich hrdinové a vzory hodné následování. Také mučedníci v Paňdžábu se těší podpoře širší sikhské komunity („naši chlapi“), přičemž se o totéž uchází i al-Kajda, odvolávající se na náboženskou povinnost „každého muslima účastnit se džihádu ve jménu Boha a očistit tak vlast (Arabský poloostrov) od okupantů“ (bin Ládin a jeho *Declaration of War against the Americans Occupying the Land of the Two Holy Places*, 1996).

Okupant vždy redistribuuje vitální zdroje (půda, voda, ropa) na úkor okupovaných. Co jedna strana získá, druhá ztrácí. Hraje se hra s nulovým součtem, kdy nelze dosáhnout

spokojenosti a prosperity všech. Navíc snaha okupanta podřídít si obyvatelstvo a kontrolovat teritorium zasahováním do stále dalších sfér života plodí odpor i mezi těmi, kteří proti okupaci dosud nevystupovali. Zlomová je situace, kdy je okupant pochopen jako natolik (1) *silný* a zároveň natolik (2) *kulturně odlišný*, že jeho přítomnost ohrožuje národní identitu, kulturní dědictví i samo přežití komunity. Čím více shodných nebo alespoň podobných kulturních atributů okupovaných s okupantem, tím slabší pocit ohrožení a následně i nižší ochota znevolněné komunity rebelovat a uchýlit se k sebevražednému terorismu. Pokud jsou naopak skutečné či domnělé kulturní rozdíly významné, strach z neznámého a odlišného, pocit ohrožení i pravděpodobnost sebevražedných misí roste. Skupinová soudržnost a identita („my“) se totiž nejlépe definuje v protikladu k odlišným skupinám („oni“). Právě vojenská okupace oběma stranám poskytne extrémní příležitost negativně se vymezit vůči nepříteli, zveličit odlišnosti a naopak potlačit to společné.

V podmínkách okupace bývá náboženství nejnázve po ruce vůdcům hnutí odporu při ustavování symbolických hranic se zneprátenou skupinou a při formování národní identity. Na rozdíl od jazyka je totiž náboženská identita *exkluzivní*: lze hovořit jazykem komunity i okupanta, avšak nelze zároveň vyznávat obě náboženství. Ke zdůrazňování náboženského rozdílu se tak uchylují i jinak sekulární aktéři (marxističtí Tamilští tygři se strachují o hinduistické chrámy, sekulární Izraelci jsou ochotni ukončit okupaci Gazy spíše než Jeruzaléma). Přitom je okupant s pomocí náboženství *démonizován*. Brutalita nepřítel je vysvětlována tím, že je mravně méněcenný. Nezná totiž pravdu, jeho náboženství je primitivní, méněcenné, agresivní a eticky pochybné. Tato *dehumanizace* okupanta založená na negativní interpretaci jeho náboženství však následně zvyšuje ochotu zabíjet. A kult mučednictví ochotu přitom zemřít. Výsledkem je komunitní podpora sebevražedných misí.

Náboženství nehraje roli samo o sobě. Začíná ji hrát až v kontextu okupace. Pape v logice sociálního konstruktivismu novátorsky upozorňuje, že nejde pouze o reinterpretaci vlastní náboženské tradice v duchu mučednictví. Nebo jen o oprášení a vyzdvižení tradičních duchovních hodnot vlasti, v jejímž jménu pak stojí za to zemřít a přitom pozabíjet druhé. Ani nejde jen o interpretaci světské reality pochopené jako okupace, jež vyžaduje mobilizaci náboženství za účelem obrany. Pape totiž novátorsky ukazuje, že okupace stimuluje hned dvojí interpretaci náboženství. Nejen toho vlastního, chápaného pozitivně. Ale především cizího náboženství okupanta vykládaného negativně jako příčina okupace a zdroj ohrožení. Právě sekulární odbojové skupiny se mohou zdráhat interpretovat vlastní náboženství jako motiv odporu. Ani sekularistům však nedělá problém demaskovat náboženství nepřítel jako pravý motiv jeho okupace a agrese.

Například Sikhové v indickém Paňdžábu podle Papea [2006] pochopili zrušení regionální samosprávy a zavedení mimořádných pravomocí centrální vlády a všudypřítomné armády (1983) jako systematickou snahu hinduistů zlikvidovat náboženství Sikhů. Zejména poté, co armáda spustila operaci *Blue Star* (1984), na jejímž konci bylo zničení nejposvátnějšího Zlatého chrámu. Strach z hinduismu vytvářeli i místní hindští nacionalisté z hnutí *Arya Samaj*. Dělalí dojem, že se s pomocí centrální vlády chopí moci nad Sikhy. Menšinová Tamilová na Srí Lance zase chápou politiku vlády většinových Sinhálců jako motivovanou buddhismem. Vládní podpora migrace Sinhálců na tamilská území a zemědělská reforma přidělující jim tam půdu je dle nich skrytou kulturní genocidou. Navíc ústava (1972) udělala z buddhismu státní náboženství. Zdůrazňuje se jeho národotvorná

role, takže jsou hinduističtí Tamilové z národa vylučováni. Jsou tak diskriminováni v politice, státní správě i ekonomice. Obávají se buddhistických radikálů z řad vlivných duchovních, kteří sabotují mírová jednání. Buddhisté se prý pokládají za vyvolené a nadřazené Tamilům. Sinhálské legendy údajně hovoří o tom, že Budha pobýval na tamilském severu ostrova. A proto je náboženským úkolem buddhistů tamní tradici a zvláštní status ostrova i národa uchovat, přičemž Tamilové se mají podřídit a rezignovat na svou kulturu.

Hizballáh zase dle Papea vydával židovské náboženství za příčinu izraelské okupace Libanonu. Izrael prý není tolerantním sekulárním státem. Ale státem náboženským s obyvatelstvem fanaticky sešikováním za doktrínou judaismu. Ten motivuje expanzi s cílem vytvořit biblický Velký Izrael. V jeho hranicích od Nilu až po Eufrat se plánují židovské osady. Pro bezbranné muslimy zde nebude místo, morálně méněcenní židé je jako barbaři – či rovnou jako vtělení ďábla – postupně vyvraždí. Až poté na zemi sestoupí očekávaný mesiáš. Podobně Al Kajda vidí zahraniční politiku USA jako motivovanou křesťanstvím, jen jako poslední kolo křížových výprav s cílem obsadit Svatou zemi. Američané svými intervencemi rozparcelují silné muslimské státy na malé a slabé: Irák na tři, Saúdskou Arábii na čtyři. Následně vytvoří biblický Velký Izrael jako nejsilnější stát regionu. Interpretace islámu sice hraje roli. Ale důležitější je, jak muslimové v kontextu každodenní cizí okupace interpretují náboženství okupanta, tedy judaismus či křesťanství [Pape 2006: 79–167].

Individuální logika: Altruistický motiv

Osobní motivy k účasti na sebevražedné misi podle Papea [2006] nemají nic společného s běžnými sebevraždami. Ačkoliv tímto klišé o sebevražedných atentátnících přemýšlíme, protože se s běžnými sebevraždami setkáváme častěji a nedokážeme si tak extrémní čin jinak vysvětlit: mají deprese a problémy, nechtějí dál žít, hledají únik, a tak se dají na teror. Nebo prý pro zvrácené hodnoty odmítají život a milují smrt či jde o devianty, zločince, psychopaty a sektářské radikály stojící na okraji umírněné společnosti, která je nepřijímá a nerespektuje. Avšak Pape [2006: 171–198] na individuální rovině analýzy produktivně aplikuje klasickou typologii sebevražd E. Durkheima [1966]. Teroristé jsou *altruisté*, kteří se obětují pro svou komunitu podobně jako vojáci pro svou jednotku či vlast.

Podle Durkheima [1966; srov. Keller 2001] je *egoistická* (1) sebevražda způsobena kombinací sociální izolace a osobní krize jedince, se kterou mu pak nemá kdo pomoci. Absence podpory od druhých provází absence pocitu zodpovědnosti za druhé, což je další vazba držící člověka nad vodou. Sociální regulace lidí v individualizované společnosti je tedy oslabována absencí sociálních vazeb ústící v osamocení. *Anomická* (2) sebevražda je dána naopak sníženou hodnotovou regulací jedince, kdy se hrouští dosavadní hodnotové a normativní systémy, jež však nejsou dostatečně rychle nahrazovány novými. Lidé tak ztrácí orientaci a vodítko pro stanovování aspirací a následné hodnocení úspěšnosti či neúspěšnosti života. Oba typy sebevraždy souvisí s vyvázáním jedinců ze společnosti; z lidských vztahů či hodnotových systémů. Čím větší izolace a odcizení, tím vyšší pravděpodobnost sebevraždy, která bývá osamělým a soukromým aktem.

Fatalistická (3) sebevražda je oproti tomu způsobena přemírou hodnotové regulace ze strany malé a od okolí uzavřené skupiny. Indoktrinace vede k rozplynutí osobnosti, ke ztrátě kritického myšlení, disciplíně a konformitě vůči ideovému systému či charismatickému

vůdci (například hromadné sebevraždy sektářů). *Altruistickou* (4) sebevraždu naopak charakterizují silné vazby jedince na společenství (vojenská jednotka, národ), kdy jsou zájmy celku nadřazovány zájmům osobním. Čím větší připisuje komunitě hodnotu, tím ochotněji pro ni přinese obět. Obrana okupované komunity má vyšší smysl. Schvaluje-li pak komunita [podle *Pape 2006: 171–176*] skrze mučednický kult obět v podobě sebevražedné mise, naskýtá se altruistům příležitost obětovat se pro vlast. A stát se hrdinou národa a od komunity posmrtně získat řadu poct a ocenění.

Altruistickým motivem je tedy organizacemi a komunitou konstruovaný *kult mučedníků*. Potenciálním teroristům signalizuje hodnotu, prestiž a sociální uznání mučednictví. Diskurz mučednictví přitom pracuje s trojstupňovou argumentací ospravedlňující sebevražedné akce. Za prvé, mučednictví není cílem samo o sobě. Jde jen o prostředek k dosažení vyššího cíle, jímž je ochrana komunity a ukončení okupace. Pokud by sebevražedné útoky neměly šanci okupaci ukončit, nebyly by ospravedlnitelné. Šlo by o zbytečné mrhání životy. Za druhé, nepřítel je příliš silný, nelze se mu účinně postavit jinak. Sebevražedná kampaň je krajní volbou poté, co bylo vyzkoušeno vše ostatní. Za třetí, zdánlivě silnější nepřítel je křehký a zranitelný, terorem ho lze porazit.

Nejde tedy o únik před osobními problémy jako v případě sebevraždy egoistické či o hodnotovou dezorientaci jako u anomické. Oproti sebevraždě fatalistické existuje svoboda volby účastnit se jako dobrovolník mise. A zatímco fatalistické sebevraždy od většinové společnosti izolovaných sektářů majorita nerespektuje a odmítá, altruističtí sebevrahové jsou naopak lidé vzeší ze středu komunity. Jsou jí podporováni a následně i oslavováni jako hrdinové hodní následování. Jaké empirické doklady pro svá tvrzení Pape používá?

Za prvé, data Světové zdravotnické organizace¹³ nepřímo ukazují, že sebevražedný terorismus nemá nic společného s běžnou sebevražedností (egoistická, anomická). A tedy ani s nejčastějšími motivy sebevražď. S výjimkou TAMILŮ totiž pozorujeme ve všech komunitách, z nichž se útočníci rekrutují, nízkou a celosvětově podprůměrnou sebevražednost. Nejvyšší sebevražednost vykazuje východní Evropa, leč prosta sebevražedného terorismu. Muslimské společnosti naopak nejnižší¹⁴. A zatímco zde v posledních dvaceti letech sebevražedný terorismus narůstá, sebevražednost zůstává nízká¹⁵.

Za druhé, zatímco charakteristickým rysem běžného sebevraha je sebeusmrčení o samotě, část sebevražedných misí (v průměru 46 %) se odehrává v tandemu nebo v koordinované skupině, která sleduje společný cíl, sdílí kauzu komunity a vyžaduje vzájemnou pomoc, spolupráci a podporu spolubojovníků připravujících se na smrt. V týmu například útočí 89 % atentátníků al-Kajdy, 73 % Čechenců, 64 % TAMILŮ a 20 % Palestinců či Libanonců, což neodpovídá „privátnosti“ egoistické sebevraždy. Za třetí, sebevražďám předchází letargie, zabrání do osobních problémů a nezájem o ty celospolečenské. Není důvod, proč by měl jedinec toužící po co nejjednodušším konci podstupovat náročnou přípravu na misi s nejistým výsledkem, jež sleduje řešení celospolečenského problému.

¹³ *World Health Statistics Annual* [1999].

¹⁴ Rekordmanem je Rusko či Polsko (se 70, resp. 24 sebevražďami na 100 tisíc obyvatel ročně). Oproti tomu v Egyptě, Jordánsku, Sýrii či Íránu jde o jeden případ na 100 tisíc obyvatel. Světový průměr je 11–15 na 100 tisíc [Pape 2006: 182]. Nezdá se mi pravděpodobné, že by sebevražedný terorismus představoval substitut sebevražednosti. Frekvence výskytu obou jevů má jiné měřítko: k sebevraždě každoročně sáhne jeden ze 100 tisíc muslimů, k sebevražedné misi se přihlásí jeden z 15 milionů.

¹⁵ Za druhé palestinské intifády došlo k nárůstu sebevražedných útoků za poklesu i tak nízké sebevražednosti.

Sociologický portrét sebevražedného teroristy

Jestliže jsou sebevražedné atentáty děsivé a vybočující z normálu, jsou nelidští a mimo normál i jejich pachatelé? Nikoliv. Pape se hlásí k tezi H. Arendtové [1996] o „banalitě zla“: nacista Eichmann nebyl bestií, ačkoliv sehrál klíčovou roli při bestiálním vyvražďování. Ztělesňoval průměrného a zaměnitelného jedince zodpovědně plnícího přidělený úkol. Teroristé také nebývají fanatici toužící po mučednictví jako vstupence do ráje. Ani nezralí a manipulovatelní nevzdělanci či chudí a neúspěšní nezaměstnaní bez perspektivy.

Tyto stereotypy pochází z raných a dosud citovaných studií sebevražedného terorismu libanonského Hizballáhu [např. Reich 1990]. Avšak Pape [2006: 199–216] se domnívá, že závěry byly vyvozeny předčasně, bez dostatku dat. Autor naopak ukazuje, že z celkem 41 sebevrahů útočících pod hlavičkou Hizballáhu, zastřešujícího spektrum organizací, představovali 8 % křesťané, 71 % sekulární levice (komunisté, sekulárně-nacionalistický Amal či Baas, Avantgarda arabských křesťanů Libanonu) a jen 21 % fundamentalisté z Islámského džihádu. Ideologickou heterogenost teroristů sjednocoval jen odpor k okupaci, přičemž měli nadprůměrné vzdělání (75 % středoškolské nebo vysokoškolské).

Podobně vypadá i socioekonomický status subsouboru všech arabských teroristů z let 1980–2003¹⁶. Jen 10 % z nich absolvovalo pouze základní školu. V arabské dospělé populaci však bylo v daném období lidí s takto nízkým vzděláním v průměru 40 %. Stejně tak 54 % teroristů mělo středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání, průměr v populaci byl 15 %. Teroristé tedy vykazují vyšší vzdělání než je běžné ve společnostech, z nichž se rekrutují. Pape se domnívá, že díky vzdělání jsou politicky dobře informovaní a uvědoměli. S větší pravděpodobností se proto zapojují do politiky, a to včetně ozbrojeného odporu proti okupaci. V případě ekonomické aktivity je situace obdobná. Pouze 17 % teroristů bylo chudých a dlouhodobě nezaměstnaných. Avšak v populaci bylo takových lidí 30 %. Naopak celých 76 % teroristů patřilo ke kvalifikovaným dělníkům nebo středostavovským profesionálům. Průměr běžné populace přitom byl 50 %¹⁷. Opět tedy nešlo o outsidersy.

Podobně vypadá i profil dalších teroristů¹⁸. Průměrný věk je 23 let, avšak věková variabilita je vysoká. 13 % teroristů bylo velmi mladých (15 až 18 let). Avšak 32 % naopak starších 24 let, přičemž nejstarší atentátnici z Čečenska bylo 52 let. Stejně tak se liší průměrný věk u jednotlivých organizací: Hizballáh (21 let), Tamilští tygři a Palestinci (22), PKK (24), al-Kajda (27) a Čečenci (30). Sebevražedný terorismus tak není dominantně dílem příliš mladých. A tedy nezralých, impulzivních, nezkušených a staršími charismatickými vůdci snadno manipulovatelných. Nejde ale ani o čistě mužskou záležitost: 15 % atentátníků byly ženy. Genderová variabilita mezi organizacemi je však též vysoká: v al-Kajdě ženy nenajdeme a mezi Palestinci jde o 5 %. Avšak mezi Libanonci 16 %, Tamily 20 %, Čečenci 60 % a Kurdy 71 %. Variabilní je i ideové pozadí teroristů: 43 % se hlásí k náboženským skupinám, 57 % k sekulárním ideologiím (100 % u Tamilů či Kurdů, ale také většina Libanonců a významná část Palestinců). Pape dále odhaduje, že až jedné třetině atentátníků okupační armáda zabila příbuzného (nejlépe doloženo v Čečensku a Palestině). Celkově neexistuje

¹⁶ Data se však podařila kompletně dohledat jen pro 70 z celkem 232 útočníků.

¹⁷ Rozdíl nebyl ani v profesním postavení sekularistů a fundamentalistů. Fundamentalisté však měli o něco vyšší vzdělání než teroristé sekulární.

¹⁸ Z celkem 462 sebevražedných atentátníků z let 1980–2003 se podařilo dohledat základní demografická a sociologická data různého rozsahu pro 278 až 384 z nich.

jednoznačný demografický, ideologický a sociologický profil. Sebevražední teroristé se tedy rekrutují ze všech skupin a vrstev okupované společnosti, kterou tak do určité míry reprezentují.

Kritické zhodnocení: Tři logiky terorismu

Pape uznává, že se vynořují případy, jež se absencí jednoho z faktorů odchylojí od čistého vzorce konstelace pěti faktorů. Kurdská PKK se totiž nerekrutuje z jiné náboženské tradice než Turci. Al-Kajda zase na Arabském poloostrově útočí, aniž by předtím vznikla otevřená rebelie. A iráčtí povstalci naopak proti okupantům nasadili sebevražedné útoky paralelně se začátkem rebelie, tedy ihned po invazi. Konečně Rusko se během čečenské kampaně přesunulo od demokracie k autoritářství [Pape 2010]. Kromě toho existují ještě spornější případy sebevražedného terorismu vykazující charakter kampaně, aniž by je Pape zmiňoval. Například sebevražedné mise (2001–dosud) tureckých marxistů z DHKP/C útočících na vládní složky a západní spojence. Absentuje zde jak náboženský rozdíl, tak pro Pape zásadní okupace [srov. BBC 2013]. Nicméně Pape připouští, že model může zastarat, pokud se sebevražedná strategie prosadí i v jiných konstelacích. Což nevylučuje vzhledem k učícímu se charakteru organizací, jež racionálně aplikují taktiku, která se osvědčila jinde a s malými náklady vygenerovala vysoký politický zisk [Pape 2006]. Vynořování nového vzorce sebevražedného terorismu a rychlé zastarávání teorie záhy po jejím vzniku ostatně indikuje také Moghadam [2006]. Další pochyby vzbudila explanační síla teorie především při aplikaci na nadnárodní terorismus al-Kajdy. Nejnověji je otázkou, do jaké míry je model relevantní pro explanaci sebevražedného terorismu na Blízkém východě i na Západě ve jménu tzv. Islámského státu. Kauzální vztah mezi okupací a sebevražedným terorismem, tvořící jádro Papeovy argumentace, se proto podle řady autorů uvolňuje [Roy 2005; Kramer 2005].

Strategická logika organizací

Strategická logika organizací racionálně reagujících na okupaci je v centru Papeova komplexního modelu. Proto se kolem ní točí také většina kritik. Za prvé, Pape [2006: 13] líčí sebevražedný terorismus jako moderní fenomén šířící se až po roce 1980. V historii se podle něj vzácně vykytovaly jen sebevražedné mise (židovští zéloti, sekta asasinů, kamikadze). Avšak Pape nespecifikuje, v čem je moderní. Nevysvětluje, proč se například neuplatnil již v 19. století za shodné konstelace okupace nábožensky odlišných společností ze strany západních demokracií v éře evropského kolonialismu nejevícího ochoty vyjednávat s bouřícími se domorodými populacemi. Zmiňuje jen [Pape 2010: 331], že americká okupace Německa (1945) nevedla k odporu díky kulturní a náboženské podobnosti obou společností. Roli hrál i sdílený studenovělečný nepřítel, což byl i případ okupovaného Japonska. Chybí tedy analýza historického původu vztahu mezi okupací a sebevražedným terorismem. Tedy proč je „rokem nula“ právě rok 1980.

Za druhé, zpochybněna byla svého času i klíčová souvislost mezi okupací a sebevražedným terorismem. Způsob výběru vzorku totiž ovlivnil závěry, ke kterým Pape [2003] zprvu došel. V první studii totiž do databáze vybral jen případy s pozitivní hodnotou závislé proměnné, tedy s výskytem sebevražedné kampaně. A poté si všiml, že je všem pozorováním

společná cizí okupace, kterou prohlásil za hlavní nezávislou proměnnou, za determinantu terorismu. Autor tak ignoroval případy okupací, které v terorismus nevyústily. Jeho data tak neumožňovala falzifikaci teorie. Tedy určit existenci – a poté případně sílu – statistického vztahu mezi nezávislou a závislou proměnnou, mezi okupací a terorismem [Ashworth – Clinton – Meiowitz – Ramsay 2008]. Na to Pape [2006] reagoval sběrem informací o všech okupacích ve sledovaném období 1980–2003 (s výskytem terorismu i bez něj) a zpřesněním teorie zavedením dalších nezávislých proměnných. Od monokauzálního vysvětlení se přesunul k multikauzálnímu. A na související námitky o tom, že prokázaný *statistický* vztah ještě není věcnou *kauzalitou*, odpověděl kvalitativním rozbořením diskurzu teroristických organizací a podrobnými případovými studii stopujícími historickou dynamiku a časovou následnost jednání aktérů [zejména Pape 2010].

Za třetí, zásadním problémem zůstává všeobsáhlá *definice* okupace. Ta je natolik flexibilní, že dle kritiků vždy spolehlivě nahlédne veškerý sebevražedný terorismus jako reakci na „okupaci“ [Moghadam 2006]. Je natolik široká, že se do ní vejdou nesouměřitelné příklady: americká „okupace“ Saúdské Arábie bez místních obětí, izraelská invaze do Libanonu s 20 tisíci obětí i ruská okupace Čečenska s 50 tisíci mrtvými [Kramer 2005]. Pape navíc směšuje reálnou *objektivní* okupaci se *subjektivní percepcí* okupace, která je pro něj určující. Jako analytik tak přebírá pohled teroristických organizací či okupovaných komunit. Aby byl schopen vysvětlovat geografickou a historickou expanzi sebevražedného terorismu, musí definici okupace stále rozšiřovat. V případě al-Kajdy se například blíží jejímu pohledu na americkou „okupaci“, pod kterou řadí nejen vojenské, ale také kulturní, náboženské, ekonomické a především politické vměšování v muslimském světě. Al-Kajda to vydává za ponížení a smrtelné ohrožení islámského světa, kdy se opakují křížácké výpravy a kolonialismus. Pape [2006: 109] končí u toho, že „americká vojenská přítomnost“ existuje všude tam, kde „Spojené státy garantují bezpečnostní záruky, k jejichž vynucování jsou připraveny použít i vojenskou sílu“. Tedy i v zemích, kde není americká armáda přítomna. Jenomže v éře, kdy jsou USA globálním hegemonem, platí takto flexibilní vymezení pro většinu planety. Jestliže tedy Amerika „okupuje“ celý svět, kdekoliv dojde k sebevražednému terorismu, lze ho vysvětlovat jako reakci na okupaci. Domnívám se, že ani Papeovo [2010] nejnovější řešení rozlišující *přímou* a *nepřímou* (např. intervence etiopské či pákistánské armády vedené na popud USA) okupaci problém bezbřehé definice neřeší.

Za čtvrté, slabinou zpochybnující základní Papeovo východisko o racionální strategii organizací zůstává spor o efektivitu kampaní. Například Moghadam [2006] tytéž kampaně hodnotí odlišně a namísto 54% účinnosti uznává jen 24%¹⁹. Moghadam totiž zpochybnuje, že Pape do analýzy efektivitě zařadil jen kampaně k roku 2003 ukončené (13), nikoliv ty probíhající (5). Tvrdí, že čtyři probíhající kampaně (al-Kajda, Čečensko, Kašmír a Palestina za druhé intifády) dokazují svůj neúspěch již dlouhou dobou trvání. Kromě toho lze prý hodnotit tři z již ukončených kampaní jako úspěšné jen s „velkou dávkou fantazie“. Například k propuštění šejcha Jasína z izraelského vězení nevedla série atentátů Hamásu ale diplomacie USA a Jordánska, které prosadilo výměnu Jasína za agenty Mossadu. Stejně tak stažení Izraele z okupovaných území prý proběhlo dle dohod z Osla (1993). A Izrael poté pozatýkal 400 bojovníků Hamásu, což neodpovídá chování zstrašené vlády.

¹⁹ A dokonce jen 12% efektivitu z hlediska jednotlivých útoků; část neúspěšných kampaní totiž sestává z většího počtu nikam nevedoucích útoků.

Navíc deklarovaným cílem Hamásu není vynucování ústupků, ale torpédování mírového procesu.

Nicméně problému (ne)efektivity si je Pape [2010] vědom, později hovoří o „limitovaném donucení“ nebo dokonce o relativní efektivitě dané tím, že ostatní metody odporu jsou ještě méně účinné. Efekt teroristických kampaní je navíc obtížné odlišit od efektu dalších paralelně probíhajících forem odporu. Jde o starý metodologický problém teorií chápajících terorismus jako racionální strategii [srov. *Fromkin 1975*]. Rozdílně interpretovány mohou být v souvislosti s hodnocením efektivit také motivy kampaní. Těžko pak hodnotit efektivitu prostředků, když není shoda, co byl jejich cíl. Pape například vykládá palestinské útoky z 90. let jako snahu vytlačit okupanta. Avšak většinová literatura [Kepel 2002; Laurens 2013] jako cynicky kalkulované torpédování mírového procesu. Nebo jako pomstu za šokující útok židovského osadníka B. Goldsteina v Hebronu [Juergensmeyer 2008; Brym 2007] či jako důsledek vnitropolitického konfliktu jednotlivých odbojových organizací o přízeň palestinské veřejnosti, protože sebevražedná kampaň proti Izraeli vyvrcholila v momentě, kdy se vedení Hamásu i OOP vrátilo z exilu a zintenzívnil jejich vzájemný boj o politickou dominanci [Bloom 2005]. M. Kramer [2005] jde dokonce tak daleko, že výsledkem sebevražedné kampaně Palestinců byl pravý opak národního osvobození a ukončení okupace: zesílení izraelské okupace, stavba bezpečnostní zdi a pád mezinárodních sympatií. Pokud ovšem kampaně nejsou – ať již z jakéhokoliv důvodu – prokazatelně efektivní, přestávají být také racionální, čímž se hroubí hlavní východisko teorie.

Za páté, jakkoliv lze Papea řadit k teoretikům racionální volby a k teoretické tradici pracující s předpokladem racionality teroristických organizací, dle mého názoru si osvojil její dosti *rigidní variantu*. Ta je založena na představě neustálého poměřování nákladů a výnosů plynoucích ze setrvání u daného způsobu jednání nebo naopak plynoucích ze změny jednání. Tuto kalkulaci přitom provádí jak teroristická organizace, tak také vláda okupanta. Pape se tak blíží pojetí teroristické strategie načrtnuté Friedlandem a Merarim [1985]. Podle nich je terorismus náhodně mířeným násilím potenciálně ohrožujícím kohokoliv z nepřátelské skupiny. Cílem je prosadit agendu a požadavky teroristické organizace do povědomí lidí, kteří ji dosud ignorovali. V atmosféře stupňovaného strachu pak mají vystrašení lidé vytvářet tlak na vládu a požadovat splnění požadavků teroristů. Klíčová je přitom disproporce mezi přehnaným subjektivním vnímáním hrozby a její objektivní realností, jež je vždy nižší. Přitom „cílovou skupinou“ terorismu je vystrašená veřejnost, nikoliv jeho oběti. Také podle Horgana [2005] jde o promyšlenou formu psychologického boje. Takto přímočaře se terorismu podařilo dosáhnout jednoho ze svých historicky prvních úspěchů, když vláda Velké Británie unavená guerillovou válkou a teroristickou kampaní uznala nezávislost Irsku (1921). Slabinou strategie jsou ale možné *bumerangové efekty*. Tedy vyvolání opačného než zamýšleného účinku [Fromkin 1975]. To Pape připouští, když vysvětluje neúspěch a nepopularitu sebevražedných kampaní (PKK, Hamás) požadujících propuštění vězňených vůdců [Pape 2006]. Navíc v „cílové skupině“ je daleko obtížnější dlouhodobě atmosféru strachu udržet, než ji krátkodobě vyvolat. Dlouhodobost tlaku je však pro politickou změnu stěžejní [Friedland – Merari 1985]. Konečně, úspěch teroru je závislý na tom, zda tlaku vystavená vláda začne hrát hru vnucovanou teroristy. Politická změna totiž závisí na krocích silnější strany konfliktu. Proto se vlády čelící terorismu snaží o zdrženlivost a neakceptování hry dle vnucovaných pravidel [Fromkin 1975]. Tento rys nese většina neúspěšných kampaní popisovaných Papem, aniž by to však autor reflektoval.

Pokud jde o metodologické ukotvení rozboru strategické logiky, autor začíná kvantitativní statistickou analýzou makroúrovně států. Tedy mapováním typických charakteristik zemí, z nichž teroristické organizace s vyšší pravděpodobností teroristy rekrutují. A mapováním charakteristik zemí, na jejichž cíle organizace častěji útočí. Obdobně postupuje také Alan Krueger [2007: 53–82], když analyzuje odlišnou databázi mezinárodního terorismu z let 1997–2003²⁰, přičemž ale dochází k nápadně shodným výsledkům. Konzistentně s Papem ukazuje, že útočníci s vyšší pravděpodobností nepocházejí z chudých zemí, ani ze zemí s většími nerovnostmi nebo nižší vzdělaností [srov. podobně vedené analýzy *Piazza 2006; 2007; 2008*]. Také se s vyšší pravděpodobností nerekrutují ze zemí konkrétní náboženské tradice, tedy ani z těch muslimských [srov. *Krueger – Laitin 2003*]. V souladu s Papem je i zjištění, že roli naopak hraje náboženský rozdíl země původu útočníka a země, na kterou se útočí. Náboženský rozdíl je navíc statisticky nejsilnější pro podmnožinu terorismu sebevražedného. Teroristé se dále častěji rekrutují z nedemokratických zemí s nízkou úrovní politických práv a občanských svobod [srov. *Abadie 2006*]. Terčem jsou naopak o něco častěji země demokratické, s vysokou úrovní práv a svobod občanů. Také tato konstelace dle mého názoru odpovídá Papeovým nálezcům: doma sebevíce demokratický okupant ve snaze kontrolovat okupovanou populaci se svými kontrolními stanovišti a raziemi nakonec vytvoří nedemokratickou okupaci, když omezuje svobody pohybu, shromažďování, sdružování či slova, vyznání a projevu, přičemž dosazuje loajální okupační správce, jež nereprezentují celou populaci, nýbrž jen její určitý konfesijní, etnický, kmenový či regionální segment, přičemž okupační vojáci i jejich operace bývají vyňaty z právní jurisdikce země, a nemusí se tak řídit místními zákony a podrobovat se zdejšímu soudům, takže o právním státě a rovnosti před zákonem nemůže být řeč. Krueger dále identifikuje vzorec, kdy s větší pravděpodobností dochází k útokům proti zemím, jež okupují jiné státy, přičemž se naopak země okupované mírně častěji stávají zdrojnící teroristů²¹. Konečně, konzistentní s Papem je i geografický rozměr mezinárodního terorismu, který je přes všechny módní teze o globalizaci teroru nadále spíše jevem lokálním. Celých 88 % analyzovaných útoků mezinárodního terorismu se totiž odehrálo v zemi původu útočníků, kteří u sebe doma útočili na cíle reprezentující cizí zemi (ambasády, firmy, letadla). Jestliže se teroristé vydají do zahraničí, útočí nejčastěji u sousedů. Pravděpodobnost útoku na vzdálenější státy s rostoucí geografickou vzdáleností prudce klesá, přičemž útoky z 11. září 2001 jsou jevem ojedinělým, oněmi Papeovými „černými ovce“²². Oba autoři konvergují, když terorismus chápou jako politické jednání. Jako radikální formu hlasování prosazujícího se za radikálních

²⁰ Používá vícenásobnou regresi. Vztahy závislé a nezávislé proměnné tak platí i po „očistění“ od vlivu dalších kontrolovaných proměnných. Definice terorismu je oproti Papeovi užší: útoky na civilní cíle, které musí mít mezinárodní charakter díky účasti teritoria či občanů více než jedné země (vypadává tak například terorismus v Palestině, kterou chápe za součást Izraele).

²¹ Pro vztah mezi názory veřejného mínění na zahraniční politiku dané velmoci a výskytem terorismu směřovaného proti ní viz [*Krueger – Maleckova 2009*].

²² Vzorec platí i pro země původu teroristů dopadených v Iráku. Protiamerické povstání bylo primárně domácí (přes 90 % povstalců Iráčané), zatčeno bylo ale též 311 teroristů z 27 států (nejvíce Egyptanů, jež však v Iráku mnohdy žili jako hostující dělníci dlouho před válkou, a Syřanů, kdy ale mohlo jít o jiné státní příslušníky přes Sýrii jen přicházející, a proto se syrskými doklady). Roli zde hrála vzdálenost od Bagdádu. Terorismus tak byl regionálním jevem, rekrutoval lidi z okolních, převážně muslimských zemí. Převažovali povstalci z autoritářských států s nízkou úrovní práv a svobod. Častěji šlo o země bohatší a sociálně rozvinutější, přičemž míra vzdělanosti či sociálních nerovností neměla statistický vliv [*Krueger 2007: 85–96*].

okolností (okupace, autoritářský režim); jako pokračování politiky jedinými dostupnými prostředky.

Pape se ve druhém kroku opírá o *kvalitativní* metodologii. Postupuje jako M. Mendel [2008; 2010] nebo G. Kepel [2008], když s pomocí obsahových analýz mediálních výstupů či programových textů organizací rekonstruuje jejich vidění světa a způsob, jakým komunikují navenek směrem k publiku. Papeovi se jedná především o tematizaci legitimizace vztahu mezi okupací a terorismem, který je v textech organizací deklaratorně postulován jak směrem k okupantům, tak také směrem dovnitř do vlastní komunity. Takto také odkrývá strategické uvažování organizací skrze související témata, jako je efektivita odporu, racionální kalkul, učení se od jiných organizací či hodnocení zranitelnosti okupanta. Pape s pomocí kvalitativní metodologie ukazuje, že se v případech okupace a terorismu nejedná o pouhou *statistickou souvislost*. Nýbrž o *příčinnou kauzalitu*, když dokládá, jak na okupaci mobilizační diskurs teroristických organizací reaguje. Podobný cíl sledují i podrobné případové studie sebevražedných kampaní. Pape zde postupuje jako Introvigne [2003] při rozboru Hamásu nebo Bergen [2002] či Atwan [2012] při rozkrývání sebevražedného terorismu al-Kajdy. Zabývá se historií vzniku organizací a jejich sebevražedných kampaní, ideologií, vůdci a zejména podrobně stopuje dynamiku konfliktu a používaných metod boje.

Sociální logika komunit

Za klíčové pokládám, že Pape ignoruje *desekularizaci* či *re-politizaci náboženství*, ke které celosvětově dochází od 70. let 20. století a v sociální teorii je reflektována kritikou tzv. sekularizační teze [viz Kepel 1996; Lužný 1999; Halík 2003]. Náboženství se ve veřejné sféře prosazuje ve stejném období, kdy se rodí a rozmáhá sebevražedný terorismus. Časová souslednost ještě není kauzalitou, okupované komunity však mohou být díky náboženskému obrození více receptivní vůči konstruování kultu mučedníků, náboženské demonizaci nepřítelů, legitimizaci násilí s pomocí náboženství nebo se mohou více obávat odlišné víry okupanta.

Touto rolí náboženství v komunitách podporujících terorismus se celoživotně zabývá například M. Juergensmeyer [1993, 2000, 2008; srov. Černý 2009, 2010]. A právě na pozadí celosvětově se šířící *náboženské revolty proti sekularizmu* dochází ke střetu dvou typů nacionalismů: nastupujícího nacionalismu náboženského a zdiskreditovaného a zkorumpovaného nacionalismu sekulárního (primární nepřítel). Ten navíc mívá vnějšího spojence v podobě okupanta: USA, Indie či Ruska (sekundární nepřítel). Oba autoři tedy chápou *nacionalismus* jako hybnou politickou sílu, Juergensmeyer si však všiml, jak se nacionalismus nově prolíná s náboženstvím. Za klíčové také oba autoři pokládají způsob, jakým komunity *interpretují svět*. Nikoliv pouze to, jak interpretují své náboženství. Prosadí-li se podle Juergensmeyera v komunitě interpretace reality v duchu tzv. kosmické války, umožní to nábožensky ospravedlnit použití násilí jako obranu. Konflikt je zasazen do transcendentálního rámce: jako součást metafyzického a celovesmírného střetu dobra a zla nebo jako pokračování legendárních historických bitev příslušníků dané náboženské tradice. Juergensmeyer [2008: 258] se na Papea explicitně odvolává, když souhlasí, že náboženství samo není příčinou násilných konfliktů. Spíše je vplétáno do již probíhajících konfliktů v situacích, kdy sílí pocit ohrožení vlastního teritoria či kultury. Například ze strany cizí moci. Oba autoři tak náboženství chápou jako jednu z více nezávislých proměnných.

Metodologickým východiskem je na této rovině analýzy Papeovi kvalitativní obsahová analýza, když zachycuje způsob konstrukce mučednictví a důraz, jaký je kladen na náboženský rozdíl a ohrožení komunity ze strany kulturně odlišného okupanta. Vypomáhá si ale také kvantitativní statistickou analýzou úrovně komunit, když zkoumá data z výzkumů rozkolísaného veřejného mínění týkajícího se okupace, sympatií k teroristickým organizacím a ospravedlnitelnosti sebevražedného terorismu. Snaží se tak identifikovat názorové profily sympatizantů teroristických organizací – a tedy potenciálních rekrutů či podporovatelů – z širší komunity. Postupuje přitom jako další analytici veřejného mínění vůči terorismu: od klasické pionýrské práce Lernerera [1964] až po rozbor sociologických šetření Gallupova ústavu [*Esposito – Mogahed 2007; Krueger – Maleckova 2009*] či dat Pew Center [*Shafiq – Sinno 2010*].

Individuální logika a sociálně-demografický profil teroristů

Za prvé, Pape pracuje s Dürkheimovou typologií sebevražd deduktivně. Implicitně předpokládá, že čtyři teoretické typy vyčerpávajícím způsobem obsáhnou celé univerzum sebevražedných motivů. Jestliže poté vylučovací metodou tři z nich eliminuje, uzavírá, že sebevražedný terorismus spadá pod zbývající altruistický motiv. Alternativní teorie sebevražednosti se však jeví podobně relevantní. Například teorie nápodoby (*copycat suicide*) vysvětluje sériové sebevraždy jako důsledek způsobu mediální prezentace sebevražd a vysvětluje, proč se sebevraždy objevují ve shlucích, kdy jedna záhy inspiruje sérii dalších. Tato pravděpodobnost se zvyšuje, čím prestižnějšího uznání se jí dostane a je-li tato mediální pozornost opakovaná; jedná se o sebevraždu celebrity nebo někoho, s kým se lze identifikovat; upozadí se zmínky o negativních souvislostech (bolesti a utrpení); upozadí se zmínky o alternativách. Tyto vlivy jsou přitom silnější mezi teenagery než dospělými [*Phillips – Cartensen 1988*]. Toto pojetí podle mého názoru vysvětluje vztah mezi konstrukcí mučednického kultu na rovině komunity a motivy potenciálních teroristů na rovině individuální. Proces ústí v časté situace, kdy organizace čelí vyšší poptávce dobrovolníků, než mohou uspokojit [srov. *Nasra 2001*].

Za druhé, problémem může být podcenění role náboženského fundamentalismu. Moghadam [2006] totiž upozorňuje na problém sporných definic, kdy počáteční vymezení pojmů vede k systematicky zkreslenému souboru dat a následně i zkresleným teoretickým výsledkům. Pape tak nadhodnocuje podíl sekulárních teroristů a podhodnocuje podíl fundamentalistů. Pokud by totiž respektoval většinové definice terorismu jako útoku na civilisty, nikoliv uniformované složky, relativní váha Tamilských tygrů by se ve vzorku snížila (polovina útoku míří na armádu Srí Lanky). Naopak relativní váha Hamásu by vzrostla, protože častěji útočil na civilisty²³.

Základním metodologickým východiskem je Papeovi na úrovni individuální logiky kvantitativní statistická analýza identifikující mikroúroveň pachatelů a jejich typických sociodemografických či ideologických profilů. Podobně postupují například Krueger a Malečková [2002] či Bergen a Pandey [2006]. Také tito autoři si všimli, že se teroristé

²³ Podobně Pape kvůli své definici podhodnocuje váhu terorismu al-Kajdy, když směšuje teroristické „incidenty“ a „útoky“. Simultánní útoky představují specifickou „obchodní značku“ al-Kajdy, Pape je ale počítá jako jeden incident (například 11. září bylo jedním incidentem sestávajícím ze čtyř útoků). Relativní váha al-Kajdy je pak podhodnocena. Sekulární Tamilové však též používají simultánní útoky a zkreslení vyruší [Moghadam 2006].

rekrutují spíše ze středu komunit. A přitom je jejich sociologický profil relativně variabilní a do určité míry tak tyto komunity reprezentuje [srov. *Ibrahim 1980; Juergensmeyer 2000; Sageman 2004*].

Závěr

Pape přichází s eklektickou teorií sebevražedného terorismu pracující s představou tří logik a pěti explanačních faktorů. Tři relevantní roviny sociální reality se řídí vlastními logikami: strategická a racionálně kalkulovaná logika teroristických organizací hledajících nejefektivnější způsob boje a mobilizujících podporu komunit; sociální logika ohrožených komunit nabízejících organizacím a jejich kampaním podporu; individuální logika altruistických jedinců rekrutujících se z těchto komunit, nabízejících svým komunitám nejvyšší obět a organizacím vlastní životy. Mezi pět explanačních faktorů tvořících konstelaci nutnou pro zrod sebevražedné kampaně patří: existence cizí okupace; již probíhající násilný a mocensky asymetrický odpor vůči této okupaci; neochota okupanta jednat; demokratický charakter okupanta; náboženský rozdíl mezi okupantem a okupovanou komunitou zvyšuje pocit ohrožení. Nejde tedy o teorii monokauzální, nýbrž multikauzální. Avšak moment okupace lze pokládat v Papeovu rozboru za dominantní. Proto teorii řadíme k zavedené teoretické tradici, jež terorismus vysvětluje jako racionálně kalkulovanou strategii určenou k prosazování politických cílů v mocensky asymetrickém konfliktu se silnějším oponentem.

Při analýze organizační logiky se Pape implicitně opírá právě o východiska teorie *racionální volby*. Zřetelné je zde ovlivnění svým předchozím výzkumem leteckého bombardování jako (ne)efektivního prostředku dosahování politických cílů. Nikoliv podobně uvažujícími badateli na poli výzkumu terorismu. Při analýze sociální logiky komunit se přesouvá k *sociálnímu konstruktivismu*, když zdůrazňuje klíčovost subjektivní interpretace objektivní reality, jež se v okupované komunitě prosadí. Konečně, při analýze individuální logiky čerpá ze strukturalismu v podání Émila Durkheima, když se při analýze sebevražd opírá o vysvětlení pracující s představou příliš silné, nebo naopak příliš slabé regulace jedince ze strany sociálních či hodnotových struktur. I přes tento eklektismus působí výsledná teorie sebevražedného terorismu koherentně, protože každá z použitých teoretických tradic je aplikována k analýze tří relativně samostatných rovin sociální reality.

Soudržnosti originální a komplexní teorie pomáhá, že je vybudována postupně a na solidním základě původního a neobyčejně rozsáhlého empirického výzkumu. Na jeho počátku byla autorem vytvořena databáze sebevražedného terorismu. Pape poté postupně využil čtyři metodologické přístupy, jež se v empirickém výzkumu determinant terorismu nejčastěji uplatňují. Papeova vstupní analýza vyšla z databáze sebevražedných útoků a z jejího statistického vztažení k (makro)charakteristikám států či regionů, z nichž se nejčastěji rekrutují útočníci. A ze vztažení k charakteristikám států, na jejichž cíle se naopak nejčastěji útočí. S pomocí této kvantitativní metodologie byl předběžně identifikován faktor okupace, demokracie a náboženského rozdílu. Pomocnou argumentaci poté poskytla databáze biografických, ideologických a sociodemografických profilů sebevražedných atentátníků. Tedy statistická analýza mikroroviny problematiky. Takto byla především vyvrácena častá klíše o roli chudoby, nevzdělanosti či náboženského fanatismu. V dalším kroku Pape využívá kvalitativní analýzu diskurzu, aby doložil, že dosud identifikovaná

statistická souvislost je také věcnou kauzalitou. Zde především ukazuje, jak se v reakci na okupaci konstruuje obraz kulturně cizího nepřítele, pocit ohrožení komunity, hodnota vlastní kultury a především kult mučednictví a s tím související ospravedlnění tabuizované vraždy a sebevraždy jako ospravedlnitelné sebeobrany a oběti. Pape nakonec předkládá řadu podrobných případových studií sebevražedných kampaní, na kterých svá obecná zjištění přesvědčivě ilustruje, když rozkrývá dynamiku konfliktů a kauzální mechanismy, jež se při nich uplatňují.

Čtyři metodologické strategie jsou přitom ve výzkumech terorismu dlouhodobě odzkoušené a úspěšně praktikované řadou zavedených autorů, kteří se na bádání danou metodou celoživotně specializují. Pape je ve věci metodologie výjimečný tím, že jako jednotlivec postupně používá mimořádně široký repertoár výzkumných metod, což bývá doménou badatelských týmů. Skutečně originální je pak jeho výsledný teoretický model. Jeho dílčí stavební kameny jsou přitom konzistentní s rozsáhlou a empirickým výzkumem podloženou literaturou. Jak s tou, která vrší poznatky o tom, s čím vším terorismus oproti častým hypotézám nesouvisí. Tak také s tou, která nabízí komplexní vícekauzální vysvětlení a klíčovou roli připisuje faktorům politickým.

Literatura a zdroje

- Abadie, Alberto [2006]. Poverty, Political Freedom, and the Roots of Terrorism. *American Economic Review* 96 (2): 50–56.
- Arendt, Hannah [1996]. *Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla*. Praha: Mladá fronta.
- Ashworth, Scott – Clinton, Josua D. – Meirowitz, Adam – Ramsay, Kristopher [2008]. Inference, and the Strategic Logic of Suicide Terrorism. *The American Political Science Review* 102 (2): 269–273.
- Atwan, Abdel [2012]. *After bin Laden. Al Qaeda, the Next Generation*. New York: The New Press.
- BBC [2013]. Profile: Turkey's Marxist DHKP-C, 2. února 2013. Dostupné z: <<http://www.bbc.com/news/world-europe-21296893>> [cit. 30. 4. 2016].
- Benson, David [2014]. Why the Internet is not Increasing Terrorism. *Security Studies* 23 (2): 293–328.
- Bergen, Peter [2002]. *Svatá válka*. Praha: Ottovo nakladatelství.
- Bergen, Peter – Pandey, Swati [2006]. The Madrassa Scapegoat. *The Washington Quarterly* 29 (2): 117–125.
- Berger, Peter – Luckmann, Thomas [1999]. *Sociální konstrukce reality*. Brno: CDK.
- Bloom, Mia [2005]. *Dying to Kill: Allure of Suicide Terror*. New York: Columbia University Press.
- Brym, Robert [2007]. Suicide bombing. *Contexts* 6 (4): 40–45.
- CPOST [2016]. Suicide Attack Database. Dostupné z: <http://cpostdata.uchicago.edu/search_new.php> [cit. 20. 3. 2017].
- Černý, Karel [2009]. Anatomie náboženského terorismu a globální rebelie proti sekulárnímu (ne)řádu. *Historická sociologie* 1/2009: 97–121.
- Černý, Karel [2010]. Mark Juergensmeyer: Nová studená válka jako globální vzpoura proti sekulárnímu „neřádu“? In: Šubrt, Jiří (ed.). *Soudobá sociologie IV. Aktuální a každodenní*. Praha: Karolinum, s. 308–330.
- Černý, Karel [2015]. Případové studie vztahu sebevražedného terorismu a okupace: Kritická analýza přístupu Roberta Papea. *Rexter* 1/2015: 1–48.
- Dürkheim, Émile [1966]. *Suicide: A study in Sociology*. New York: The Free Press.
- Eichler, Jan [2006]. Hrozba globálního terorismu a její vyhodnocování. *Mezinárodní vztahy* 3: 19–45.
- Eichler, Jan [2009]. Hlavní aktéři globální války proti terorismu (GWOT), jejich sociální sítě, alokativní a autoritativní zdroje. *Sociológia* 41 (5): 457–484.
- Errol Morris [2003]. *The Fog of War* (dokumentární film).
- Esposito, John – Mogahed, D. [2007]. *Who Speaks for Islam? What a Billion Muslims Really Think*. New York: Gallup Press.

- Friedland, Nehernia – Ariel Merari [1985]. The Psychological Impact of Terrorism: A Double-Edged Sword. *Political Psychology* 6 (4): 591–604.
- Friedman, Thomas [2010]. *Horký, zploštělý a přelidněný*. Praha: Academia.
- Friedman, Uri [2016]. The Strategic Logic of Suicide Bombing. *The Atlantic*, March 23, 2016.
- Fromkin, David [1975]. The Strategy of Terrorism. *Foreign Affairs*, July 1975.
- Halík, Tomáš [2003]. Globalizace a náboženství. In: Mezřický, Václav (ed.). *Globalizace*. Praha: Portál, s. 133–147.
- Hasan, Nasra [2001]. An Arsenal of Believers. *The New Yorkem*, November 19, s. 36–41.
- Hesová, Zora [2010]. Džihád mezi politikou a náboženstvím: Hledání logiky „islámského terorismu“. *Dějiny a současnost* 7: 2–7.
- Hoffman, Valery [1995]. Muslim Fundamentalists: Psychosocial Profiles. In: Martin, Marty – Appleby, Scott (ed.). *Fundamentalisms Comprehended*. Chicago: Chicago University Press, s. 199–230.
- Holland, Joshua [2015]. Here's What a Man Who Studied Every Suicide Attack in the World Says About ISIS' Motives. *The Nation*, December 2, 2015.
- Horgan, John [2005]. *The Psychology of Terrorism*. London: Routledge.
- Ibáñez, Luis de la Corte [2009]. *Logika terorismu*. Praha: Academia.
- Ibrahim, Saad Edin [1980]. Anatomy of Egypt's Militant Groups. *International Journal of Middle East Studies* 12 (4): 423–453.
- Introvigne, Massimo [2003]. *Hamás: Islámský terorismus ve Svaté zemi*. Praha: Vyšehrad.
- Jordan, Jenna [2014]. Attacking the Leader, Missing the Mark. Why Terrorist Groups Survive Decapitation Strike. *International Security* 38 (4): 7–38.
- Juergensmeyer, Mark [1994]. *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State*. Berkeley: University of California Press.
- Juergensmeyer, Mark [2000]. *Terror in the Mind of God. The Global Rise of Religious Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Juergensmeyer, Mark [2008]. *Global Rebelion. Religious Challenges to the Secular State, from Christian Militias to al Qaeda*. Berkeley: University of California Press.
- Keller, Jan [1997]. *Úvod do sociologie*. Praha: SLON.
- Keller, Jan [2001]. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON.
- Kepel, Gilles [1996]. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Kepel, Gilles [2002]. *Jihád. The Trail of Political Islam*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kepel, Gilles [2004]. *The War for Muslim Minds. Islam and the West*. New York: Harvard University Press.
- Kepel, Gilles (ed.) [2008]. *Al Qaeda in its own words*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Kramer, Martin [1990]. The Moral Logic of Hizballah. In: Reich, Walter (ed.) *Origins of Terrorism*. Baltimore: John Hopkins University Press, s. 131–158.
- Kramer, Martin [2005]. *Suicide Terrorism in the Middle East: Origins and Response*. The Washington Institute for Near East Policy. Dostupné z: <<http://www.washingtoninstitute.org>> [cit. 20. 4. 2016].
- Krueger, Alan – Maleckova, Jitka [2002]. *Education, Poverty, Political Violence and Terrorism: Is There a Causal Connection?* Dostupné z: <<http://www.krueger.princeton.edu/references.html>> [cit. 20. 4. 2016].
- Krueger, Alana – Laitin, David [2003]. *Kto kavo?: A Cross-Country Study of the Origins and Targets of Terrorism*. November 11, 2003. Dostupné z: <<http://www.krueger.princeton.edu/references.html>> [cit. leden 2016].
- Krueger, Alan [2004]. Misunderestimating Terrorism. *Foreign Affairs* 83 (5): 8–13.
- Krueger, Alan [2007]. *What Makes a Terroris. Economics and the Roots of Terrorism*. Princeton: Princeton University Press.
- Krueger, Alan – Maleckova, Jitka [2009]. Attitudes and Action: Public Opinion and the Occurrence of International Terrorism. *Science* 32 (5): 1534–1536.
- Lake, David [2002]. Rational Extremism: Understanding Terrorism in the Twenty-first Century. *International Organization*, Spring 2002: 15–28.
- Laurens, Henry [2013]. *Orient za časů Ameriky*. Praha: Academia.
- Lerner, Daniel [1964]. *The Passing of Traditional Society. Modernizing the Middle East*. New York: The Free Press and Collier-Macmillan Limited.

- Lužný, Dušan [1999]. *Náboženství a moderní společnost. Sociologické teorie modernizace a sekularizace*. Brno: Masarykova univerzita.
- Mearsheimer, John – Walt, Stephen [2016]. The Case for Offshore Balancing. A Superior of U.S. Grand Strategy. *Foreign Affairs* July/August 2016: 70–83.
- Mendel, Miloš [2008]. *S puškou a Koránem*. Praha: Orientální ústav.
- Mendel, Miloš [2010]. *Džihád*. Brno: Atlantis.
- Merari, Ariel [1990]. The Readiness to Kill and Die. Suicidal Terrorism in the Middle East. In: Reich, Walter (ed.). *Origins of Terrorism*. Baltimore: John Hopkins University Press, s. 131–158.
- Moghadam, Assaf [2006]. Suicide Terrorism, Occupation, and the Globalization of Martyrdom: A Critique of Dying to Win. *Studies in Conflict and Terrorism* 29 (8): 707–729.
- Pape, Robert [1996]. *Bombing to Win. Air Power and Coercion in War*. New York: Cornell University Press.
- Pape, Robert [2003]. The Strategic Logic of Suicide Terrorism. *American Political Science Review* 97 (3): 1–19.
- Pape, Robert [2006]. *Dying to Win. The Strategic Logic of Suicide Terrorism*. New York: Random House.
- Pape, Robert – Feldman, James [2010]. *Cutting the Fuse. The Explosion of Global Suicide Terrorism and How to Stop It*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Pape, Robert [2013]. *The End of Fear, The Beginning of Understanding*. Dostupné z: <<http://d3qi0qp55mx5f5.cloudfront.net/cpost/i/docs/Pape-The-End-of-Fear.pdf>> [cit. 20. 4. 2015].
- Phillips, D. P. – Cartensen, L. L. [1988]. The Effect of Suicide Stories on Various Demographic Groups, 1968–1985. *Suicide and Life-Threatening Behavior* 18 (1): 100–114.
- Piazza, James [2006]. Rooted in Poverty? Terrorism, Poor Economic Development, and Social Cleavages. *Terrorism and Political Violence* 18 (1): 159–177.
- Piazza, James [2007]. Draining the Swamp: Democracy Promotion, State Failure, and Terrorism in 19 Middle Eastern Countries. *Studies in Conflict and Terrorism* 30 (3): 521–539.
- Piazza, James [2008]. Do Democracy and Free Markets Protect Us From Terrorism? *International Politics* 45: 72–91.
- Raděj, Tomáš [2006]. Kult mučedníka (šáhíd) v islámu a sebevražedný terorismus. In: Souleimanov, Emil (ed.). *Terorismus. Válka proti státu*. Praha: Eurolex Bohemia, s. 249–268
- Raděj, Tomáš [2010]. Sebevražedný terorismus – kult mučedníka v islámu. In: Souleimanov, Emil (ed.). *Terorismus. Pokus o porozumění*. Praha: SLON, s. 183–197.
- Reich, Walter (ed.) [1990]. *Origins of Terrorism*. New York: Cambridge University Press.
- Roy, Olivier [2004]. *Globalized Islam. The Search for a New Ummah*. New York: Columbia University Press.
- Sageman, Marc [2004]. *Understanding Terror Networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Shafiq, M. Najeeb – Sinno, Abdulkader. H. [2010]. Education, Income and Support for Suicide Bombings: Evidence from Six Muslim Countries. *Journal of Conflict Resolution* 54 (1): 146–178.

Karel Černý (* 1980) působí jako sociolog na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Zabývá se teoriemi sociální změny, konfliktu, války a terorismu. Specializuje se na region Blízkého východu a integraci muslimů v západních společnostech. V rámci Fulbrightova stipendia (2012–2013) pobýval na Kalifornské univerzitě. Obdržel Cenu Jaroslava Krejčího, udělovanou na půdě Akademie věd (2012). Je editorem monografie Nad Evropou půlměsíc (2015) a autorem knihy Svět politického islámu: politické probuzení Blízkého východu (2012), jež rozkrývá strukturální příčiny nestability regionu. Byl hlavním řešitelem grantu GA ČR, zabývajícím se arabskými revolucemi (2013–2015).

T. G. Masaryk, Václav Havel a heslo „pravda vítězí“ z československé prezidentské standarty

JAROSŁAW KILIAS*

T. G. Masaryk, Václav Havel and the “Prevailing Truth” from the Flag of the President of Czechoslovakia

Abstract: The paper deals with the motto written on the flag of the president of Czechoslovakia, “Truth Prevails”. It is usually associated with T. G. Masaryk, the first president of Czechoslovakia, and Václav Havel, its last president and the first president of Czech Republic. For Masaryk the truth was an ethical ideal and an imperative which obliged him to fight for what he believed to be true. In his writings on the meaning of Czech history he gave it religious connotation, presenting it as a fulfillment of the humanitarian ideal, a heritage of the Czech reformation started by Jan Hus and the Hussites (who used the slogan “God’s truth prevails”). However, the meaning of the motto was in fact polyphonic, as most of the Czech public treated it as a generalized nationalist, perhaps anti-German symbol. For the Communists it symbolized a highly prized, domestic revolutionary tradition. Another meaning of the motto received under Václav Havel, a former dissident whose truth aimed against “deceitful” Communism, losing its meaning after the fall of the Communist regime when it turned into an obstacle for critical self-reflection. The history of the motto gives the impression that the idea of truth may be a viable basis for the political ethics of conviction, but it hardly forms a basis for the ethics of responsibility.

Keywords: T. G. Masaryk; Václav Havel; history of Czechoslovakia; political symbols; national identity

DOI: 10.14712/23363525.2017.26

Velký znak nově vzniklé republiky Československé, schválený Revolučním národním shromážděním dne 30. března 1920, zdobila stuha s mottem „Pravda vítězí“. Znak spolu se stuhou se posléze objevil i na vlajce prezidenta republiky. Ačkoli se státní znak Československa i prezidentská standarta několikrát změnila, právě na standartě se heslo „pravda vítězí“ uchytilo a zůstalo na ní takřka bez přerušení, s jedinou výjimkou období Slovenského štátu a „zbytkového“ Protektorátu Čechy a Morava. Zůstalo na ní i za komunismu, a to i po roce 1960, kdy se spolu se změnou názvu československého štátu změnila i jeho státní symboly – byly z nich mimo jiné odstraněny tradiční prvky slovenské heraldiky, tedy dvojramenný kříž na modrém trojvrší. Když došlo po sametové revoluci ke změně oficiálního názvu i státních symbolů Československa, začalo být toto heslo psáno latinsky, aby byla zavedena symetrie ve vzájemných vztazích mezi Čechy a Slováky. Heslo „pravda vítězí“ však i nadále zůstávalo součástí české, případně společné československé, ale nikoli slovenské politické tradice. Od roku 1993 je – již opět v češtině – součástí nové prezidentské standarty prezidenta samostatné České republiky. Slova „pravda vítězí“ jsou nejsilněji

* Doc. Jarosław Kiliński, Ph.D., Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Karowa 18, 00-927 Warszawa, Polsko. E-mail: kilias@chello.pl.

spojena se dvěma postavami, které výrazným způsobem ovlivnily osudy obou republik a pro které byla pravda ceněnou hodnotou – s prvním prezidentem Československa Tomášem Garriguem Masarykem (1850–1937) a s Václavem Havlem (1936–2011), jeho prezidentem posledním a současně první hlavou samostatného českého státu. Sledovat, jak toto heslo zůstávalo, měnilo se nebo bylo odstraňováno, je zajímavé. Poněkud znepokojujivý je přitom fakt, že heslo „pravda vítězí“ bylo mezi státní symbolikou, která jinak podléhala poměrně radikálním změnám, přítomno téměř bez přestávky. Čím je tato vítězí pravda, jež odpovídala všem, respektive téměř všem dobám i politickým směrům? Znamená její stálá přítomnost, že je hodnotou skutečně univerzální, anebo se tento pojem vztahuje na polyfonii významů tak různorodých, aby odpovídaly takřka každému? Nebo jde o pouhý prázdný, a tedy neškodný slogan?

Rád bych se ve svém textu zamyslel nad významem hesla „pravda vítězí“ jako oficiálního motto prezidenta Československa (a po jeho rozpadu České republiky). Přitom však nelze zcela pominout osudy tohoto hesla a jeho původ. Obvykle bývá spojováno s postavou Jana Husa, jehož *Výklad Viery, Desatera a Páteře* obsahoval často citovaný fragment: „Protož, věrný křesťane, hledaj pravdy, slyš pravdu, uč se pravdě, miluj pravdu, prav pravdu, drž pravdu, braň pravdy až do smrti; neboť pravda tě vysvobodí od hříchu, od ďábla, od smrti duše a konečně od smrti věčné“ [Havel 1999b]. Husův dopis profesorům a posluchačům pražské univerzity, napsaný týden před smrtí, obsahoval jinou slavnou větu: „Stůjte v poznané pravdě, jež vítězí nade vším a vzmáhá se až na věky“ [Bartoš 1947: 7]. Husova smrt otevírá v českých zemích období sociálních nepokojů a náboženských válek, během nichž se přívrženci jeho učení zaštiťovali heslem „Pravda Páně vítězí“. Pravda, za níž bojovali, pro ně nebyla lidským výtvořem, ale absolutní pravdou Boží, jedinou a nezpochybnitelnou, zajišťující svým vyznavačům spasení. Bez ohledu na skutečné motivy však vojenská sláva učinila z husitských bojovníků klíčovou součást české militární tradice a myslitelé českého protestantismu se velkou měrou přičinili o duchovní rozvoj českých zemí. Tyto události i postavy získaly nový význam v době národního obrození, kdy byly vřazeny do kontextu dějin moderního českého národa jako vrcholný okamžik jeho dosavadní historie, přerušeny však porážkou na Bílé Hoře, po níž následovalo „období temna“, násilné rekatolizace a kulturního úpadku [Bartoš 1947: 13]. Nejrozvinutější a intelektuálně nejpracovanější verzi tohoto příběhu představil František Palacký [Kutnar – Marek 1997: 224–229], zpopularizovala ji však také populární literatura a výtvarné umění [srov. Hroch 1999: 141–141]. Takto pojímaný příběh měl jednoznačně národní charakter, v menší míře pak náboženský. Němce představoval jako hlavního, údajně věčného nepřítele slovanských Čechů. Na tomto posunu není nic divného, protože rekatolizace byla sice možná brutální, ale účinná. Během první světové války se Češi a Slováci, kteří se se zbraní v ruce postavili Rakousku, rádi odvolávali jak na postavy z dějin husitství, včetně samotného Husa (jenž se stal patronem 1. střeleckého pluku československých legií v Rusku) a dalších husitských myslitelů i velitelů [Panuš 2009], tak na husitskou symboliku v čele s kalichem. Heslo „pravda vítězí“ se objevovalo na hřbitovech i pomnících upomínajících na válečné události. Pro většinu Čechů mělo heslo ze státního znaku a prezidentské vlajky jen málo společného s pravdou Páně husitů; bylo spojováno spíše s ozbrojeným bojem Čechů a Slováků o vítězství jejich národní věci.

Když se Tomáš Garrigue Masaryk již jako prezident svobodného Československa vracel do země, pronesl v někdejší hlavním centru radikálního husitství: „Tábor je náš program“

[Masaryk 1925: 445]. Jeho výrok odpovídal atmosféře doby, v níž se nenávisť k Rakousku mísila s negativním postojem ke katolické církvi, jehož výrazem se stalo například svržení Mariánského sloupu na Staroměstském náměstí rozvášněným davem vedeným anarchistou Frantou Sauerem. Od té doby stojí na náměstí pouze pomník Jana Husa [Peroutka 1936: 181–185]. Nakolik však uvedený Masarykův výrok korespondoval s jeho vlastním přesvědčením? Masaryk byl znám svými protesty proti tomu, co pokládal za falešné v soukromém životě i ve veřejné sféře, za což musel nejednou draze zaplatit. Jak napsal jeden z badatelů zabývajících se historií hesla „pravda vítězí“: „Sotva jistě bylo by možno najít větu, která by byla plnějším výrazem jeho vlastního mravně-filosofického názoru a přesvědčení, v němž úcta k pravdě a víra v pravdu měly vždy význam základní. Sotva by bylo také možno najít větu, která by vystihla dokonaleji Masarykovo úsilí po sepětí vlastního mravního ideálu s ideálem vrcholné doby našich dějin, doby Husovy a husitské revoluce“ [Bartoš 1947: 5]. Když Karlu Čapkovi vyprávěl o svých školních létech [Čapek – Masaryk 1990: 44–45, 52], zmínil se Masaryk o antipatii k učiteli jménem Staněk, jenž psal své příjmení německy (Staniek), a o nechuti k povinné zpovědi. Podle oblíbené historiky ho měl ředitel přesvědčovat, že jde pouze o formalitu a že on sám nevěří tomu, co říkají kněží, což mezi nimi vyvolalo ostrou hádku, během níž nazval rozhněvaný žák ředitele darebákem a vyhrožoval mu pohrabáčem.¹ Do povědomí Čechů se samozřejmě výrazněji zapsala veřejná Masarykova vystoupení, v čele s kritikou autentičnosti Královédvorského a Zelenohorského rukopisu, údajně památek středověké české literatury a pramenů romantické české historiografie. Za jisté pokračování této Masarykovy aktivity lze považovat sérii textů věnovaných českým dějinám, vydanou v polovině devadesátých let 19. století. Tyto texty se měly stát vědeckým (sociologickým) základem české politiky. Tuto sérii tvořily dvě knihy vydané v roce 1895 (*Česká otázka a Naše nynější krize*) [Masaryk 1990a] a práce *Jan Hus*, jež vyšla o rok později [Masaryk 1990b]. Masarykova vize českých dějin vzbudila kontroverze a stala se předmětem dlouhé debaty označované jako spor o smysl českých dějin.

Podle Masarykova názoru měla stát česká reformace u zrodu moderní myšlenky humanity, jež se prostřednictvím Herderovy tvorby vrátila k představitelům českého národního obrození, kteří na Herdera více či méně vědomě navazovali, a rozhodovala o smyslu české existence. Dědictví české reformace, na němž si Masaryk nejvíce cenil Jednoty bratrské, a zejména Petra Chelčického, mělo být dál aktuální a mělo českým dějinám dodávat hluboký nábožensko-reformační smysl, nezúžený na pouhou obranu holé národní existence. Ve svých pracích z devadesátých let 19. století Masaryk pečlivě odlišoval původní českou humanitní myšlenku mající náboženský charakter od světského liberalismu, jenž v něm vzbuzoval nechuť. Symbolem tohoto liberalismu byla Francouzská revoluce, k níž měl Masaryk ambivalentní vztah. Právě v liberalismu, ztotožňovaném Masarykem s nedostatkem ideových a snad i morálních principů, spatřoval hlavního protivníka a největší vnitřní nebezpečí pro český národ. Načrtl tak poměrně excentrickou vizi národního obrození, z níž odstranil řadu postav, které se sice o mnohé zasloužily, ale které podle budoucího československého prezidenta nebyly hodny takto cenného dědictví, s Josefem Jungmannem v čele. Z této vize by mohla být ve skutečnosti odstraněna většina nijak zvlášť nábožensky horlivých a málo zásadových tvůrců moderního českého národa. Vzpomeňme, jakou úctu

¹ Sám Masaryk vysvětloval aféru s pohrabáčem pouze tím, že chtěl bránit čest své tehdejší dívky [Čapek – Masaryk 1990: 52].

choval Masaryk [Masaryk 1996] k politikovi a publicistovi Karlu Havlíčkovi Borovskému, jemuž věnoval jednu ze svých knih a jehož – jak upozorňovali kritici – nelze nepokládat za jednoho z průkopníků českého liberalismu. Nebo snad za liberála v jeho vlastním, negativně chápaném slova smyslu? Již jako prezident vydal Masaryk [Masaryk 1925] práci *Světová revoluce*, v níž své historické schéma poněkud modifikoval. Reformační a humanistická myšlenka v ní získala ještě jeden rozměr – stala se současně myšlenkou demokratickou a vymezovala se vůči politickému absolutismu. Za zásadní milník v jejím rozvoji považoval Masaryk francouzskou revoluci, chápanou nyní jako pokus uvést v život demokratickou a národní myšlenku. Pojem „demokracie“ přitom neoznačoval ani tak určitou formu vlády, jako spíše duchovní zásadu – vztahoval se k sekularizaci (ačkoli nikoli k úpadku náboženství a církevních institucí), mírové práci a administraci. Světová válka měla být finální bitvou mezi teokratickými státy Trojspolku a demokratickou Dohodou a Češi se svými národně emancipačními snahami se měli stát avantgardou pokroku.²

Ačkoli prezidentura T. G. Masaryka, jenž byl formálně protestantem, na první pohled navazovala na husitské kořeny hesla „pravda vítězí“, bylo toto heslo ve skutečnosti poměrně problematické, neboť skutečná vazba hluboké, avšak neortodoxní Masarykovy religiozity na ideje husitství vyvolávala pochybnosti. Masarykovy myšlenky představovaly navíc pro zemi, která byla – jak upozorňoval již Ferdinand Peroutka [Peroutka 1991: 59–69] – spíše než duchem protestantismu prodchnutá barokním katolicismem a pozvolna se vzdalovala nejen katolickému náboženství, ale religiozitě vůbec, programem značně problematickým. Většina české politické veřejnosti si heslo „pravda vítězí“ bezpochyby spojovala spíše s věrností úžeji chápané národní myšlence a jejím nedávným a – jak se mnozí domnívali – definitivním vítězstvím.

Za protektorátu existovaly v určité okleštěné podobě české instituce, avšak heslo „pravda vítězí“, příliš spojené s masarykovskou první republikou a příliš související s tradicí ozbrojeného boje, muselo zmizet. V poválečném Československu, snažícím se o udržení kontinuity s první republikou, se toto heslo na zprvu nezměněné znaky a vlajky vrátilo. Poté, co se komunisté v roce 1960 rozhodli uzpůsobit název státu a jeho symboly svým politickým představám, zůstalo – na rozdíl od slovenského dvojramenného kříže – alespoň na prezidentské standartě. Není divu, neboť husitskou tradici považovali komunisté za jednu z cenných „pokrokových tradic českého národa“, za jejichž dědice se považovali [Nejedlý 1946]. Heslo tak nebylo pouze památkou na ozbrojený odpor proti Němcům, ale především připomínkou autentické domácí revoluční tradice. Její váhu zdůrazňovala podoba nového státního znaku ve tvaru pětiúhelníkové husitské pavězy. Nový význam získalo motto „pravda vítězí“ po sametové revoluci, kdy se stal prezidentem Václav Havel. To souviselo nejen s návratem k dědictví (a tam, kde to bylo možné, i k symbolice) první československé republiky, ale také s osobou Václava Havla, jenž byl neméně než Masaryk pokládán za člověka zosobňujícího myšlenku nazývanou nyní „životem v pravdě“ [Havel 1990b], za propagátora hesla „pravda a láska musí zvítězit nad lží a nenávisť“ [Havel 1999a: 1176].

Václav Havel, pocházející z bohaté buržoazní rodiny, neměl v komunistickém Československu šanci na politickou kariéru. Ačkoli nebyl z politických důvodů přijat na vysokou školu humanitního zaměření, podařilo se mu nakonec vysokoškolské vzdělání získat a stal

² Více viz [Kiliás 1998: 138–166].

se i v zahraničí oceňovaným dramatikem. V šedesátých letech už byl veřejně známou osobou, zpočátku díky svému působení ve Svazu československých spisovatelů. Touha po svobodě a demokracii dovedla brzy strážlivě uvažujícího Havla dále než reformní komunisty, jejichž snahy se od doby invaze vojsk Varšavské smlouvy rychle stávaly iluzorními [Putna 2010: 102–110; viz Havel 1990a]. Když byl Havel na začátku sedmdesátých let zbaven možnosti publikovat a uvádět na jevišti své hry, začal se věnovat alternativním a neformálním podobám intelektuální činnosti, které postupně nabývaly stále političtějšího charakteru. V roce 1977 byl iniciátorem a jedním z prvních mluvčích Charty 77. Později se stal její ústřední postavou schopnou usmířovat nejrůznější ideové směry. Během sametové revoluce se podílel na vzniku Občanského fóra a jako jeho kandidát byl posléze zvolen prezidentem Československa. Po svém druhém zvolení, tentokrát již demokratickým parlamentem, složil mandát na protest proti rozpadu Československa. Následně se stal ještě dvakrát prezidentem samostatné České republiky.

Pravda jako téma se v Havlově dramatické i publicistické tvorbě neustále vracela. Havlova absurdní dramata se většinou točila kolem otázky odcizení a autentičnosti jednotlivce, ve svých esejích, v čele s nejnámější *Mocí bezmocných* [Havel 1990b], se pak Havel často vracel k problematice věrnosti jednotlivce vlastním zásadám, a to v realitách režimu, v němž byla veřejná sféra prostorem falše a přetvářky [Putna 2011: 95–134]. Ve zmiňované esejí uváděl Havel slavný příklad prodávače zeleniny donuceného vystavit ve výloze svého obchodu politická hesla, která mu byla ve skutečnosti lhostejná. Havlovská pravda se vztahovala k věrnosti sobě samému a svým vlastním zásadám v realitě zcela ovládnuté institucemi komunistické moci vyžadující poslušnost a lámající přitom charaktery. Odpověď měl být „život v pravdě“, chápáný na jednu stranu jako nepodlehnutí nátlaku moci, a na druhé straně jako pokus vytvářet alternativní prostor společenského působení, který Václav Havel nazval „paralelní polis“ [Havel 1990b: 113–116]. Dnes je zjevné, že takové pojmání pravdy mělo jisté problematické aspekty. Existenciální absurdní divadlo a problematika autentičnosti lidského bytí bývaly formou mimikry pro jinak čistě politická vyjádření: to, co je autentické, se střetávalo s veřejnou aktivitou zcela ovládnutou režimem a ze své podstaty neautentickou. Vyostření protikladu pravdy a lži a její ztotožnění s opozicí my – oni zase absolutizovalo existující politické rozdělení a umožňovalo morálně degradovat protivníka. V rámci politického boje s tak brutálním protivníkem, jakým byla Komunistická strana Československa a jí ovládaný státní aparát, se tomu samozřejmě nebylo možné vyhnout. Je také třeba dodat, že sám Havel se později ve vztahu k poraženému protivníkovi choval poměrně velkoryse. Tím spíše je na místě se zamyslet, co zůstalo z myšlenky „života v pravdě“ po pádu nepravdy, tedy komunismu. Bylo ji možné promítnout do reálného politického programu prezidenta České a slovenské federativní republiky, respektive České republiky, nebo alespoň do každodenního života člověka plnícího veřejné povinnosti hlavy státu?

Odpověď na druhou z těchto otázek je stejně tak jednoduchá, jako smutná: ačkoli se Václav Havel zpočátku pokoušel zavést do veřejných rituálů moci prvky karnevalu, grotesky a humoru, postupně mu prezidentská role vnutila natolik pevné mantinely, že mu de facto neponechala prostor pro svobodné vyjádření. V knize *Prosím stručně*, která vznikla už po jeho odchodu z funkce, sám napsal [Havel 2007b: 109], že se ve svých projevech musel vzdát žertů, které se často stávaly zdrojem problematických nedorozumění nebo vzbuzovaly nesouhlas médií či politiků. Odpověď na první zmíněnou otázku je však

problematictější. Když Václav Havel ve své knize *Letní přemítání*, vydané poprvé v roce 1991, psal o svém prezidentském programu, zmiňoval na čelném místě pravdu. Zůstal však u deklarace, že je pravda důležitá, dosti volně ji spojoval s ideou politiky zohledňující vyšší morální hodnoty a v podstatě tento pojem nenaplnil konkrétním obsahem. Místo toho se věnoval domnělé demoralizaci české společnosti v důsledku komunismu, potřebě založit politiku na sdílených morálních hodnotách či slušnému chování a taktu v osobních vztazích mezi politiky [Havel 1992: 1–20]. Na jiném místě Havel s hrdoostí zdůrazňoval, že nikdy nebyl přívržencem žádné doktríny či ideologie, zejména té utopické. Takto vyjádřená sebejistota může udivit. Termín „ideologie“ bývá užíván v různých kontextech, většinou však odkazuje ke dvěma možným významům: slouží jako pojmenování takových přesvědčení, která odrážejí určité reálné, obvykle materiální zájmy osob, které tato přesvědčení artikulují, případně jako označení komplexních systémů moci zahrnující v sobě jak popis, tak hodnotící soudy [viz Šaradín 2001: 20–57]. Je zřejmé, že nikdo není s to s čistým svědomím konstatovat, že je zcela prost ideologie v prvním z uvedených významů. Jde-li o význam druhý, tak i v Havlově knize, ač skutečně neobsahuje systematickou prezentaci určitého ideologického kréda, lze snadno najít jednoznačně ideologická vyjádření, například názory hlásící se k tehdy všeobecně rozšířené utopické neoliberalní ideologii [Mann 2013: 129–133], v čele s klíčovým přesvědčením, že jednoznačně nejlepší formou vlastnění výrobních prostředků je pouze soukromé vlastnictví (a právo na něj by mělo být jedním z lidských práv) a trh že je prvotním, přirozeným a optimálním způsobem organizace distribuování materiálních statků [Havel 1992: 62, 98]. Není přitom pochyb, že Václav Havel nebyl neoliberal, a jeho kniha obsahuje spíše kritiku neoliberalního dogmatismu a upozorňuje na nutnost hospodářské politiky založené na omezeném státním intervencionismu [Havel 1992: 65–79]. Otevřeně ideologický charakter pak má plamenné přihlášení se k ideologii univerzálních lidských práv [Havel 1992: 98–101] jako základu české politiky nezakládající se údajně na žádné ideologii (*sic!*). Je tedy vidět, že ačkoli nebyl život v pravdě jednoduchý, dodávalo sžití se s jejím vlastněním sebejistotu umožňující nezamýšlet se příliš důsledně nad vzájemnými rozpory, nebo alespoň dalekosáhlými důsledky hlášených přesvědčení. V důsledku toho se tato i řada jiných výpovědí českého prezidenta vyznačuje charakteristickým stylem, v němž se projevuje Havlova nezvyklá osobní skromnost, často přímo ostych, které se však osobitým způsobem prolínaly s udivující rozhodností v proklamování nesamozřejmých a ne vždy důsledně promyšlených soudů. Nejlepším příkladem této nepromyšlenosti je nepostřehnutí dilemat ideologie lidských práv, tak snadno využívané jako vhodné ospravedlnění ozbrojené agrese [Havel 1992: 98; Havel 2007b: 329–330, 178–179].

Dědictvím antikomunistického „života v pravdě“ byla jistá bezradnost vůči politice, která už po pádu režimu neznamenala jen jeho kritiku a pokusy o nezávislost na něm. Mnozí Havlovi současníci si s ní pokoušeli poradit, aniž by konec režimu brali v úvahu. Bojovali tak s jeho stínem, pátrali po jeho údajných stopách v soudobé politice, společenském životě nebo ekonomice, případně se neustále dožadovali zúčtování s někdejší nepřítelem. Jiní si našli nového, stejně absolutního nepřítele. Ačkoli Václav Havel neučinil ani jedno z toho, nedokázal se zbavit způsobu chápání politiky charakteristického pro dobu před rokem 1989. Jeho dědictvím byla víra v existenci jednoho absolutního společného dobra, které lze jednoznačně definovat (není-li přímo samozřejmé pro každého slušného člověka). Takové dobro měla politika uvádět v život a takovému dobru

měli politici sloužit. To vedlo například k nedůvěře vůči politickým stranám jako nositelům negativně vnímaného partikularismu – politika pravdy přeci nemohla spočívat ve sladování nějakých přízemních zájmů [Havel 1992: 53–55]. Jiným důsledkem této víry bylo chápání demokratické společnosti jako jakési paralelní polis, kterou Havel v tomto kontextu nazýval občanskou společností a stavěl ji nad neoblíbené partajnictví [Havel 2007b: 128–129].³

Svědectvím nemožnosti zbavit se šablon komunismu, respektive antikomunismu je poslední Havlovo drama *Odcházení*, podle něhož vznikl i film, který sám Havel režíroval. Komplikovaná situace politika opouštějícího svůj úřad, na jehož místo má nastoupit člověk bez skrupulí, je v *Odcházení* zveličena do podoby tragédie. Havel umístil děj své hry do kulís, které jsou pro něj charakteristické, groteskně pokřivené, ale jednoznačně odkazující na komunistické reálie [Havel 2007a].

Heslo „pravda vítězí“ zůstávalo bezpochyby mnohoznačné, pro různé skupiny mělo jiný význam. Pro mnoho obyvatel Československa mohlo být zkratka jednou ze součástí národní symboliky, která není nositelem žádných zvláštních obsahů kromě odkazu na samu národní jednotu. Většina si ho však pravděpodobně spojovala s tradicí ozbrojeného boje za národní otázku. Jak pro Masaryka, tak pro Havla bylo toto heslo něčím víc. Každý z nich považoval svoji pravdu za imperativ a její uvedení v život pro ně bylo nezpochybnitelnou součástí takového typu politické etiky, kterou Max Weber [Weber 1998: 101–102] označoval za etiku přesvědčení usilující o maximalizaci hodnot, které její nositel vyznává, na rozdíl od etiky odpovědnosti, jež bere ohled zejména na dlouhodobé dobro daného politického společenství. Není ostatně jisté, zda je možné takové společenství vytvořit, považujeme-li za klíčovou hodnotu pravdu, z níž lze snadno učinit imperativ individuálního jednání, ale kterou lze jen stěží přetavit v normativní základ života společnosti. Principiální podobnost v chápání pravdy jako klíčové morální hodnoty samozřejmě nevyklučuje existenci zásadních rozdílů mezi oběma politiky, tedy Masarykem a Havlem. Každý z nich chápal samotnou pravdu jiným způsobem: pro Masaryka byla morálním a náboženským imperativem, pro Havla autentickou a věrností sobě samému.

Své úvahy na téma hesla „pravda vítězí“ bych rád uzavřel odkazem na *Knihu apokryfů* Karla Čapka [Čapek 1978] – spisovatele a vzděláním i duší filosofa pragmatismu. V *Pilátově krédu* představil Čapek svoji vlastní verzi rozhovoru Josefa Arimatejského s Pilátem Pontským. Pro prvního z nich, působícího dojmem ponurého fanatika, byla pravda – jediná a nedělitelná – výzvou podobnou rozkazu vydanému vojákovi, jehož nelze neuposlechnout. Naopak Pilát, plný pochybností, si kladl otázku, co to pravda vlastně je. Spatřoval v ní dílo člověka a chtěl, aby nebyla rozkazem, ale spíše pohodlnou židli pro znaveného poutníka. Vlastně bychom v tomto místě mohli užít množného čísla a říci: pohodlnými židlemi – v lidském světě existuje vždy vícero konkurujících si pravd [Čapek 1978: 86–89]. Ačkoli se oba prezidenté vyznačovali osobním kouzlem a ani jeden z nich nebyl fanatikem, charakter jejich postojů je bezesporu přibližoval spíše Josefovi Arimatejskému s jeho pravdou jako božským imperativem než Pilátovi Pontskému. Pro Masaryka znamenala pravda bezpochyby rozkaz, avšak jeho srovnání s Havlem poukazuje na jistý nedostatek Čapkovy typologie. Autorovi *Knihy apokryfů* zřejmě nepřišlo na mysl, že pravda může být zároveň jedním i druhým – rozkazem i židlí. Anebo pohodlnou sedačkou v americkém cadillacu

³ Tento postoj podrobně analyzoval Jerzy Szacki ve své práci *Liberalismus po komunismu* [Szacki 1994: 90–145].

vyrážejícím na cesty? Nelze si nevíšmout, že podobné chápání pravdy (respektive způsobu, jak ji využívat) spojuje Václava Havla s jeho nástupcem na postu prezidenta České republiky, kterého tolik neměl rád.

Z polštiny přeložila Michala Benešová

Literatura

- Bartoš, František M. [1947]. *Z dějin hesla Pravda vítězí*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Čapek, Karel [1978]. *Księga apokryfów*. Warszawa: PIW.
- Čapek, Karel – Masaryk, Tomáš G. [1990]. *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha: Československý spisovatel.
- Havel, Václav [1990a]. Český úděl? In. *O lidskou identitu*. Praha: Rozmluvy, s. 193–200.
- Havel, Václav [1990b]. Moc bezmocných. In. *O lidskou identitu*. Praha: Rozmluvy, s. 55–133.
- Havel, Václav [1991]. *Hry. Soubor her z let 1963–1988*. Praha: Lidové noviny.
- Havel, Václav [1992]. *Summer meditations*. New York: Alfred A. Knopf.
- Havel, Václav [1999a]. Projev k demonstrantům na Václavském náměstí, 10. prosince 1989. In. *Eseje a jiné texty z let 1970–89*. Praha: Torst, s. 1173–1176.
- Havel, Václav [1999b]. *Projev prezidenta republiky Václava Havla na Mezinárodním sympoziu o mistru Janu Husovi* [online]. Dostupné z: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/1999/1712.html>> [cit. 1. dubna 2016].
- Havel, Václav [2007a]. *Odcházení*. Praha: Respekt edice.
- Havel, Václav [2007b]. *Tylko krótko, proszę. Rozmowa z Karem Hviźďalą, zapiski, dokumenty*. Kraków: Znak.
- Hroch, Miroslav [1999]. *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha: Mladá fronta.
- Kılıas, Jarosław [1998]. *Naród a idea narodowa: nacjonalizm T. G. Masaryka*. Warszawa: Scholar.
- Kutnar, František – Marek, Jaroslav [1997]. *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Mann, Michael [2013]. *The Sources of Social Power, vol. 4 Globalizations, 1945–2011*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Masaryk, Tomáš G. [1925]. *Světová revoluce. Za války a ve válce*. Praha: Čin, Orbis.
- Masaryk, Tomáš G. [1990a]. *Česká otázka. Naše nynější krize*. Praha: Svoboda.
- Masaryk, Tomáš G. [1990b]. *Jan Hus. Naše obrození a naše reformace*. Praha: JK.
- Masaryk, Tomáš G. [1996a]. *Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení*. Praha: Ústav T. G. Masaryka.
- Nejedlý, Zdeněk [1946]. *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Praha: ÚV KSČ.
- Panuš, Bernard [1999]. *Všeobecně k čs. legiím na Rusi* [online]. Dostupné z: <<http://www.karelvatko.cz/historie-ceskoslovenskych-legii/odborne-clanky/ruske-legie/vseobecne-ks-ks-legiim-na-rusi>> [cit. 1. dubna 2016].
- Peroutka, Ferdinand [1936]. *Budování státu. Československá politika v letech popřevratových 1. Rok 1918*. Praha: Fr Borový.
- Peroutka, Ferdinand [1991]. *Jací jsme. Demokratický manifest*. Praha: Středočeské nakladatelství a knihkupectví.
- Putna, Martin C. [2011]. *Václav Havel. Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- Szacki, Jerzy [1994]. *Liberalizm po komunizmie*. Kraków, Warszawa: Fundacja Batorego – Znak.
- Šaradin, Pavel [2001]. *Historické proměny pojmu ideologie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Weber, Max [1998]. *Polityka jako zawód i powołanie*. In. *Polityka jako zawód i powołanie*. Kraków, Warszawa: Fundacja Batorego – Znak, s. 55–110.

Jarosław Kilias (1965) působí v Sociologickém ústavu Varšavské univerzity a zabývá se dějinami polské a české sociologie a historickou sociologií. Dosud vydal několik knižních monografií, z nichž poslední je Jak socjologowie opowiadali o socjologii (2012) a několik desítek článků v polských, českých a mezinárodních vědeckých časopisech a sbornících. Mezi jeho poslední studie patří mimo jiné Tomáš Garriuge Masaryk jako socjolog (in. Roczniki Historii Socjologii, III, 2013), From Communicative Memory to Non-History – Czech and Polish Narratives of Sociology's Past (in. Christian Fleck, Andreas Hess (red.): Knowledge for Whom?, 2014) a „Sources of Social Power“ Michaela Manna, noweberowska socjologia historyczna i jej polskie echa (Studia Socjologiczne 1/2016). V současné době pracuje na knize týkající se mezinárodních vědeckých vztahů a pozice polské sociologie 60. let 20. století ve světové sociologii.*

Pohádkový Honza. Zamyšlení nad jedním z mentalitních symbolů české vesnice druhé poloviny 19. a prvních decenií 20. století

EDUARD KUBŮ* – JIŘÍ ŠOUŠA**

The Storybook Honza. Reflections on One of the Mental Symbols of the Czech Village in the Second Half of the 19th and the First Decades of the 20th Century

Abstract: Knowledge of the fairy tales about Honza has been virtually universal in Czech society since the second half of the 19th century. Czech Honza belongs in the country that represents a whole other world with its own customs and traditions, different from the town, a marginalised world lagging behind the urban world, which is more often than not more refined, perceived in the country as more comfortable and easier to live in. The tales of Honza are tales of emancipation attuned in many respects to the core of the ideology of the agrarian movement of the late nineteenth and the beginning of the twentieth century as an emancipating ideology directed in the Czech milieu at the middle and lower-middle classes, that is farmers and peasants (the countryside being regarded as one big family). Honza is an archetype of the countryman, part of a collective identity whose symbolism acquires in the 20th century a dimension reflecting society, as a whole.

Keywords: Czech Honza; archetype of the countryman; tales of emancipation; collective identity

DOI: 10.14712/23363525.2017.27

Robert Darnton ve své fascinující knize s až rabiátským názvem *Velký masakr koček* zkoumá francouzské pohádky 17. a 18. století a na jejich základě dospívá k závěru, že jsou výrazem orální tradice vyjadřující určitý sdílený pohled na svět, kulturní vzorec existující na celonárodní úrovni, třebaže s regionálními variantami.¹ Jeho přístup z hlediska kulturních dějin stavící na metodologii sociální antropologie je velmi nový. Ukazuje, že i pohádka se může stát exkluzivním, jedinečným pramenem historickým, etnologickým či jiným a nemusí být výlučnou doménou literární vědy. Ostatně v uváděném pojednání literárněvědné aspekty nehrají zásadní roli, soustředíme se na aspekt sociálně historický. Darnton na pohádkovém podkladě prezentuje dějiny mentalit, interpretuje duševní obzory prostých lidí ve Francii dané doby. V pohádkách spatřuje symboly a rituály jako širše platné vzorce jednání.

Obdobným směrem se ubírá i naše úvaha o širší symbolice souboru pohádek, jejichž hlavním protagonistou je hloupý, vychytralý, ale někdy také chytrý Honza. Tyto pohádky měly v českém prostředí bohaté zastoupení a námětově tvoří relativně ucelený, neobyčejně

* Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc., Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 38 Praha 1. E-mail: Eduard.Kubu@ff.cuni.cz.

** Doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc., Katedra pomocných věd historických a archivního studia, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: Jiri.Sousa@ff.cuni.cz.

¹ Darnton, Robert [2013]. *Velký masakr koček a další epizody z francouzské kulturní historie*. Praha: Argo.

obsažný soubor spojený několika typologiemi projektování Honzy jako hochy z lidu. Pohádky o Honzovi najdeme v různých původních sbírkách a různých zpracováních. K nejznámějším náleží textace Boženy Němcové, vzniklé před polovinou 19. století. Honza se objevuje v pohádkových antologiích.

Poslední monotematickou a zjevně nejznámější verzi představuje soubor sedmašedesáti textů s příznačným názvem *Český Honza*, sestavený významným literárním vědcem a etnografem Jiřím Horákem, s podtitulem *Lidové pohádky*.² Jeho dílo ovlivnilo několik generací dětí, první čtenáři se s ním mohli seznámit v roce 1940. Doposud vyšlo v celkem sedmnácti nezměněných vydáních, poslední v roce 2013. Enormní popularitě přispěly i skvostné, oku lahodící ilustrace národního umělce Josefa Lady, jež byly snadno srozumitelné a konvenovaly lidovému naturelu.³ Titul *Český Honza* a podtitul *Lidové pohádky* jako by říkaly, že pohádky o českém Honzovi vznikly v Čechách, jsou produktem domácí lidové tvořivosti. Tak tomu ovšem úplně není.

Žánr lidové pohádky představuje ustálený korpus s danými charakteristikami, který se vyvíjel dlouhá staletí, možná i tisíciletí. Má množství kořenů, jež vzájemně prorůstají, ať již se jedná o texty kronik, pověsti, nejrůznější ústní tradici. Odborník si je vědom, že v evropském prostoru a také samozřejmě v prostoru střední Evropy se jedná o jistý příběhový základ, který se pak rozvíjí v jednotlivých prostředích s mírnými variacemi.⁴ A tak pohádky o Červené karkulce, Šípkové Růžence, Jeníčkovi a Mařence, kocourovi v botách a jiné najdeme v různých variacích v prostředí francouzském, stejně jako německém či českém. Nejinak je tomu i s Honzou. Z tohoto hlediska poučnou analýzu Honzy jako protagonisty evropské lidové pohádky v komparaci textů rozličných – třebaže kulturně dílem prolínajících – prostředí střední Evropy přináší pozoruhodná disertační práce Anny Veliké.⁵

Veliká zdůrazňuje, že daný námět svou podstatou „mezinárodní“ odráží ve svém národním a jazykovém koloritu stereotypní představy vlastního etnika, připomíná, že v českém prostředí se jedná o Honzu hloupého, nebo jen zdánlivě hloupého, na Slovensku o udatného, nebojácného Janka, v německém prostředí antihrdinu grimmovského typu „Hans im Glück“, tj. hlupáka, ve své hlouposti však šťastného.⁶ Anna Veliká dokonce zpracovala katalog pohádek o Honzovi, rozdělených do čtyř hlavních kategorií. Rozlišuje mezi „hloupým Honzou“,⁷ ať již „opravdu hloupým“, či „zdánlivě hloupým“, „Honzou chytrým, resp. statečným“, „malým Jankem/Hansem“ a „Honzou ve vedlejší roli“. Kategorie třetí

² Jiří Horák (1884–1975), slavista, profesor komparatistiky a dějin slovanských literatur na univerzitách v Brně a Praze, etnograf (v letech 1957–1964 byl ředitelem Ústavu pro etnografi a folkloristiku ČSAV) a také diplomat (1945–1947 působil jako velvyslanec v SSSR).

³ *Český Honza: Lidové pohádky* [1957]. Vybral a upravil Horák, Jiří; ilustroval Lada, Josef. 5. vydání, Praha: Albatros.

⁴ U některých pohádek se zjevně jedná o námětové transfery překračující hranice specificky kulturně vyhraněných prostředí, nicméně na britských ostrovech vznikla i teorie jiná, u jejíhož zrodu stáli Edward Burnett Tylor a Andrew Lang, nazývaná teorií antropologickou. Podle ní nejstarší náboženské principy – vztah těla a duše – byly u všech národů stejné bez výslovného vlivu jednoho národa na druhý, a tak si jsou způsoby myšlení, náboženství a fantazie podobné. Jednotlivé národy tak produkují i podobné pohádky bez závislosti na cizích vzorech.

⁵ Veliká, Anna [2011]. *Hrdina evropské lidové pohádky. Analýza textů z českých zemí, Slovenska, Německa a Rakouska s hlavní postavou Jan/Honza/Hans*. Disertační práce. Brno: FF MU.

⁶ V českém prostředí je variací pohádky bratří Grimmů *Hans im Glück* pohádka *Jak stařeček měnil, až vyměnil*, přičemž klasické je zpracování tohoto motivu Františkem Bartošem.

⁷ Symptomaticky srv. *Hloupý Honza: české pohádky* [1881]. Vypravuje Quis, Ladislav. Praha: Jos. Er. Vilímek. Další dvě vydání [1892 a 1925], s ilustracemi Mikoláše Alše. Praha: F. Topič.

a čtvrtá představují kategorie neprofilující, jen minoritně zastoupené. Klíčovými kategoriemi jsou v každém případě „Honza hloupý“ a „Honza statečný“.

Katalog pohádek o Honzovi sestavený Annou Velikou je katalogem současným, v jeho obsahu se objevují lidové pohádky nejrůznějších historických období (zachycených v rozličných historických dobách) s pohádkami autorskými, umělými, jež vyšly z dílen konkrétních autorů. Hybridem mezi nimi jsou pak pohádkové texty, které jsou literárními adaptacemi starých pověstí, pohádek, jejichž zdrojem je lidová tradice, tedy podání vypravěčů.⁸ K tomu je třeba dodat, že charakter pohádek z rozličných zdrojů je velmi nestejný (ať již se to týká jazyka, dějové variability a vyústění příběhu). Liší se i vedlejší aktéři a prostředky sdělení.

Ve starší vrstvě pohádek je silněji zastoupena pohádka kouzelná, využívající nadpřirozených sil, v novější vrstvě je posílena pohádka tendující spíše k realitě, zhusta se sociálním vyzněním (osobní a sociální spravedlnost). Dokladem toho je soupis pohádek zaměřený na českou lidovou pohádku, provedený v průběhu dvacátých let 20. století významným literárním vědcem Václavem Tillem, publikujícím pod pseudonymem Václav Říha.⁹ Tille současně náležel k těm, kteří lidové zdroje cestou literární adaptace zpřístupňovali širší veřejnosti.¹⁰ Jeho soupis je řazen tematicky. Anotace pohádek o hloupém Honzovi pokrývají problematiku k počátku 20. století. Přitom se Tille soustředil na soupis pohádek nikoliv sice primárně autorských, ale z lidových zdrojů či se k nim alespoň hlásících, tj. pohádek, u nichž se nedá s odstupem času stanovit původní zdroj a nelze vyloučit jisté zásahy sběratele či sestavitele pohádkového souboru. Soupis je tematickým zpracováním řady starších edic a souborů. Znamená to, že heslo „hloupý Honza“ obrazí nejstarší dochované vrstvy pohádek o „hloupém Honzovi“, ale současně nevylučuje zásahy sběratelů.

Zásadní poznatek shrnující „honzovské“ heslo v Tilleho soupisu říká, že starší verze pohádek jsou výrazně odlišné od pohádek autorsky literárně adaptovaných v období první Československé republiky a později. Soubor dokazuje těsnou námětovou souvislost všech pohádek s klíčovým rozdílem spočívajícím v tom, že jejich vyústění, ač poučné, z valné části nekončí *happy endem*, ale osudovým dramatem, kde typickou pointou je smrt rodiče zaviněná hloupým a neomaleným potomkem, či dokonce Honzova smrt. Lze v nich najít

⁸ Šmahelová, Hana [1989]. *Návraty a proměny. Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros: 133n.

⁹ Tille, Václav [1929–1937]. *Soupis českých pohádek*. 3 svazky, Praha: Česká akademie věd a umění. Z Tillem uváděných zdrojů viz *Velký národní kalendář pro čas a věčnost na obyčejný rok* [1882–1920], Vimperk: J. Steinbrener. Kubín, Josef Štefan [1922–1923]. *Lidové povídky z českého Podkrkonoší. Podhoří západní*. 3 svazky. Vydal a komentářem kriticko-bibliografickým opatřil Polívka, Jiří. Praha: Česká akademie věd a umění. Kubín, Josef Štefan [1926]. *Lidové pohádky z českého Podkrkonoší. Ukrají východní*. Vydal a komentářem kriticko-bibliografickým opatřil Polívka, Jiří. Praha: Česká akademie věd a umění. Polívka, Jiří [1929]. *Lidové povídky slovanské*. Vybrané rozpravy uspořádali Horák, Jiří a Tille, Václav. Praha: Národopisná společnost československá. Biliánová, Popelka [1922]. *Po cestičkách k oltáři* [povídky]. Ilustroval Rélink, Karel. Praha: A. Neubert. Sedláček, Hanuš [1929]. *Šťastný rok: pohádky, povídky, verše a písně pro nejmladší čtenáře*. Ilustroval Vrobek, Fr. Praha: Volná myšlenka. Soukal, Josef [1889]. *Z našich luhů: básně a povídky*. Praha: Alois Hynek. *Sebrané spisy Františky Stránecké* [1889–1893]. 1. díl, *Povídky, obrazy a črty*. Svazek 1–3, Velké Meziříčí: J. F. Šásek.

¹⁰ Václav Tille (1867–1937), divadelní a literární kritik, univerzitní pedagog, prozaik, knihovník. Po absolvování slavistiky a germanistiky na univerzitách v Praze a Innsbrucku pracoval v pražské univerzitní knihovně, olomoucké studijní knihovně a v knihovně Národního muzea. V roce 1903 se habilitoval; v letech 1921–1937 byl profesorem srovnávacích dějin na Karlově univerzitě. Uveřejnil řadu divadelních a literárních kritik v denním tisku a mnoho komparativních studií o umění scénickém a mimickém, kriticky analyzoval povídkovou a pohádkovou tvorbu a zabýval se dalšími obory české i zahraniční literatury a knihovnictví. Pod pseudonymem Václav Říha psal pohádky pro děti. Angažoval se také v intelektuálním světě – byl členem Rotary klubu, Evropského literárního klubu a spoluzakladatelem českého PEN klubu.

i další zápletky dnes obecně nazírané jako surové. Honza potmě sní pět živých koťat či Honza vylupuje živým tvorům – kozám, ovcím, králíkům, slepicím – oči, které hází po potenciálních nevěstách (výzva, aby se Honza poohlédl – hodil okem – po nevěstě je dovezena do absurdního vyznění). Často pohádka končí neutrálně ve smyslu „hlupák jednou pro vždy zůstane hlupákem“. Někdy jakoby konstatuje, že člověk má zůstat tam, kde patří, Honza se vrací, odkud přišel, v některých verzích odmítá nabídnuté bohatství v duchu úsloví „všude dobře, doma nejlíp“. Jen menší část pohádek končí pozitivně – zmoudřením Honzy, jeho zbohatnutím a šťastnou ženitbou. Tilleho námětový soubor akcentující didakticky odstrašující vyústění příběhu nápadně připomíná starší typy pohádek hraničící se syrovým naturalismem, na něž upozorňuje ve své práci o korpusu francouzských pohádek 17. a 18. století Robert Darnton. Jejich až hororová strašidelnost připomíná atmosféru pohádek bratří Grimmů¹¹ či Hanse Christiana Andersena.

Boženou Němcovou ovšem začíná v českém prostředí nová etapa ve vývoji námětů „honzovských“ pohádek, mění se totiž Honzův charakter a především celkové vyznění příběhu. Pohádky se blíží modernímu tvaru běžnému ve 20. století, který pracuje s osvědčenými výchovnými stereotypy, nabádá k píli, pracovitosti, solidární dobrosrdečnosti, s ponaučením, že dobro bývá honorováno dobrem, což vše rezultuje v optimistickém vyústění děje. Pohádka se stala čtivou, zábavnou a radostnou zároveň. Dosavadní často velmi syrový obsah spojený i s erotickým nábojem v lidovém podání pohádek ochotně korigovali a upravovali sami sběratelé.¹² Ani Němcová nereprodukovala české pohádky dokumentaristickou formou, při jejich zachycování využívala svého neobyčejného vypravěčského talentu. Pohádky Němcové se staly klasickými díly, jež určovala další vývoj. Jejím přínosem je i veselá pohádka žertovného charakteru. Prototypem veselé dobrosrdečné pohádky jsou (počínaje Němcovou, ale především po Němcové) pohádky o Honzovi, jejichž množství narůstá. Do pohádkového „honzovského“ diskurzu vstupuje celá řada autorů, ve 20. století i zavedených a počítaných mezi klasiky, z oněch starších připomeňme alespoň Beneše Methoda Kuldu s moravskými národními pohádkami¹³ či Václava Řihu (pseudonym již zmíněného Václava Tilleho)¹⁴, jenž se významně zasloužil o ustálení Honzova pozitivního obrazu.¹⁵

Z mladších publikací pohádek o Honzovi vyšlých po 1. světové válce uvedme *Dárek od pohádky* Josefa Štefana Kubína¹⁶ či pohádky Jindřicha Šimona Baara situované na Chodsko a využívající místní nářečí.¹⁷ Poměrně pozdě, v padesátých letech, vydal svého neobyčejně populárního Českého Honzu Jan Drda, jemuž Honza posloužil jako protagonista

¹¹ Bratři Grimmové chápali lid jako nositele lidové slovesnosti, avšak ani u nich nebylo doslovné přepsání pohádky z ústní tradice zřejmě pravidlem. Do svých sbírek nezahrnovali pohádky, které neodpovídaly jejich představám o „čistotě textu a pojednání“. Grimmovská pohádka se stala novou normou ovlivňující vývoj žánru ve střední Evropě.

¹² [Veliká 2011: 49].

¹³ Kulda, Beneš Method [1874 + řada dalších vydání]. *Moravské národní pohádky*. Praha: I. L. Kober.

¹⁴ Řiha, Václav [1904]. *Alšovy pohádky*. Praha: Dědictví Komenského. Dále např. Řiha, Václav [1987]. *Knížka pohádek*. Praha: Albatros.

¹⁵ Z jedenácti textů *Alšových pohádek* vydaných roku 1950 je jich hned šest věnováno Honzovi, všechny bez výjimky mají pozitivní vyústění.

¹⁶ Kubín, Josef Štefan [1924 nebo 1925]. *Dárek od pohádky*. Praha: Českomoravské podniky tiskařské a vydavatelské.

¹⁷ Baar, Jindřich Šimon [1922]. *Chodské povídky a pohádky*. Praha: Československé podniky tiskařské a vydavatelské.

i v dalších oblíbených pohádkách (např. *Jak šel Honza do Lenoráje*). Drda více či méně čerpal z lidového rezervoáru a vytvářel nový obraz českého Honzy. Honzovské příběhy doby romantismu se postupně přetvářely v příběhy aktuálně časové, promlouvající k době meziválečné i poválečné. Drdův Český Honza je mimo jiné podobenstvím boje proti cizímu nepříteli (s německým jménem), reprezentovanému králem, autoritativním, sobeckým a záludným, jenž uzavřel spojenectví s drakem proti svým poddaným, a proto spravedlivě končí „jako haraburdí, které již nikdo nepotřebuje“.¹⁸ Inovovaná pohádka, čítající desítky stran, je zjevně určena i zábavě starších čtenářů, nejen malých dětí. Do textu již vstupují emoce a tělesnost (pohlazení; políbení, z něhož se mu hlava zatočila; Honza smrdí koňským hnojem). Širokou oblibu této pohádky umocnilo její zfilmování.

Karel Čapek v Lidových novinách v roce 1931 napsal:

HLoupý Honza je téměř univerzální pohádkový typus. Jsou případy, kdy to není ani hrdina, ani chytrák, nýbrž obyčejný prostý a dobrosrdečný nádiva, který je pro smích všem a nehodí se k ničemu, ale jemuž vyšší spravedlnost a lahodná demokratičnost pohádek nadělí korunu královskou a veškeré dary života. Úspěchu je možno dobývat silnými činy, je možno jej vytaškařit vlastní chytrostí; ale což i my nečekáme, že nám snad štěstí spadne do klína jako milost, že k němu přijdeme jako slepi k houslím, že to právě štěstí není zásluha, nýbrž úsměvný a tajemně štědrý dar? Potká-li nás něco dobrého, přijímáme to ne jako zaslouženou odměnu, ale trochu zmatení, drobet nejistí, zda se nám to jenom nezdá; každý z nás ve zvláště šťastném okamžiku byl hloupým Honzou, který k štěstí přišel.¹⁹

Z hlediska obrazu českého Honzy v české společnosti, jak se ustálil v období meziválečném a jak jej téměř petrifikoval již zmíněný zdařilý výbor Horákův, není v zásadě podstatné, zda se jedná o obraz spočívající pevně na základech lidové slovesnosti, či obraz modifikovaný, přepracovaný a uzpůsobený estetickým dobovým standardům a situaci české společnosti autorsky, či zda se dokonce jedná o pohádky ryze autorské. Podstatný je obraz v širokém kulturním povědomí a je třeba říci, že i to v pohádkách nepůvodní, co bylo do příběhu uměle vloženo, nakonec tím, že se stalo součástí výsledného honzovského korpusu, zlidovělo a je za lidové považováno. Zkrátka v našem zkoumání nejde o samotný bezprostřední původ a vznik pohádky, nýbrž o její reflexi a rozšíření mezi recipienty, její aktualizovaný sociální kontext. V každém případě pohádky pracují s reáliemi venkovského života, se stereotypy uvažování venkovského lidu, jeho obzory a dílem i problémy, a to se značným zpožděním, které obráží mentální struktury a stereotypy prostředí celá dlouhá desetiletí do minulosti. V procesu změny vykazují jejich staré podoby poměrně dlouhý poločas rozpadu. I pohádka o Honzovi je stejně jako další pohádky jednou ze symptomatických výpovědí o charakteru českého venkova druhé poloviny 19. a prvních desetiletí 20. století. Zkrátka k pohádce je možné také přistupovat jako ke svébytnému literárnímu pramenu symbolizujícímu obraz a problémy určité doby.²⁰ Ostatně lidové pohádce se na počátku 20. století dostalo pozornosti nejen literárních vědců, ale i třeba národopisců, do hry vstupují také psychologie a pedagogika. V padesátých letech 20. století švýcarský

¹⁸ Drda, Jan [1990]. *České pohádky*. Praha: Albatros: 114.

¹⁹ Čapek, Karel [1971]. *Marsyas čili na okraj literatury (1919–1931)*. Praha: Československý spisovatel: 122.

²⁰ K literatuře jako historickému pramenu srv. Kubů, Eduard – Šouša, Jiří – Zářický, Aleš (ed.) [2014]. *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948. Diskurz mezi historií a literární vědou na téma selského a hraničářského románu*. Praha: Dokořán (srv. zejména úvod).

badatel Max Lüthi vnesl do zkoumání pohádek i pohled vycházející z děl Sigmunda Freuda a Carla Gustava Junga, najdeme ho i u již zmiňovaného Roberta Darntona. Psychologický směr pohádkoslovného bádání akcentuje v pohádce reflexi vývoje člověka, především jeho integrační proces, tj. začleňování jednotlivce-dítěte do společnosti.²¹

Sepětí českého Honzy se světem venkova nepotřebuje ovšem žádná hluboká či složitá vysvětlení, sotva mohou být venkovštější pohádky, než jsou pohádky o Honzovi. Honza klasicky pochází z venkovského statku či chalupy, nezřídka mluví nářečím. Často dokonce vyrůstá v nuzných poměrech, rodiče ho neuživí, a proto se vydává do světa.

Realie, které se v pohádkách promítají, náleží k venkovské každodennosti. V Českém Honzovi je jich dokonce takové množství, že Horák ve svém výboru považoval za užitečné a vhodné zpracovat jejich výkladový slovníček, neboť v méně zaužívaných příměrech hovorové češtiny část pojmu ztratila kolem poloviny 20. století pro většinu obyvatelstva, zejména městského, již svůj význam a stala se nesrozumitelnou. Pohádka tak svým způsobem „vracela“ venkov s jeho realii a specifiky do širšího povědomí.

* * *

Jak píše Anna Veliká, slyšíme-li v českém prostředí výraz „hloupý Honza“, máme před očima hoča ležícího na peci, který je líný a pořád jen jí, ale který v rozhodujících momentech překoná své negativní vlastnosti, zachrání princeznu, a tak přijde ke svému štěstí.²² Honzova postava má tři základní polohy. V první z nich je Honza skutečně poněkud „přihlouplý“, jeho hloupost spočívá v tom, že věci chápe doslovně. Mentálně nevyvinutý jedináček přechází ze světa domácnosti do venkovního světa, kde se chová nešikovně; buď rady uplatňuje doslova, nebo je nadsadí, či dokonce převrátí. Je mu cizí příměrová symbolika vyjadřování. Paradoxně se ovšem ukazuje, že Honzova hloupost se stává přínosem. Klíčem k tomuto obratu je zpravidla dobré srdce, které mu otevírá cestu k bohatství. Charakteristickým znakem uvedeného typu Honzy je naivita a skutečnost, že jeho základní vlastnost, tj. hloupost, se nemění. Obvykle se nedopracovává vyššího sociálního postavení. Buď se znovu vrací za pec, nebo si bere za ženu selskou dívku, jeho sociální status se nezměnil a Honza v něm zůstává šťasten.

Druhou polohou „hloupého Honzy“ je Honza jen zdánlivě hloupý a tento typ se v českém prostředí vyskytuje nejčastěji. Tento Honza je líný, mlsný, okolím považovaný za hlupáka, jenž ovšem v rozhodujících okamžicích svým jednáním – ctnostným a poctivým – zachrání princeznu a přijde ke svému štěstí. Tento všeobecně podceňovaný Honza svým úspěchem okolí překvapí. Příběh neposkytuje pro hrdinovu hloupost důkaz. Honza své schopnosti zprvu nedemonstruje, ale v průběhu děje se mění v chytrého či vychytralého. Zatímco opravdu hloupý Honza přichází k penězům díky hlouposti či náhodě, zdánlivě hloupý Honza často využívá pomoci nadpřirozených sil. Objevují se však i rozličná žertovná vyústění.

Třetí významnou polohu reprezentuje Honza chytrý, resp. statečný. Tento Honza se s vyloučením kouzelného světa úspěšně za pomoci zdravého selského rozumu, síly,

²¹ Lüthi, Max [1960]. *Das europäische Volksmärchen. Form und Wesen*. 2. vydání, Bern – München: Francke Verlag: 107. Srv. [Veliká 2011: 35] či [Darnton 2013: 29].

²² [Veliká 2011: 112].

potážmo statečného chování potýká s nadpřirozenými bytostmi. Jeho charakteristickými protivníky jsou čerti, duchové a draci. Nečisté síly jsou přelstěny, či dokonce zabity. Honza hloupý a zdánlivě hloupý zpravidla neřídí svůj život sám, je jím veden, ať již kouzelnými bytostmi či náhodou. Honza „Nebojsa“ je naproti tomu v ději klíčovým aktérem.

* * *

Pohádka má v první řadě funkci zábavnou a po ní následuje funkce poučná. Nabízí svět srozumitelný oproti nejasné skutečnosti. Zlo v pohádce je vypočitatelné a ohraničené. Moderní pohádka na rozdíl od jiných literárních textů a také pověsti nezprostředkovává hrůzu. Pohádka nabízí svět jistoty, v němž je nakonec vše uspokojivě zvládnuto, nabízí svět, který „je v pořádku“ a má svá pravidla. Vše je takové, jaké má být. Pohádka není stabilní útvar – je formována autory i tradicí, mění se v prostoru i čase, vyvíjí se. Reflektuje vkus doby, někdy zachovává původní realie, jindy jsou do ní vnášeny realie nové – ony lidové mívají historizující rámec. Pohádka tak koresponduje s mentálními stereotypy společnosti, jíž je nesena. Realistická pohádka obráží plebejský střízlivý svět venkovana. Přestože je označena za „realistickou“, její svět a děj jsou ploché, vytrácí se z nich propracovanost samozřejmých aspektů života, láska, nenávisť, tělesnost/sexualita, úmornost dřiny na poli a jiné. Pokud se do ní tyto jevy promítají, nezachycuje jejich složitost a vzájemnou podmíněnost. Na druhou stranu zahrnuje symbolické kódy venkovského života, ať již je to jídlo, křest, svatba, pohřeb, práce v hospodářství. Tyto funkce pohádky o českém Honzovi jsou v zásadě obecně známé a přijaté. Je tu však ještě jedna funkční vrstva, méně nápadná, na niž se fakticky zapomnělo, a to je funkce identitní.

Český Honza patří na venkov, který představuje svět svébytný s vlastními zvyky a obyčejí odlišnými od města, svět marginalizovaný, zaostávající za světem městským, pestřejším, povětšinou lesklejším, vnímaným na venkově jako blahobytnější a snazší. A tak pohádky o Honzovi jsou také pohádkami emancipačními, které v mnohém souzní s obsahem ideologie agrarismu²³ sklonku devatenáctého století a počátku století dvacátého, agrarismu jako ideologie zrovnoprávňující, v českém prostředí zaměřené na střední a nižší střední vrstvu, tedy sedláky a rolníky (srv. klíčové heslo České agrární strany „Venkov jedna rodina“). Honza tedy může být vnímán jako symbol venkovské společnosti, jako někdo, kdo se nezaslouženě nachází v inferiorním postavení a bojuje o své uznání, šíře míněno: o společenském uznání svého stavu. Český Honza v sobě skrývá emancipační obsah vývoje českého venkova závěru 19. a počátku 20. století. Honza touží po větší spravedlnosti, k níž často dochází nápravou shora, tj. rozumnou vládou rozumného člověka. Tento aspekt pohádek velmi hezky vyjádřil Václav Říha (Tille) v závěru díla „Honza v zakletém zámku“: „Tak se stal Honza pánem celého kraje, podělil všechny spravedlivě a všem se pod ním dobře

²³ Agrarismus je politická, ale i stavovská ideologie, jež vyšla ze západní Evropy, zejména Francie, a přes Německo zapustila kořeny v českých zemích. Je vnímána i jako součást životního stylu, má řadu regionálních podob odvíjejících se od specifík regionálních ekonomických vývojů a vývojů nacionálních společenství, nežádka i jejich konfrontací. Rámcově lze říci, že většina variací agrarismu vychází z principu, že půda je hlavním národním bohatstvím, rozvoj národního hospodářství se musí opírat o sektor zemědělství a osobám v něm pracujícím musí být poskytnuto adekvátní místo ve společnosti vyjádřené náležitým zastoupením v politickém systému (vychází se z teze politické a sociální inferiority zemědělců). Blíže srv. Kubů, Eduard – Lorenz, Torsten – Müller, Uwe – Šouša, Jiří (ed.) [2013]. *Agrarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa*. Berlin – Praha: BWV Berliner Wissenschafts-Verlag – Dokořán.

dařilo, měli všeho dost, ještě jim vybývalo. Takové příběhy si vypravovali za starých časů, kdy vládli páni a bohatli z práce chudých.²⁴ S režimem padesátých let symbioticky tvořící Jan Drda ve své zlidovělé pohádce Český Honza, skvěle jeho vypravěčským stylem, podtrhuje sociální vyznění Honzy výsměchem hlouposti a pokryteckému pobožnůstkářství, kritikou proradnosti a zkorumpovanosti lidí bohatých a mocných.²⁵ V případě, že bychom chtěli uplatnit na českého Honzu teorii kolektivního nevědomí, formulovanou Carlem Gustavem Jungem, mohli bychom dojít k názoru, že pohádka vyjadřuje také vrstvy selské mysli, která využívá symbolů k uchopení všeobecně platných lidských témat. Český Honza je tak jistým archetypem venkovana, součástí skupinové identity, obrazem společnosti žijící ve stejných kulisách, společnosti směřující k lepšímu tradičnímu světu, světu spravedlivému, charakteristickému srozumitelností, nekomplikovaností řešení. Honza může být ovšem také vykládán jako výraz soudobého vyrovnávání a identifikace s minulostí.

Znalost pohádek o Honzovi je od druhé poloviny 19. století v české společnosti v zásadě univerzální. „Honza“ se po dlouhé generace zdařile reprodukoval v nejrůznějších variacích a postupně se stával ve své chytrosti, vychytralosti, statečnosti či hlouposti symbolem češství. Tvořil nepřehlédnutelnou charakteristickou součást lidové kultury a její hranice jako by překračoval do celospolečenského rozměru. Honza samozřejmě vstoupil i do české idiomatiky. V jazyce závěru 20. století *hloupý (český) Honza* značí „člověka z lidu“, „typ prostého, dobromyslného, zdánlivě hloupého, ale statného a statečného člověka, zpravidla mladíka“.²⁶ Stačí vzpomenout na přirovnání „tváří se jak hloupý Honza“, či „směje se jak hloupý Honza na jelito“.²⁷ Korpus psaných textů syn2015 (Český národní korpus) nabízí u „hloupého Honzy“ dvacet devět symptomatických příkladů použití, u „českého Honzy“ pak patnáct.²⁸

Ne náhodou Jiří Horák nazval svůj soubor Český Honza. Chceme-li zkoumat vypovídací potenciál právě této knihy pro národní identitu, musíme vzít v potaz skutečnost, že poprvé vyšla v době pro český národ neobyčejně těžké a skličující, na počátku nacistické okupace v roce 1940. Pohádka o Honzovi tak nabývá ještě dalšího obsahu, Honza se stává symbolem přežití, vyrovnání se s problémy chytrostí, vychytralostí a odvahou, většinou skrytými za mimikry zdánlivé hlouposti. Pohádka vnášela do dětských duší to, co bylo pro dospělé tak obtížné.

Oblibě pohádkového Honzy ve 20. století přispívá řada divadelních adaptací pohádek, dokonce i loutkových, ale třeba i hudební zpracování *Pohádky o Honzovi* Oskara Nedbala z roku 1902, jež se staly stabilní součástí repertoárového fundusu českých divadel. V nejmłodších generacích oblibu Honzy petrifikovaly rozhlasové, ale zejména filmové a televizní adaptace českého Honzy s předními hereckými osobnostmi, tradičně dobývající svůj prostor ve svátečních dnech roku. Z oněch filmových vzpomeňme díla *Honza málem králem* režiséra Bořivoje Zemana (1977), *O chytrém Honzovi aneb Jak se Honza stal králem* (1985) Ludvíka Ráží, *Princezna Hyacinta a tříhlavý drak* (1990) Miloše Bobka a naposledy neobyčejně populární adaptace Drdova hloupého Honzy ve filmu *Z pekla štěstí* Zdeňka Trošky z roku 1999.

²⁴ [Říha 1904: 85]. Nelze ovšem vyloučit, že poslední větu jako dodatek připojil až v padesátých letech vydavatel.

²⁵ [Šmahelová 1989: 164].

²⁶ *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné* [1988]. Praha: Academia: 100.

²⁷ *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání* [1983]. Praha: Academia: 117.

²⁸ Srv. na stránkách ČNK (www.korpus.cz) hesla hloupý Honza; český Honza.

Druhá polovina 20. století však nabízí i jiné symbolické porozumění postavě českého Honzy, je to truhlík a zmatkař, komická postava náležející k češtví.²⁹ Honza se stává v dětském světě se pohybujícím příbuzným Haškova dobrého vojáka Švejka. Rázně vstupuje i do světa dospělých. Honza má oproti Švejkovi přece jen o něco málo navíc, je nejen vychytralý, ale někdy i chytrý a udatný. Co je jim společné, je neobyčejná schopnost přežití.

Literatura

- Baar, Jindřich Šimon [1922]. *Chodské povídky a pohádky*. Praha: Československé podniky tiskařské a vydavatelské.
- Biliánová, Popelka [1922]. *Po cestíčkách k oltáři*. Ilustroval Rélink, Karel. Praha: A. Neubert.
- Čapek, Karel [1971]. *Marsyas čili na okraj literatury* (1919–1931). Praha: Československý spisovatel.
- Český Honza: *Lidové pohádky* [1957]. Vybral a upravil Jiří Horák, ilustroval Josef Lada. 5. vydání, Praha: Albatros.
- Darnton, Robert [2013]. *Velký masakr koček a další epizody z francouzské kulturní historie*. Praha: Argo.
- Drda, Jan [1990]. *České pohádky*. Praha: Albatros.
- Hloupý Honza: *české pohádky* [1881]. Vypravuje Quis, Ladislav. Praha: Jos. Er. Vilímeček. Další dvě vydání [1892 a 1925], s ilustracemi Mikoláše Alše. Praha: F. Topič.
- Kubín, Josef Štefan [1922–1923]. *Lidové povídky z českého Podkrkonoší. Podhoří západní*. 3 svazky. Vydal a komentářem kriticko-bibliografickým opatřil Polívka, Jiří. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Kubín, Josef Štefan [1924 nebo 1925]. *Dárek od pohádky*. Praha: Českomoravské podniky tiskařské a vydavatelské.
- Kubín, Josef Štefan [1926]. *Lidové pohádky z českého Podkrkonoší. Úkrají východní*. Vydal a komentářem kriticko-bibliografickým opatřil Polívka, Jiří. Praha: Česká akademie věd a umění.
- Kubů, Eduard – Lorenz, Torsten – Müller, Uwe – Šouša, Jiří (ed.) [2013]. *Agrarismus und Agrareliten in Ostmitteleuropa*. Berlin – Praha: BWV Berliner Wissenschafts-Verlag – Dokořán.
- Kubů, Eduard – Šouša, Jiří – Zářický, Aleš (ed.) [2014]. *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948. Diskurz mezi historií a literární vědou na téma selského a hraničářského románu*. Praha: Dokořán.
- Kulda, Beneš Method [1874 + řada dalších vydání]. *Moravské národní pohádky*. Praha: I. L. Kober.
- Lüthi, Max [1960]. *Das europäische Volksmärchen. Form und Wesen*. 2. vydání, Bern – München: Francke Verlag.
- Polívka, Jiří [1929]. *Lidové povídky slovanské*. Vybrané rozpravy uspořádali Horák, Jiří a Tille, Václav. Praha: Národopisná společnost československá.
- Říha, Václav [1904]. *Alšovy pohádky*. Praha: Dědictví Komenského. Dále např. Říha, Václav [1987]. Knížka pohádek. Praha: Albatros.
- Sebrané spisy Františky Stránecké* [1889–1893]. 1. díl, *Povídky, obrazy a črty*. Svazek 1–3, Velké Meziříčí: J. F. Šašek.
- Sedláček, Hanuš [1929]. *Šťastný rok: pohádky, povídky, verše a písně pro nejmladší čtenáře*. Ilustroval Vrobek, Fr. Praha: Volná myšlenka.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné* [1988]. Praha: Academia.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání* [1983]. Praha: Academia.
- Soukal, Josef [1889]. *Z našich luhů: básně a povídky*. Praha: Alois Hynek.
- Šmahelová, Hana [1989]. *Návraty a proměny. Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros.
- Tille, Václav [1929–1937]. *Soupis českých pohádek*. 3 svazky, Praha: Česká akademie věd a umění
- Veliká, Anna [2011]. *Hrdina evropské lidové pohádky. Analýza textů z českých zemí, Slovenska, Německa a Rakouska s hlavní postavou Jan/Honza/Hans*. Brno: Disertační práce FF MU.
- Velký národní kalendář pro čas a věčnost na obyčejný rok* [1882–1920]. Vimperk: J. Steinbrener.

²⁹ Na hře se symbolikou českého Honzy postavil například svou esej věnovanou české politické scéně na stránkách nejstaršího domácího internetového deníku *Neviditelný pes* Luděk Frýbort. Frýbort, Luděk [11. 4. 2014]. Česká anomálie aneb Udatný princ a hloupý Honza. *Neviditelný pes*.

Eduard Kubů (1951) působí paralelně na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, na Katedře mikroekonomie Podnikohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické a na Katedře ekonomie na UNICORN COLLEGE. Spektrum jeho zájmu zahrnuje moderní politické, hospodářské a sociální dějiny střední Evropy a speciálně pak českých zemí 19. a 20. století. Autor, spoluautor a editor řady monografií a studií týkajících se první Československé republiky a zahraniční politiky, československého odboje za první světové války, dějin peněžnictví, ekonomiky holocaustu, hospodářského nacionalismu, agrárních dějin a agrarismu.*

Jiří Šouša (1952) přednáší na Katedře pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Zaměřuje se na hospodářské dějiny 19. a 20. století, moderní pomocné vědy historické, zejména novověkou diplomatiku, numizmatiku, dějiny správy, ekonomické vztahy českých zemí k Latinské Americe, agrární dějiny a agrarismus. Autor, spoluautor a editor řady monografií a studií.*

Richard Gruneau – John Horne (ed.):
Mega-Events and Globalization. Capital and Spectacle in a Changing World Order.
 London – New York: Routledge, 2016, 233 s.

Český konzument velkých sportovních událostí se v roce 2016 mohl těšit z bohatého programu. Sotva se „parta hladových vlků“, jak národní hokejové reprezentanty nazval obránce Michal Kempný, vrátila z mistrovství světa v Rusku, vyrazili s heslem „jeden za všechny a všichni za jednoho“ čeští fotbaloví „mušketyři“ do Francie na mistrovství Evropy, které díky bývalému prezidentovi UEFA trvalo neuvěřitelné čtyři týdny. Teprve v Riu de Janeiro však nedlouho nato vypukla pravá sportovní orgie, jež po 14 dní byla globálním opiem a českým fanouškům dala desetkrát podnět k radosti. Před mediálně nafouknutým sportem nemohl minulý rok nikdo uniknout. Nic přitom nenásvědčuje tomu, že by se v blízké budoucnosti upustilo od zásady „rychleji – výše – dráž“, jež některá sportovní klání transformuje do předdimenzovaných, celosvětově prožívaných show.

Politický, ekonomický, sociální a kulturní vliv megalomanských sportovních akcí, pro něž se v zahraniční literatuře vžil termín „sport mega-events“, nabyl v posledním čtvrtstoletí takové síly, že zákonitě vzbuzuje zájem mezi příslušníky různých vědeckých oborů. Paradigmatické publikace vycházejí zejména v londýnském nakladatelství Routledge, které mimo jiné určuje trendy i ve výzkumu vztahu mezi sportem a genderem či sportem a médií. Před třemi lety vydalo nakladatelství například knihu *Security and Sport Mega Events* o bezpečnosti při mega-eventech, v roce 2015 vyšla publikace *Mega-Event Cities. Urban Legacies of Global Sports Events*, týkající se stop, jež mega-eventy zanechaly ve tváři měst, a na tento rok jsou naplánovány novinky *Leveraging Mega-Event Legacies, Mega-Events and Urban Image Construction* a *Sport, Media and Mega-Events*.

Na internetových stránkách nakladatelství byly již v roce 2016 uveřejněny obsahy a krátké abstrakty těchto knih. Z nich bylo možné vytušit, že plánované publikace nebudou prosty ostré kritiky mega-eventů. Pronikání za pozlátka událostí a rozkrývání problémů totiž tvoří

hlavní námět soudobého bádání o sportovních mega-eventech. Četné sborníky a studie analyzují dalekosáhlý, někdy i nevratný katastrofální dopad těchto akcí na městský, potažmo státní rozpočet, na infrastrukturu a sociální složení hostitelských oblastí, stejně jako na demokratické hodnoty a životní prostředí. Martin Müller z Ústavu geografie (Geographisches Institut) curyšské univerzity dokonce ve studii pro *Journal of the Planning Association* píše právě o mega-event-syndromu, napadajícím v různé intenzitě každé město, které se rozhodne pořádat sportovní událost globálního formátu. Snad žádná z dosavadních publikací se však problémům spjatým se sportovními mega-eventy nevěnovala s takovou pronikavostí jako recenzovaný sborník, který v nakladatelství Routledge vznikl příznačně v olympijském roce 2016.

Jeho editoři Richard Gruneau ze School of Communication vancouverské Simon Fraser University a sociolog John Horne z anglické University of Central Lancashire mu dali název *Mega-Events and Globalization* s podtitulem *Capital and Spectacle in the Changing World Order*. A hned zde začíná první velký problém, poněvadž takto vágně formulovaný titul může u čtenáře vyvolat očekávání zcela jiných témat, než která jsou na dalších stránkách knihy rozebírána. Je-li název neurčitý, připadá o to větší význam vstupní kapitole, aby jasně definovala, co je „mega-event“, co je „changing world order“ a kde se toto vše odehrává. Uspokojivou odpověď však *A critical introduction* dává pouze na otázku teritoriálního vymezení – vysloveným přáním autorů bylo soustředit se primárně na „non-Western contexts, such as East Asia, the so-called BRICS (Brazil, Russia, India, China, South Africa) and areas of the world often designated as ‚the Global South‘“ (s. 6). Při definování „mega-eventů“ a zkoumaného období se zato vydavatelé uchylují k mlhavým slovům.

Termín „mega-event“ přitom vůbec není tak jednoznačný, jak by se na první pohled mohlo zdát. Nejenže se v akademickém prostředí kromě tohoto pojmu pracuje ještě s jinými, významově podobnými obraty typu „hallmark-event“, „special-event“, „major-event“ či „giga-event“, ale samotný výraz „mega-event“, jež se jako neologismus objevil v 80. letech

minulého století, získal v průběhu let minimálně deset definic. Módním slovem „mega-event“ jsou tudíž s chutí označovány nejrozličnější události od olympijských her a světových výstav EXPO přes evropský fotbalový šampionát a americký Super Bowl až po různé summity a kongresy, aniž by se nad určením a měřitelností onoho „mega“ hlouběji uvažovalo. Ve výše zmíněné knize *Security and Sport Mega Events* dokonce již jakékoli přemítání o významu slova „mega-event“ chybí.

Tak daleko sice editoři recenzovaného sborníku nezašli, nicméně jejich úvodní sémantický rozbor, založený na více jak 15 let starých úvahách Maurice Rocheho, je pohříchu zjednodušující a už vůbec ne aktuální. Že zůstala nezhledněna například definice Martina Müllera, který v roce 2015 v periodiku *Leisure Studies* vymezil přijatelná a empiricky stanovitelná kritéria pro určení mega-eventů, je to více překvapující, vezme-li se v potaz, že Christopher Gaffney, jeden z autorů sborníku, působí na tomtéž ústavu jako Müller a spolupracuje s ním na některých projektech. Kdyby však Müllerovy teze našly v Gruneauově a Hornově sborníku uplatnění, některé analyzované sportovní akce by zřejmě nesplnily podmínky pro to, aby mohly být označeny jako mega-events.

S velkou pravděpodobností by knihu musel opustit příspěvek o elektronickém sportu a jeho spektakulární celebraci ve formě World Cyber Games. Kromě sporné kategorizace dnes již zaniklých World Cyber Games coby mega-eventu vybočuje studie z řady zbylých článků o sportovních mega-eventech ještě z toho důvodu, že elektronický sport nebyl dosud za sport obecně uznán. Elektronický sport čili pro-gaming vyvolává fundamentální otázku, co pod termínem „sport“ vůbec chápat, a podněcuje k přehodnocení všech úvah, které v minulých staletích o pohybových aktivitách byly učiněny. Pokud se součástí sborníku stala studie o elektronickém sportu, měli vydavatelé povinnost v úvodu přemýšlet o komplikované relaci mezi tradičním sportem a moderním elektronickým sportem a ne celý vztah těchto dvou fenoménů vyřešit tím, že v názvu knihy využili všeobecnějšího pojmu „mega-events“ namísto „sport mega-events“.

Jestliže k obsahu termínu „mega-event“ se vydavatelé v úvodu vyjádřili alespoň několika větami, k časovému vymezení „měnicího se světového pořádku“ neřekli nic. Při pohledu na události, které jsou v jednotlivých příspěvcích studovány, vychází najevo, že autoři svůj fokus zaostřují na uplynulou dekádu a zároveň neobjektivně vyhlížíjí do budoucnosti. V úvodní studii se ovšem zešíroka mluví o neoliberalismu či globalizaci trhu a médií, tedy o jevech, které se začaly v minulém století a již tehdy také ovlivňovaly velké sportovní akce. A tak zůstává nejedna úvaha, která se vynoří po přečtení názvu knihy a rovněž po přečtení úvodu, opatřena otazníkem. Gruneauovo a Hornovo „introduction“, třebaže plné pozoruhodných postřehů, nezbyvá než vnímat jako co nejobjektivněji projektovanou střechu, pod kterou se měly vejít všechny dodané příspěvky.

Které události nakonec našly cestu do recenzovaného sborníku? Kromě fotbalového mistrovství světa v Jihoafrické republice (2010), Brazílii (2014) a Kataru (2022) to jsou olympijské hry v Riu de Janeiru (2016), částečně rovněž v Mexiku (1968) a Pekingu (2008), asijské hry v Guangzhou (2010) a Inčchonu (2014) a v neposlední řadě také akce elektronického sportu, které se avšak opravdovými mega-eventy údajně stanou až v budoucnosti. Nesporný důraz přítom spočívá na olympijských hrách v Riu de Janeiru, jimž se věnují hned čtyři z celkem jedenácti studií. Kdyby se tematický zájem autorů rozložil rovnoměrněji a například jako pendant k asijským hrám byly zohledněny i africké nebo panamerické hry, získala by kniha mnohem reprezentativnější a ucelenější charakter.

Na zvolených sportovních akcích si autoři předsevzali dokumentovat příčiny atraktivity mega-eventů pro města BRICS a globálního jihu, prezentovat negativní projevy pořadatelství v politicko-ekonomické a sociální oblasti, stejně jako přemýšlet o interdependenci mezi mega-eventy a globálním rozložením kapitálu a moci. Pro zmapování takového komplexní problematiky měli přispěvatelé do sborníku kvalitní předpoklady. Výzkum mega-eventů již dlouho patří k jejich předním vědeckým zájmům a na svém kontě mohou vykázat úctyhodný přehled studií či publikací s obdobnou tematikou. Platí

to zejména pro nejprominentnějšího ze všech autorů, politologa Julesa Boykoffa, který proslul knihou o oponentech olympijských her *Activism and the Olympics* a dále často citovanou publikací *Celebration Capitalism and the Olympic Games*, věnující se stinné stránce provázanosti kapitálu a mega-eventů.

Boykoff svou erudovanou práci na poli sociologie, geografie, environmentálních studií, sportovní vědy a politologie ideálně zosobňuje interdisciplinarností, jež je centrální charakteristikou sborníku o mega-eventech. Po úvodním slovu vydavatelů se v knize vedle Boykoffovy studie sešly texty sociologů Ashwina Desai a Kevina Foxe Gothama, reprezentantů komunikačních věd Jamese Comptona, Dal Yong Jina a Michaela Borowého, kineziologů Simona C. Darnella a Roba Millingtona, geografů Christophera Gaffneye a Hyun Bang Shina, profesora afrických studií a angličtiny Granta Farreda a expertů na problematiku urbanismu Carlose Vainera a Anne-Marie Broudehoux. Všichni přinášejí se svým specifickým, nezřídka esejistickým stylem zároveň pozoruhodné metody a neotřelé náhledy. Různá národnost autorů a jejich působení na prestižních severo- i jihoamerických, afrických a evropských univerzitách ještě více okořeňují podmanivou myšlenkovou melanž, která je čtenáři na stránkách sborníku předestřena.

Za teoretický Archimedův bod, o který autoři opřeli své myšlenky při kritice současných mega-eventů, byla zvolena politická ekonomie. Vycházejíce z ideových podnětů alter-globalizace se snaží vyzdvihnout hodnotu levicových stanovisek jakožto nástroje pro obnažování problémů neoliberalismu posledních desetiletí. Výjimkou tudíž v textech nejsou odkazy na Karla Marxe, Bedřicha Engelse nebo marxistického myslitele Davida Harveyho. Díky tomuto přístupu jsou autoři schopni ve svých studiích vykreslit imponující a velice přesvědčivý obraz sociální nespravedlivosti, jež má v jejich podání své příčiny v napojení sportovních mega-eventů na globální trh a tok kapitálu.

Při organizování akcí otevírají neprůhledné smlouvy široký prostor pro defraudace, korupce, pochybné investice a spekulace – Kevin Fox Gotham a Christopher Gaffney ukazují, že to jsou především lokální elity, které dovedně

tyjí z přílivu kapitálu, zvláště podaří-li se jim propojit s připravovanými mega-eventy ještě další projekty. Ve studii Hyuan Bang Shina si lze udělat konkrétní obrázek na příkladu města Inčchonu, jehož političtí představitelé pojali organizaci asijských her jako pobídku k rozsáhlé městské přestavbě. Realizace takovýchto obřích zakázek vyžaduje pevnou ruku. Z Ria de Janeira se podle Carlose Vainera vlivem ojedinělé kumulace sportovních akcí – Panamerických her 2007, světového šampionátu ve fotbale 2014 a olympijských her 2016 – dokonce zrodilo „city of exception“, město, v kterém se ustanovila jakási politicko-podnikatelská chunta, bohorovně ignorující při plnění smluvních podmínek s FIFA a IOC platnou legislativu i demokratické zásady. Pro většinu obyvatel hostitelských měst tedy mega-eventy neskytají žádné ekonomické výhody a už vůbec ne zlepšení životních podmínek. V Jihoafrické republice, jak popisuje Ashwin Desai, stejně jako v Riu de Janeiru či Pekingu, jak zase líčí Anne-Marie Broudehau, Kevin Fox Gotham či Christopher Gaffney, byly ulice, ba celé čtvrti „vyčištěny“ od sociálních minorit, které by mohly svou přítomností poškodit nový, „vypulírovaný“ image města, a statisíce lidí byly nuceně vysídleny, aby pokračoval proces bezohledné gentrifkace nebo aby se uvolnilo místo pro stádo bílých slonů. Mega-eventům je ovšem vlastní sebedestruktivní potenciál, který Grant Farred nazývá jako „autoimunitní“. Hněv všech, kdo byli kvůli mega-eventům poškozeni, většinou eskaluje do masových protestů, které pomocí médií a sociálních sítí získávají podporu ve všech částech světa. Většina autorů neopomíná konflikt mezi kapitálově privilegovanými a znevýhodněnými skupinami tematizovat a Jules Boykoff z něj učinil hlavní námět svého příspěvku o Soči. Škoda jen, že ani v jedné studii napadl návrh na řešení kritizovaných problémů – již jednou zmíněný Müllerův článek o mega-event-syndromu by zde mohl platit za vzor – a že věcný rejstřík, který by příbuzná témata studií mohl elegantně svést dohromady, neodkazuje vždy důsledně.

Jakkoli je politicko-ekonomický přístup autorů ke zkoumané látce legitimní a jakkoli dovoluje vytknout nejzávažnější negativní aspekty mega-eventů, to znamená finanční,

infrastrukturní a sociální problémy hostitelských lokalit, nedokáže se stejnou pregnantností osvětlit perspektivy i jiných aktérů, jako například diváků a samotných účinkujících, stejně jako neumožňuje přihlídnout k problémům, jež s kapitálem souvisejí méně, ne-li vůbec. Za jeden z takových problémů lze považovat utvrzování maskulino-femininní dichotomie, kterou mega-eventy vlivem médií šíří po celém světě. Sport zná jen mužské a ženské kategorie, nicméně realita takto černobílá není. Na olympijských hrách v Rio de Janeiru se tím pádem opět krčilo rameny nad běžky Caster Semenyaovou, která do bipolárních pohlavních schémat nezapadá. Diskriminaci pohlavně „abnormálních“ jedinců doplňuje při velkých sportovních akcích neméně povážlivé přizívání nacionalismu. Sportovní mega-eventy nemají nic společného s proklamovaným usmiřováním národů. Národní vlajky, hymny, mužstva a dresy spolupomáhají vytvářet pocit národní identity a měření sil soupeřů vyvolává pokaždé historické reminiscence. Stačí znovu připomenout olympijské hry v Rio de Janeiru. Ve spektakulárním finále v ragby tým Fidži nevidaným způsobem roznesl na kopytech tým Anglie, již pacifický ostrovní stát kdysi přináležel jako korunní kolonie. Pro Fidži bylo symbolické vítězství podnětem, aby svůj repertoár státních svátků promptně rozšířilo o „Den oslavy první zlaté medaile“. Nic ovšem národní hrdost, potažmo méněcennost neumocňuje více nežli medailové pořadí národů. Pro některé státy je počet medailí natolik důležitý, že jsou schopny pro jeho navýšení učinit cokoli, a to i na úkor sportovního vyžití širších vrstev. Rio de Janeiro může do třetice posloužit jako příklad. Za nápadnou medailovou sklizinu Anglie stála masivní státní subvence disciplínám, jež slibovaly olympijský úspěch, zatímco ostatní disciplíny včetně amatérského sportu přišly při rozdělování peněz zkrátka – 52 % anglických dětí proto údajně neuplave ani 25 metrů. Rovněž Německo by bylo rádo vidělo více než 42 medailí a zvažuje nyní po anglickém vzoru zavedení pochybného systému „žádná olympijská medaile – žádná finanční podpora“. Na příkladech genderu, nacionalismu a protežování profesionálního sportu je evidentní, že podnět ke kritice mega-eventů je přemnoho

a politická ekonomie není jedinou cestou k jejich podchycení.

S politicko-ekonomickou perspektivou se pojí ještě jedna výrazná obtíž. Nejenže nepostihuje všechny problémy mega-eventů, ale je navíc odkázána na nesnadno interpretovatelné prameny. Přehled použité literatury v závěru každé ze studií nabízí čtenáři rozmanitý korpus materiálů. Často se mezi tituly objevují podklady internetové provenience a třeba Jamesi Comptonovi jsou zprávy z Twitteru relevantním zdrojem pro jeho tezi o akceleraci globálního kapitálu za pomoci digitálních médií. Jediný Christopher Gaffney se však – byť velmi krátce a až v závěru své práce – zamýšlí nad hodnotou dostupných pramenů a poukazuje na jejich chaotičnost a zastřenost. Celý problém má ale mnohem hlubší pozadí, které autoři ne plně reflektují. Je totiž nutné uvědomit si, že mezi politiky, podnikateli, lobbisty, investory, stavebními firmami a dalšími aktéry, vtaženými do organizování mega-eventů, cirkulují tisíce fyzických a elektronických dokumentů, o nichž nezsvěcení nemají pražádné ponětí. Jak je poté možné spoolehnot se na oficiální úřední údaje zveřejněné na internetu? A co teprve články v novinách, na které se autoři nezdědka odvolávají? Přebírání informací z periodik, aniž by zároveň byla položena otázka po původu pisatele, intenci periodika, způsobu jeho financování a vůbec ohlasu u veřejnosti, v sobě skrývá hrozbu dezinterpretace.

S prameny, které jsou badatelům momentálně k dispozici, lze nadto všehovšudy komentovat současný stav, ale nikoli předvídat budoucnost. K co nejpřesnějšímu stanovení dopadu mega-eventů navrhuje Allan Brimicombe, profesor na University of East London, ve dva roky staré studii *How do we measure legacy?*, aby se změny v dané lokalitě začaly sledovat od počátku kandidatury na pořádání mega-eventu a aby se následně s využitím statistických metod systematicky pozoroval další vývoj dlouho po ukončení akce, neboť „many of the profound transformations are likely to take fifteen to twenty years to fully emerge“. Možná tedy, že ve 30. a 40. letech 21. století vyvstane potřeba některé závěry z recenzovaného sborníku částečně upravit. Allan Brimicombe deklaruje ještě jeden zásadní postřeh: „In order to understand

the net effect of a legacy [...], it's important to establish what the counterfactual is. The counterfactual represents what would have happened anyway without the mega-event.“ Příspěvky v knize *Mega-Events and Globalization* někdy vyvolávají dojem, jako kdyby právě mega-eventy představovaly iniciační bod veškerých pozdějších trablí hostitelských měst. V návaznosti na Brimicomba se lze ovšem tázat, zda by se mnohé z toho neudálo i bez mega-eventů.

Pro české publikum má kniha přes všechny naznačené slabiny nepopíratelný význam zejména ze dvou důvodů. Každý z příspěvků jednak podněcuje kritický náhled na velké sportovní akce a nutí k jejich diferencované recepci, jednak poskytuje rozličným disciplínám vynikající impulsy k novým směrům výzkumu. Jako mimořádně atraktivní se jeví aplikovat teorie a metody, které kniha o mega-eventech a globalizaci přibližuje, na všesokolské slety. Jistěže tyto festivity nejsou hodny označení „mega-event“. Nazývat je tak by znamenalo přenášet moderní pojmosloví na zdánlivě podobné fenomény dávné minulosti, nehledě na to, že slety neplní kritéria nejčastěji kladená na mega-eventy, pro příklad globální mediální dosah nebo investice v řádu milionů dolarů. Přesto slety, podle Miroslava Tyrše národní „Olympie“, představovaly společně se slavnostmi německých turnerů největší tělocvičné přehlídky ve střední Evropě. Počet organizátorů, účastníků i diváků byl ohromující, informace protékaly všemi tehdy dostupnými médii a jednoho bílého slona v podobě gigantického strahovského stadiónu slety zanechaly také.

Zatímco se dosavadní sokolská literatura povětšinou zaměřila výhradně na průběh sletů, prezentující je v souladu s tónem sokolských památníků jako neopakovatelnou oslavu českého národa, bylo by zajímavé pohlédnout na slavnosti očima autorů recenzovaného sborníku a ptát se společně s nimi po infrastrukturních a sociálně-hospodářských změnách, které byly plánováním festivit vyvolány. Jak se akce promítly do pražského rozpočtu? Kdo z nich bezprostředně profitoval a kdo naopak tratil? Především se ale musí pozornost upřít na dlouhodobé dědictví všesokolských slavností v městském a sociálně-ekonomickém kontextu, tedy na ono

„legacy“, které akademiky na mega-eventech zajímá nejvíce. Nelze vyloučit, že díky dalšímu kritickému bádání o problémech velkých sportovních akcí bude v následujících letech podryt nejen mýtus olympijských her a jiných sportovních mistrovství, ale i dosud neotřesitelný mýtus všesokolských sletů.

Martin Klement

DOI: 10.14712/23363525.2017.28

Roman Zaoral (ed.): *Money and Finance in Central Europe during the Later Middle Ages*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016, 269 s.

Nebývá zvykem, aby se sborník sestavený na základě příspěvků přednesených na (byť mezinárodní) konferenci konané v Praze stal součástí prestižní řady renomovaného britského nakladatelství. Povedlo-li se to právě představované knize, nejde o šťastnou souhru okolností, nýbrž o propojení atraktivní a s ohledem na předpokládané publikum prakticky neznámé látky s vysokou reputací, jež se pojí se jménem editora. Roman Zaoral patří k našim nejvýraznějším badatelům specializujícím se na ekonomická témata (s patričním přesahem do numizmatiky), a tak určitá renesance otázek souvisejících s dějinami středověkého obchodu, oběživa či stavu dobového účetnictví v současné české historiografii je do značné míry jeho zásluhou. Ostatně i konferenci, konanou roku 2013, jejímž tištěným výstupem je předkládaný sborník, uspořádal právě on.

Vraťme se však k obsahu samotné publikace, rozčleněné do čtyř sevřených oddílů, jimž předchází historiografický úvod z pera editora, jenž se zbytkem sborníku zdánlivě nesouvisí a po němž následuje výběrová bibliografie prací k tématu, nad jejíž reprezentativností se vcelku oprávněně pozastavil už Petr Vorel [Vorel 2006]. Svižně napsaný text, pojednávající o metodických východiscích poválečného středoevropského bádání, má přitom hluboký význam, neboť seznamuje čtenáře s hlavními směry ekonomicky orientovaného bádání. Pozvolný přesun pozornosti od hledání podstaty fungování feudální ekonomiky a objasnění příčin její

pozdně středověké krize spíše k otázkám finančním (zadlužení či úvěru), na který Zaoralův text upozorňuje, se také zrcadlí v dalších kapitolách knihy.

Nejvíce prostoru věnovali sestavovatelé sborníku druhé sekci nazvané *Medieval Court Funding*, již tvoří hned pětice příspěvků. Způsobeno je to nejen zájmem, jemuž se v poslední době dvorský výzkum těší, ale rovněž boomem spjatým s odhalováním mechanismů výkonu moci, jež při správě podřízených území využíval Zikmund Lucemburský [*Hruza – Kaar 2012; Elbel – Bárta v tisku*]. Právě financování politických aktivit permanentně zadluženého císaře jsou totiž zasvěceny tři studie. Stanislav Bárta a János Incze přiblížili ve vhodně se doplňujících textech Zikmundovu zástavní politiku v Čechách i Uhrách. Ukázalo se přitom, že zatímco v českých zemích komora na obou vlách zástav (vlivem dobových okolností, jež králi zužovaly manévrovací prostor) významně trátila, Zikmund dokázal v Uhrách zejména v druhé půli svého kralování tento institut umně využívat k maximalizaci vlastních příjmů. Správu uherských komorních statků ale císař po většinu 20. a 30. let přenechával své ženě Barboře Celské, jejíž roli v Zikmundově vládním mechanismu osvětlila Daniela Dvořáková. Mocenská pozice, kterou si Barbora v zemi vybuodovala, se také podle slovenské badatelky stala příčinou jejího pádu. Vykonstruované obvinění, jemuž čelila záhy po manželově smrti, totiž umožnilo Albrechtovi Habsburskému zbavit energickou vdovu jejích rozsáhlých statků i politické moci a upevnit tak vlastní postavení. Financování nákladné politické aktivity Jana Lucemburského se v pozoruhodném příspěvku věnoval Zdeněk Žalud. Ten odhalil jak pravidelné zdroje komorních důchodů, jimž dominovaly příjmy z kutnohorské urbury a mincování, tak mimořádné zdroje výnosů. Na příkladu čtyř osob (dva měšťané a dva šlechtici) přiblížil zástupně Janovy věřitele, u nichž se snažil postihnout i motivaci, s níž králi půjčili. K té nejběžnější samozřejmě patřil přístup k jistým úřadům či titulům. Přehlédnout bychom však neměli zájem králových českých věřitelů o pojištění jejich investic zápisem na kutnohorské urbuře, která jediná garantovala jistotu výplaty adekvátního množství

hotových peněz. Ani tak movitý král, jakým byl Jan Lucemburský ve středoevropském prostoru, tudíž nebyl schopen překročit limity středověké ekonomiky. Otázka financování dvora ustoupila do pozadí ve stati Petra Kozáka, jenž se zabýval dvorskými účty jagellonského prince Zikmunda. Tento mimořádný pramen, nemající v našem milieu srovnatelný protějšek, zavedl opavského badatele do vod dějin každodennosti. Největší díl pozornosti ovšem Kozák oprávněně zasvětil samotnému pramenu, který navzdory časnému editování dokonale zapadl, neboť se nehodil do krámu ani české, ani maďarské, ani polské historiografii, jež hleděly s despektem na slabost jagellonských králů. Autor přitom upozornil na adekvátní technické zázemí, jehož výsledkem vedení dvorského účetnictví bylo. Z hlediska účtyhodného dochování účtů byl ovšem klíčový svěbytný archivní přístup, který odlišoval jagellonské panovníky od ostatních dvorů střední Evropy, u nichž bych o obdobném způsobu vedení účetnictví už s ohledem na účty tyrolských Menhartovců příliš nepochyboval.

Petr Kozák přiblížil také jednoduchý systém účetnictví užívaný písařským personálem jagellonského prince. Hledání zárodků pokročilejší evidence výsledků ekonomické činnosti se přitom stalo pojítkem třetího oddílu nazvaného *Trade and Towns*. Cenný metodický příspěvek postihující vývoj, kategorizaci a terminologii městských knih českých a moravských měst 15. a 16. věku představila Pavla Slavíčková se Zdeňkem Puchingerem. Ti sledovali rovněž účetní systémy užívané uvnitř městských kanceláří, přičemž konstatovali, že se jich téměř nedotklo pozvolné šíření teoretických příruček týkajících se vedení účetnictví. Písaři naopak zůstávali věrni domácí tradici jednoduchého účetnictví, již dále rozvíjeli. Tento závěr ovšem v kontextu ekonomických možností domácích městských obcí příliš neudivuje. V případě nesrovnatelně silné Vratislavi je však podobný závěr, k němuž došel na základě torza dochovaných účetních zlomků Grzegorz Myśliwski, šokující. Kupce ze slezské metropole totiž s vyspělým italským a říšským prostředím pojily daleko intenzivnější vazby. Pokročilejší verze vedení účetnictví ovšem nenacházíme ani v tak významném obchodním

městě, jakým bezpochyby byl Gdaňsk. Beata Mozejko analyzovala účetní knihu postihující finanční závazky města vůči Kazimírovi IV. Z jejího rozboru přitom vyplynulo, o jak oblíbený zdroj příjmu se mezi královými věřiteli, jimž byly příjmy postupovány, jednalo. Navzdory elegantní a přehledné formě vedení zápisů však nelze ani v tomto případě hovořit o ryze podvojném systému. Z výše uvedeného tudíž vyplývá, že se do středovýchodní Evropy šířily vyspělé formy účetnictví jen velmi zvolna a že spíše než o zárodečných stádiích podvojného je vhodné uvažovat o osobitě rozvíjených verzích jednoduchého účetnictví. Otázkou zůstává, kde hledat příčiny tohoto stavu? Působila tu spíše méně rozvinutá obchodní výměna v naší části kontinentu či šlo o určitý mentální horizont, jež kupci nebyli s to překročit?¹

K pozoruhodnému pramenu – prešpurskému celnímu rejstříku – se v závěrečné studii sekce vrátil Balázs Nagy, který se jeho prostřednictvím pokusil reinterpretovat tradiční téma maďarského dějepiscectví: pasivní bilanci uherského zahraničního obchodu v 15. století. Teze o záporném saldu, prosazená autoritou Oszkára Paulinyiho, ale na základě údajů stejného (jen o 90 let mladšího) rejstříku, z něhož naopak vysvítá dominance exportu nad importem, odmítl Gyöző Ember. Jeho závěry podpořili Elemér Malyusz a András Kubinyi, když upozornili na význam obchodu s dobyt看em (už v 15. století) zohledněný jen částečně v rejstříku z let 1457–1458. Nagy navíc předpokládá pozitivní dopad extenzivního dolování. Výsledkem pak podle něj byla rovnováha uherského zahraničního obchodu již v 15. věku. Tato oprávněná korekce se přitom v mnohém shoduje s podnětnými tezemi představenými Marianem Dygem [Dygo 2006].

Čtvrtou část vyhradili sestavovatelé sborníku církevní sféře. Ukázkově vystavěný text představil Antonín Kalous, jenž se zabýval financováním aktivit papežských legátů a nunciů. Olomoucký historik postihl téma nejen diachronicky od 12. do 16. století, ale odhalil

rovněž mechanismy, které kurie užívala na straně jedné k zajištění činnosti svých vyslanců, na straně druhé pak k profinancování jejich nemalých dluhů u ní. Dlouhodobější pobyt mimo kurii totiž hradil každý legát, jak mohl, a až po návratu k papežskému stolci došlo k vyúčtování nákladů. Zajištění legace se tak navzdory ekonomickým možnostem kurie zásadně nelišilo od systému užívaného v dvorském prostředí [Reitemeir 1999]. Situace se však změnila v průběhu 16. věku, kdy papežský stolec začal využívat systém stálého zastoupení na klíčových místech středoevropské politiky, což také umožnilo efektivnější plánování výdajů než *ad hoc* vypravované legace.

Další dva příspěvky sekce byly koncipovány odlišně. Marek Suchý se vydal podobnou cestou jako Petr Kozák, když analyzoval stavební účty svatovítské katedrály z let 1372–1378. Ocítl se tím převážně na poli dějin cen a mezd, které náleží k tradičním tématům ekonomicky orientovaného výzkumu a v nichž u nás v současné době pokračuje především Roman Zaoral. Stranou šetření však Suchý neponechal ani financování obřího projektu, jehož podstatná část rovněž pocházela z výnosů kutnohorské urbury, či strukturu celkových výdajů v jednotlivých letech výstavby chrámu. Martina Maříková volně navázala na předcházející studii rozbohem financování Metropolitní kapituly (což je nezřídka ve vztahu ke zmíněné instituci až druhotný problém), která budování svatovítské katedrály dozorovala. Na základě korpusu účetních knih sestavila přehled důchodů, v němž nechybí desátek zapsaný na kutnohorské urburě, resp. na všech zlatých a stříbrných dolech království, jež byly rozdělovány mezi kanovníky. Podstatou hospodaření kapituly totiž nebyla snaha o maximalizaci příjmů, nýbrž zajištění co nejhojnější účasti kanovníků na liturgickém životě instituce. Podle účasti na bohoslužbách pak také byl jednotlivým kapitulárům vyplácen jejich podíl na ziscích kapitulní pokladny. Přesto se nabízí otázka, zdali se financování stavby chrámu nějak nepromítlo do stavu kapitulních financí.

Poslední sekce, nazvaná *Money and Minting*, působí jako nejméně homogenní oddíl publikace. Dáno je to především tím, že mincování jsou

¹ Tomu by nahrávala i absence dokladů podvojného účetnictví v hanzovních městech, na niž upozornil Mysliwski [2009].

věnovány vlastně jen první dva ze tří příspěvků. Poslední studie z pera Martina Štefánika naopak svým laděním koreluje mnohem více s třetím oddílem sborníku, neboť postihuje primárně stav městských financí uherské Kremnice ve 20. letech 15. věku. Jisté pojitko tu sice představuje kremnická mincovna, přehlédnout však nelze, že v textu slovenského badatele není razbám vycházejícím z mincovny věnována ani zmínka. Štefánik totiž analyzoval městskou účetní knihu, na jejímž základě nastínil strukturu příjmů a výdajů obce. Na straně pasiv přitom přitahují pozornost opakovaně jednorázové (a nevratné) půjčky, jež město poskytovalo králi Zikmundovi, které z Kutné Hory lucemburské éry (coby vhodné analogie) v takové intenzitě neznáme. Zikmundovy dluhy vůči městské smetánce také asi stojí za dochováním písemnosti, která je jedinou zachovanou kremnickou účetní knihou.

Neúspěšnou snahu Karla IV. o prosazení regulace oběživa na jím ovládaném teritoriu přiblížil německý numizmatik Hendrik Mäkel. Síly obratného císaře stačily pouze na zásahy do struktury (druhořadé) drobné stříbrné mince, dohledu nad zlatými nominály se však Karel musel zřít. Komplexita celé problematiky by si vyžádala mnohem zevrubnější pojednání, než jaké mohl v krátkém textu nabídnout Mäkel, přesto článek tematizuje řadu podnětných otázek (mj. problematiku utváření/prosazování panovnických prerogativ, jež není uspokojivě vyřešena ani u nás). Jestliže Mäkelův text obsahově více méně odpovídá tematické orientaci publikace, pak studie Michaela Northa se mu jednoznačně vymyká. Německý badatel se totiž zabýval recepcí měnové reformy v severních oblastech Svaté říše římské v druhé polovině 16. století a rozdílnými přístupy jednotlivých krajů k proměněm říšské měnové politiky. Navzdory skepsi, jež obvykle provází tuto reformu při jejím pojednávání v literatuře, North zdůraznil důležitost reformy zaručující ekonomické fungování říše.

Oddíl věnovaný mincování představuje z koncepčního hlediska jednoznačně nejslabší místo sborníku, neboť vazby mezi jednotlivými (byť rozhodně ne nekvalitními) texty skřípou. Přesto lze publikaci jako celek hodnotit nanejvýš pozitivně! Ve vztahu k domácímu výzkumu

stojí za ocenění především oživení ekonomických témat, vytlačených v posledních letech na okraj badatelského zájmu. Vzhledem k tomu, že Roman Zaoral připravuje v tomto roce další konferenci, zaměřenou tentokrát na téma finančních krizí ve středověku, lze navíc doufat v to, že se setkání stane pravidelnou součástí (nejen) domácího medievistického kalendáře. Vratká stabilita soudobého globálního finančního systému, z níž obrození ekonomicky orientovaného výzkumu vyrůstá, hraje ostatně takovému záměru do karet. Zahraničnímu publiku se zase do rukou dostává ucelený přehled finančních, měnových i účetních reálií středověčné Evropy. Prestižní knižní řada, v níž sborník vychází, je přitom zárukou, že se knize dostane adekvátní pozornosti. Recenzovaný titul tedy má všechny předpoklady k tomu, aby vzbudil větší zájem o ekonomický vývoj centrální části starého kontinentu, která v pozdním středověku do značné míry saturovala neutuchající hlad Evropy po mincovním kovu.

Viktor Pohanka

- Dygo, Marian [2006]. *Wschód i Zachód: gospodarka Europy w XIV–XV wieku*. In. Gawlas, Sławomir (ed.). *Ziemie Polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*. Warszawa, s. 117–194.
- Mysliwski, Gregorz [2009]. *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV wiek). Centrum czy peryferie?* Wrocław.
- Reitemeier, Arnd [1999]. *Aussenpolitik im Spätmittelalter. Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Reich und England 1377–1422*. Paderborn.
- Vorel, Petr [2016]. Zaoral Roman (ed.). *Money and Finance in Central Europe during the Later Middle Ages. Český časopis historický* 114 (4): 1066–1069.
- Hruza, Karel – Kaar, Alexandra (ed.) [2012]. *Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen*. Wien.
- Elbel, Peter – Bárta, Stanislav (ed.) [v tisku]. *Hof und Kanzlei Kaiser Sigismunds als politisches Zentrum und soziales System*.

DOI: 10.14712/23363525.2017.29

Nicolas Maslowski – Jiří Šubrt a kol.:
Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám.
 Praha: Karolinum, 2014, 319 s.

Pod pojmem „problematika paměti“ si dokážeme mnohé představit: paměť jako uchování minulého; paměť jako zdroj zkušeností a schopností; paměť jako síť prožitého, jako ozvěna času, který uplynul. Definic bychom našli ještě celou spoustu, o minulosti se dá bezesporu prohlásit, že vytváření vzpomínek má přímý vliv na prožívanou současnost. Řečeno okřídlenou větou romanopisce George Orwella: „Kdo ovládá minulost, ovládá budoucnost, kdo ovládá přítomnost, ovládá minulost.“ A zde už se dostáváme ke stěžejní otázce autorů odborné publikace *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*, kteří se pokouší danou problematiku uchopit z hlediska sociologického a historického.

V poslední dekádě prodělal výzkum paměti v sociálních a humanitních vědách bouřlivý vývoj, ne snad proto, že by v hlubší minulosti byla paměť zcela přehlížena. Právě z různých důvodů, které kniha mimochodem názorně vysvětluje, je nicméně tato oblast v centru pozornosti až v posledních desetiletích. V tomto novém souboru koncepcí, teoretických poloh a metodologických přístupů není snadné se orientovat ani pro odborníky. Dynamické tempo růstu zájmu o problematiku inspirovalo editory této publikace Nicolase Maslowského a Jiřího Šubrta k pokusu přehledně vyložit všechny důležité koncepce paměti, které se v posledních letech a desetiletích ve společenských vědách objevily. Tento úkol pochopitelně nebyl snadný, přesto se autorům podařilo vytvořit jakýsi maják, orientační východisko, jež by nemělo ujít pozornosti nikomu, kdo se o fenomén kolektivní paměti chce jenom trochu zajímat. Cílem knihy ovšem nebylo pouze s pomocí dalších odborníků sumarizovat dostupné vědění, ale také přispět k artikulaci nových inspirativních výstupů, nabízet cesty a směry, kam by se studium paměti mohlo ubírat.

Vznikají otázky: Proč se o kolektivní paměti ve společenských vědách mluví jako o možném novém paradigmatu? A co si pod kolektivní paměť vůbec představít? Na tyto a jiné otázky odpovídá řada odborníků, kromě zmíněných

editorů své příspěvky poskytl například socioložka Olga Šmídová-Matoušová nebo historikové Eduard Maur a Miroslav Hroch a Jan Horský. Kolektivní monografie sice svou povahou neposkytne souvislý a návazný výklad, citlivým výběrem hostů a svou formou ale nabízí pestrou škálu postojů a úvah, v níž se díky logické struktuře textu snadno orientuje. Publikace je pro přehlednost dělena do pěti základních tematických celků; následně vybrané příspěvky ve stručnosti zmíníme.

První kapitola se věnuje obecné teorii kolektivní paměti. Není divu, že tu nalezneme zejména badatele, který stál u samotného zrodu zájmu o kolektivní paměť. Právě Maurice Halbwachs (1877–1945), francouzský filosof a sociolog, svým dílem prohlubuje myšlenky Emila Durkheima a rozpracovává ideu sociologického přístupu k paměti. Stejně jako Durkheima ho zajímala sociální realita a sociální vědomí. Zavedl termín rámce paměti, přičemž paměť chápal jako sociálně podmíněný konstrukt, bez něhož nemůže jedinec ani společnost pochopit a organizovat vzpomínky. Rámce mají dle něho čtyři základní roviny: rovinu rodinnou, třídní, rovinu recepce globální společnosti a v neposlední řadě náboženský rozměr. Rámce konstituují zvyky, pravidla, funkce i hodnoty (s. 20). Halbwachsova premisa rozumění paměti je výlučně kolektivistická. Neuměl si představit izolovaného jedince, který disponuje pamětí. Vzpomínky z raného dětství scházejí právě proto, že jsme ještě nebyli sociálními bytostmi. Lze jistě namítnout, že v dnešní době, svou povahou více individualizované a atomizované, je tato premisa hůře obhájitelná, přesto můžeme dílo Maurice Halbwachse považovat za ustanovující v problematice paměti v rámci společenských věd.

Znovuobjevení „paměti“ a v podstatě i Halbwachse proběhlo zhruba v 70. letech 20. století. V kapitole *Soudobé teorie sociální paměti* (s. 31–45) se pozornost soustřeďuje hlavně na teoretické systémy Pierra Nory a Paula Ricoeura. Nora totiž tematizuje napětí mezi historií a pamětí. Paměť je podle něho emocionální, má posvátný charakter a zavazující funkci pro jedince. Oproti tomu historie rekonstruuje minulost, dopátrává se k pravdě, má univerzalistický rozměr, a jak Nora tvrdí, jejím posláním je zničit

živou paměť, kterou prožíváme vnitřně. Lze podotknout, že v současnosti dochází k zájímavému procesu. Zaniká národní paměť a národní minulost. Niterná potřeba člověka nahlížet minulost a připomínat si ji dává vzniknout tzv. inventáři míst. Nora je nazývá „místa paměti“, pod tímto termínem si lze představit památníky, muzea, hřbitovy, archivy či sváteční jednání. Paměť je neustále ohrožována zánikem, pokud není prožívána. Místa paměti zaručují, že si ji i nadále můžeme připomínat. Z antagonismu historie a paměti vychází i myšlenky Ricoeura. Podle něj je důležité nalézt rovnováhu mezi pravdou (historie) a emociální věrností minulosti (paměť).

Klíčovým faktorem paměti je její selektivita. Je nestálá, proměňuje se, vytváří se nové mýty, probíhá vytěsňování a přepisování. Pokud se ptáme po identitě, po tom, kdo jsem a kam patřím, ptáme se automaticky po podobě paměti. Je patrné, že tento fakt stojí za „bojem o paměť“, za paměť jako předmětem politického boje. Vztah moci a paměti je také tématem příspěvku Nicolase Maslowského, nazvaného *Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky* (s. 69–81). Autor tu rovněž uvažuje o poměru pravdy a její manipulace ve veřejném diskurzu. Klade si například tyto otázky: Je kolektivní paměť svrchovaná morální povinnost? Jak je rezistentní vůči různým interpretacím dějin v rámci politického soupeření? Kdo vstupuje do boje o jednotu kolektivní paměti? Ovšem je škoda, že kniha své těžiště výkladu více neposunula právě k analýze propojenosti paměti a moci ji utvářející.

Pronikání tématu paměti do společenských věd samozřejmě proměnilo i úlohu samotného historika. Komentář k této okolnosti nalezneme v jednom z vrcholů knihy, ve vynikajícím textu Miroslava Hrocha *Paměť a historické vědomí očima historika* (s. 46–65). Také on vykládá současnost jako hroutící se struktury s patrnou ztrátou kontinuity. Jeho uvažování směřuje k promyšlení nového způsobu studia minulosti, po otázce významu historika při bádání o kolektivní paměti se také ptá, jak důležitá inovace je vlastně kolektivní paměť v historické vědě. Hroch roli kolektivní paměti nepřeceňuje a spíše ji vnímá jako jeden z fragmentů, důležitých složek, které máme do svého studování zahrnout. Klíčový

moment jeho úvah nastává v okamžiku, kdy analyzuje potenciální funkcionalitu vědy jako platformy pro vytváření politicko-výchovné informace. Podle Hrocha věda nesmí utvářet kolektivní paměť a konstruovat „pokrokové tradice“. Jak se proměňují politické, kulturní a náboženské instituce, mění se i hodnota konkrétní informace. Samotný jev existence informace má nicméně trvalejší platnost, historik má pouze korigovat a doplňovat informace, ne pracovat ve službách politických zájmů na tvorbě kolektivní paměti.

Historik Eduard Maur ve svém příspěvku svoji pozornost upíná na kulturní paměť jako nositelku smysluplnosti minulosti (s. 141). I on sleduje krizi národní paměti jako reakci na extrémní nacionalismus první poloviny 20. století a růst individualismu, multikulturalismu, postmoderny a názorové plurality. Kolektivní paměť, tradici a mýtus chápe jako výsledek politiky, manipulace a konstrukce. Posláním je legitimizační funkce, základní agendou kolektivní paměti je sdělovat normativy a hodnoty. V době rozpadu celistvosti paměti dochází k potřebě vytvářet symboly kontinuity, centra historické paměti. Připomínání si osudových chvil dějin (kupříkladu bitvy, kulturní zlomy, významná narození a úmrtí) v nás probouzí citové vazby k minulému. Nicméně Maur tvrdí, že zápas o minulost probíhá neustále a v českém prostoru připomíná například polemiky o povaze husitského povstání, ve Francii se podobná debata vede například o Velké francouzské revoluci z konce 18. století.

O proměně vzpomínky jakožto fundamentální dimenze kolektivní paměti v recenzované publikaci uvažuje více autorů. Václav Smyčka v textu *Vzpomínáme na vzpomínku* (s. 155–169) vysvětluje, že utopie neproblematické minulosti není možná. Narativní kritika je vlastní současnému diskurzu, vstupujícímu do konstrukce paměti společnosti. Klade si otázku, proč je vůbec možné aktivní prožívání paměti? Podle něho je tomu pro emotivnost dané vzpomínky. Kolektivně prožívaný hněv, nenávisť, stud, zalíbení, hrdost apod. vytváří různé silné vazby mezi jedinci v etniku. Přitom emoce je pečeti vzpomínky. Emotivní náboj a charakter vazeb lze ovšem měnit odlišnou narací a interpretací

dějinného momentu. Proměnlivost paměti tak způsobuje nestabilitu kultury vzpomínání.

Další pohledy na transformační povahu paměti nalezneme u autorů v odděle knihy *Kolektivní paměť, sociální a kulturní trauma* (s. 177–210). V zamyšlení Marcela Tomáška *Různá nahlížení na kolektivní paměť; koncept sociálního traumatu jako jeden z aktuálních přístupů* (s. 179–194) se dozvídáme, jak je trauma prožíváno na úrovni společenské skupiny a jakým způsobem vstupuje do narativu. Coby nejtypičtější reprezentant široce sdíleného traumatu je uváděn holokaust, systematické a plně institucionalizované vraždění židovského obyvatelstva v Německu za druhé světové války. Dále v kapitole *Vynalezená a nalezená minulost: nástin sociologie kulturního traumatu* (s. 195–210) Csaba Szaló a Eleonóra Hamar vysvětlují, jak obtížným a konfliktním procesem probíhala interpretace holokaustu při vytváření konstrukce společenské vzpomínky. Dále zdůrazňují, že obsahem kolektivní paměti není pouze progresivní vzpomínání na hrdinství a velikost minulosti, nýbrž svou závaznou roli hrají i příběhy tragické a traumatické. Nabízejí strategii, jak zkoumat povahu minulosti, a možnosti poznání s pomocí kulturní sociologie: „Svět se mění, a pokud chceme našemu světu porozumět, je třeba porozumět právě tomu, jak vznikl a jak se proměňuje. [...] Kulturní sociologie zde kráčí ve stopách Michela Foucaulta, který znovu spojil historii světa s historií rozumění tomuto světu“ (s. 210).

Spojitosť paměti a identity, resp. vzpomínky a sociální koheze, je předmětem hned dvou příspěvků Jakuba Mlynáře (s. 213–235 a 257–276). Právě vyprávění, rozpomínání na minulé, konstruuje sociální začleňování, utváří a upevňuje sociální identitu. Slovy Mlynáře je jednou z velkých výzev sociologie popsat a vyložit vztah paměti a identity, promyslet hranice individua jakožto aktivního účastníka při utváření společenského klimatu a hranici společnosti, nadindividuální struktury legitimizující pravidla, hodnoty a samozřejmě i citové zbarvení okamžiků z dějin člověka. Dominující vliv na utváření společenské identity mají stále národní státy a podle Mlynáře se dnes politické modely států pohybují na ose mezi nacionalismem s pevnou

identitou a hyperliberální univerzalistickou sounáležitostí. Stát kontroluje vytváření totožnosti občanů a používá strategie k hledání sjednocujícího principu. Individualizovaná a pluralitní společnost ovšem otevřela dveře k nejistotě, je obtížnější se rozhodovat mezi soupeřícími mytologizujícími příběhy, to vše na pozadí globalizujících kultur.

Prostřednictvím knihy *Kolektivní paměť* čtenář snadno pronikne do problematiky, seznámí se s první koncepcí paměti v sociální perspektivě Maurice Halbwachse, dále zjistí, proč kolem 70. let došlo k oživení tématu kolektivní paměti a proč je pro výzkumníky tato problematika tak důležitá. Texty, editované Nicolaem Maslowským a Jiřím Šubrtem, jsou přesto spíše uvedením, představením problematiky kolektivní paměti než vyčerpávající analýzou. Čtenáři se tak před očima otevírají možnosti, jak nahlížet a chápat sdílené vzpomínky a jaké významy pro nás má studium paměťových konstruktů.

Zdá se, že recenzovaná publikace přichází v ten pravý čas. Objevují se různé otázky: Nečelí snad dnes západní společnost ve světle událostí posledních let novou poptávkou po historických revizích? Neznamená vpád nových médií (internetová periodika, blogy, sociální sítě atd.) do našich životů postupný zásah do podoby utváření společenské identity a vztahu k minulosti? Když dnes odborníci mluví o oživení nacionalismu a novém kole zápasu liberalismu s konzervativním viděním světa, není to zároveň niterný zápas o zachování sevrěnější komunity, živý strachem ze ztráty vazby na tradice a mytologizovanou minulost?

Porozumět způsobům sebeutváření, pokus pochopit svět optikou lidí. Tento biografický obrat ve společenských vědách ovšem naráží na nemálo překážek a obtíží. V epilogu knihy poskytnou autoři publikace řadu dilemat, kterým bude každý, kdo projeví zájem o hlubší vhléd do problematiky, čelit. Rozpor individuální a kolektivní paměti, rozpor ducha a hmoty, mýtu a vědy či racionality a iracionality jsou pouze některé z nich. Závažnost jevu dnešního vzdalování minulosti a patrně prohlubující se krize důvěry by nicméně vědcům měla poskytnout dostatečné motivy pokračovat

v inovativním myšlení na půdě problematiky kolektivní paměti. A svým dílem k tomu přispívá i tato inspirující publikace.

Ladislav Vávra

DOI: 10.14712/23363525.2017.30

Marek Jakoubek (ed.): *Teorie etnicity. Čítanka textů.* Praha: SLON, 2016, 737 s.

Etnicita je vhodná k soustavnému přemýšlení.

Úvodní motto nabídla jedna z dvaceti čtyř prací zařazených v čítance. Některé z nich jsou přijímány jako klasické k tématu etnicity, protože za dobu své existence vykazují neměnnou kvalitu, jiné zase otevírají pro českého čtenáře nečekané perspektivy (zvláště, jsou-li vztaženy k české společnosti). Všechna díla však rozšiřují značně omezený a nesourodý základ český psaných nebo do češtiny přeložených děl týkajících se etnicity. Uvědomění si problematičnosti a překérnosti některých pojmů, proces jejich rekonceptualizace, nová paradigmatata a především soustavné a systematické kritické uvažování jsou všem pracím publikovaným v této čítance vlastní. Základní zde položená otázka zní, zda pojem etnicita je koncept vysvětlující, nebo vysvětlováný. To, že je s ním zacházeno oběma způsoby, mnohdy i současně, představuje rozpor, který je v textech tematizován.

V úvodu editor nejprve zpochybňuje předmět celé knihy, tzn. samotný pojem etnicity a jeho obecně vnímaný význam. Zproblematizuje pojem od samého základu tím, že jej představí jako konceptuální nástroj, tedy nikoli jako apriorní a samozřejmou součást popisovaného světa. Upozorní na české používání pojmu etnicita pouze v singuláru a skutečnost, že ani český jazyk ani čeští čtenáři nejsou připraveni etnicitu „pluralizovat“. Dále předem zklame možná očekávání, že by snad v závěru knihy mohlo dojít k přesnějšímu definování předmětu zájmu, a ujistí čtenáře, že na něj nečeká ani základní obecně platná definice či teorie etnicity. Jakkoli to působí paradoxně, jedná se o vstřícný krok vůči čtenářům. Ti z nich, kteří jsou ve čtení sociálněvědních textů zběhlí, vědí, že škála

názorových odlišností je rozsáhlá, ti ostatní se alespoň mohou duševně připravit na komplikace při snaze texty nějak uchopit.

Kdo „s etnicitou“ v myslí do terénu vstoupí, jistě si odnese poznání „etnických fenoménů“, říká se dále v předmluvě, etnicita je jen „slovo, které získává svůj význam použitím v řeči“ či ve vztahu k některé z teorií, které ji jako takovou teprve ustaví. Editor opakovaně varuje před vymezováním hranic etnicity poukazováním na odlišné závěry různých autorů a jejich děl. Podle něj se jedná o problém srovnávání nesrovnatelného – různé texty o „etnicitě“ nemají společného jmenovatele. Z textů v čítance by mělo být čtenáři zřejmé, že pojem neukotvením teoretické báze a nepřesně vyjadřovanými kritérii, které jsou příčinou nemožnosti „rozuzlení“ v závěru knihy. Neexistuje žádná jediná správná teorie etnicity, zní závěr, a tak se čtenář musí připravit na potýkání se s mnohostí definic i názorů z nich plynoucích.

Klíčovou hodnotou pojmu etnicita je podle editora čítanky jeho hodnota výkladová. Koncept si svá fakta do značné míry vytváří sám, není tomu tedy tak, že bychom se jeho prostřednictvím dívali na fakta již hotová. Čítanka textů směřuje především k akademickému publiku, které – operujíc pojmem etnicita převážně libovolně bez přihlídnutí alespoň k dílům svých českých kolegů – tak dostává podnět k systematictějšímu uchopení etnicity. Důvodů pro vydání této čítanky však viděl editor více. Byl jím přesun „etnicity“ z odborného diskurzu do veřejného života, kde vznikl lidový model pojmu bez jakékoliv jeho odborné reflexe, a dále neexistence nějakého souboru zásadních textů vztahujících se k etnicitě, které by byly dostupné českému čtenáři. Tuto funkci u nás dosud plnilo jediné ucelené pojaté dílo o etnicitě vydané v českém jazyce, a to překlad knihy T. H. Eriksona *Etnicita a nacionalismus* [2012]. Mezi ní a touto čítankou je ale podstatný rozdíl – Erikson texty vysvětluje a jeho kniha tak místo role čítanky naplňuje roli výkladového a normativního textu. Ve snaze se právě tomuto vyhnout dokládá Jakoubek způsob, jakým se vysvětlující extrakty z jiných textů mohou vymknout svému smyslu a následně fungovat jako samo výkladové schéma, a to na další knize, čítance

textů *Pohledy na národ a nacionalismus*, editované Miroslavem Hrochem [2003]. Jakoubek se naopak snaží čtenáře osvobodit od „brýlí“ někoho jiného, doufá, že si každý zvolí svou vlastní perspektivu, kterou bude na texty nahlížet. Proto texty v této knize až na jedinou výjimku, opatřenou ovšem vysvětlením, nijak kráceny nejsou. Nabízí se tu tedy možnost pracovat s texty hermeneuticky, docházet k vlastnímu porozumění. Jakoubek v této souvislosti upozorňuje na skutečnost, že v České republice se více „převypravuje“ a méně bádá, a to přesto, že antropologie má tvořit vědní diskurz, představovaný především tvůrčí badatelskou pozicí. To je jeden z několika dobře mířených etických štulců, které Jakoubek v předmluvě uštědří svým kolegům akademikům. Je zřejmé, že mluví o žité realitě, která však je jen zřídka takto explicitně veřejnosti odhalována.

Výběr textů je zřetelně založený na dlouhodobém a nikoliv povrchním studiu. Lze ho jen těžko zpochybnit, nechybí zde ty nejčastěji citované práce, jako jsou *Etnické skupiny a hranice* Fredrika Bartha či *Bída primordialismu: demystifikace etnických vazeb* Jacka D. Ellera, Reeda M. Coughlana, a ani zvučná jména jako Arnold Leonard Epstein, Richard Jenkins, Abner Cohen, Max Gluckman či Rita Astuti. Editor, maje k tématu načteno a nastudováno mnohé, se navýsost důkladně dělí o své vědění s čtenářem. Bohatě na informace jsou i poznámky pod čarou, vysvětlující souvislosti a vazby jinak nesrozumitelné či neznámé. To, že předmluva sama o sobě může sloužit jako ucelená studie o pojmu etnicita a jeho pojímání v anglofonním světě, je jisté. V každém případě anotace jednotlivých textů připravené editorem napomáhají jejich pochopení a usnadňují je, čtenář se díky jeho upozorněním snáze orientuje i v tom, co je v textech nevyřčené, a přesto přítomné. Samotné vybrané texty pak vytváří další úroveň, poskytující průřezové diskurzním polem obecný přehled o pojmu. Zdánlivě chybějící kontextualizaci textů osvětluje editor na základě svého názoru, že kniha není a nemá být učebnicí, která by čtenáře seznámila se zkoumaným fenoménem stran otázek jeho vývoje, výkladových paradigmat a různých poloh diskurzu. Přesto předmluva kontext nabízí, ať už skrze pohled na

setrvalý či měnící se postoj autorů textů k pojmu etnicita představením jejich dalších prací, či seznámením čtenářů s teoretickými hledisky, kterými je etnicita v textech nahlížena. Mezi kritéria pro výběr textů, jež dají čtenářům možnost nahlédnout etnicitu, patřilo zejména uplatnění antropologické perspektivy v jejich rámci, dále pak skutečnost, že původním jazykem všech studií je angličtina, a také temporální charakter prací, které dle data svého vydání a obsahu shrnují vývoj pojmu a diskurzu, jež se k němu váže. Seznam autorů a jejich stručnou bibliografii sestavil editor do medailonků umístěných na konci knihy.

První část čítanky tvoří sedm (meta)teoretických studií, vydaných v letech 1989–1992. Je zde mimo jiné diskutována obecně přijímaná esencialita etnicity, kdy nejčastěji kladená otázka zní „Co je etnicita?“, což vede k mnoha sporům o její definici. Čtenáři je představena škála různých přístupů, z nichž lze vyvodit dílčí závěr, že etnicita není přirozená, není to přírodní fenomén, ale pracovní nástroj. Autoři tu diskutují nad pracemi a myšlenkami svých kolegů, vycházejí z nich, falzifikují je, či verifikují, v zásadě však myšlenku stále rozvíjejí, což je jev na naší akademické scéně málo vídaný. Čtenáři se tak nabízí možnost srovnání, jak různě lze chápat stejný text a jak odlišné mohou být závěry z něj vyvozené. Po přečtení první části zůstane přítomná otázka, zda je etnicita vlastností skupin, či produktem historických okolností. Přestože má smysl pouze ve vztahu, existuje jako samostatný koncept, ovšem určovat ten, který by byl pro antropologickou komparaci nevhodnější, by bylo kontraproduktivní.

Část druhá obsahuje jedenáct příspěvků, týkajících se jednotlivých přístupů k tematizaci etnicity, vydaných v letech 1969–2009. V nich se etnicita představí v různých polohách – jako politický fenomén, zájem určité skupiny, emocionální aspekt identity, jako výsledek sociální situace a životních potřeb; je možné sledovat, jaký úkol plní při strukturování sociálních vztahů, jaké vytváří překážky, kdy je vnímána a preferována a kdy naopak potlačována, jaká je její analogie s přibuzenstvím a v neposlední řadě proč představuje v interakcích jednou stigma a jindy zase slouží jako nástroj či zdroj.

Třetí část knihy sestává ze šesti případových studií z let 1940–1995. V nich je možné na konkrétních případech sledovat, jak se postupně měnily úvahy o etnicitě. Přestože autoři při práci používali různé nástroje a jejich teoretická výbava zpočátku postrádala i jednotnou terminologii, zřetelně se tu projevila například síla důkladného etnografického popisu. Texty zachycují rozdíly, které se objevily při změnách zkoumaného terénu, s posunem od „tradičních společností“ ke společnostem v moderních státech. K minulosti a původu se tak jako základ etnické identity přidružilo třeba místo pobytu či způsob obživy. Je zde zřetelně rozvolnění zkoumaného fenoménu, odpovídající postupně globalizovanému světu, kdy čtenář může vnímat relativitu tvrzení dříve apriorních a dnes předstávajících jednu z alternativ.

Zásadním aktivem čítanky, v čemž se shodujeme s editorem, je především přínos textů přeložených do češtiny k udržení českého vědního diskurzu na téma etnicity. Bohatství názorů vyžaduje bohatství jazyka, co není vyjádřitelné, neexistuje. Inspirativními postoji, příměry a myšlenkami texty přímo překypují. I dnes lze brilantní argumentaci proti primordialní povaze etnicity v jednom z nich zcela samozřejmě operovat v současných procesech konstruování nových vazeb v rámci Evropy. Koncept primordialismu se objevuje při stále nových příležitostech a dále slouží k obhajování neuchopitelných, prý apriorních, ale vždy afektivních vazeb.

I přes nesnadnou duševní konzumaci je tento editorský počín vítán. Umožňuje alespoň v jedné části antropologického bádání seznámení s vývojem formování dnešního postoje k etnicitě v akademickém světě a s jeho podstatou. Při čtení textů s přihlédnutím k datu jejich vydání se nelze vyhnout zamyšlení nad tím, jak minimální informace k tématu měli vědci ve stejné době v Československu, o jejich možnostech vést nějakou relevantní diskusi ani nemluvě. Zde se nabízí základ, na kterém se dá stavět, který se dá rozvíjet a bez jehož znalosti by si po vydání této publikace měl každý badatel na poli etnicity dobře rozmyslet, nakolik je s historickým, teoretickým i metodologickým kontextem pojmu etnicita seznámen. Antropologie je natolik interdisciplinární vědou, že na jeden fenomén

dokáže pohlédnout z mnoha různých perspektiv a následně vytvořit množství protikladných vysvětlení. Přesto, anebo právě proto je toto bohatství myšlenek příhodným příspěvkem pro českou společnost, která se dlouhá léta musela nuceně spokojit s černobílým viděním světa, ve kterém teorie etnosu Juliana Bromleje představovala jeden z mála dostupných i žádaných inspiračních vrcholů.

Marcela Brabačová

DOI: 10.14712/23363525.2017.31

Petruška Šustrová – Josef Mlejnek jr.:
Zaostřeno na komunismus. Praha:
Euroslavica, 2014, 294 s.

V roce 2014 vydalo nakladatelství Euroslavica pro Nadační fond angažovaných nestraníků knihu Petrušky Šustrové a Josefa Mlejnika jr. *Zaostřeno na komunismus*. Kniha vznikla na základě rozhlasových pořadů, respektive ze scénářů a přípravných materiálů pro pořad *Zaostřeno na moderní dějiny*, který vysílal Český rozhlas 6 v letech 2009 až 2013 a později Český rozhlas Plus v rámci pořadu *Historie plus*.

Jak uvádějí autoři v úvodu knihy, v každém díle rozhlasového pořadu a posléze v každém textu v knize přiblížili určitý historický trend nebo událost prostřednictvím vlastního slova, ukázek z knih nebo článků. Cílem pořadu a knihy bylo „poukázat na příčiny a důsledky zapomenutých či opomíjených událostí a fenoménů a opomíjených souvislostí anebo na nepřiliš známé souvislosti události takzvaně všeobecně známých“ (s. 7).

V předkládané knize ovšem autoři zúžili téma z moderních dějin pouze na komunismus. Kniha tak představuje klíčové momenty historie a vývoje komunistických režimů, především ve střední a východní Evropě, základní dějinné trendy, historické události a charakteristiky totalitních levicových režimů. Sestává ze čtyřiceti pěti krátkých, několikastránkových textů. Každý z těchto textů představuje určitou událost dějin komunismu nebo „věci, v nichž se fenomén komunismu nějakým zajímavým či výstižným způsobem odráží“ (s. 7). Prostřednictvím těchto

na první pohled nesourodých textů se kniha snaží ukázat základní charakteristiky a rysy komunistických totalitních režimů a trendy jejich historického vývoje. Texty se věnují různým aspektům komunistické historie, od revolucí, válečných výbojů přes zákulisí politických rozhodnutí, propagandu a politické procesy až po odpor proti komunismu a jeho potlačování. Texty pojednávají jak o událostech českých, tak světových dějin. Kniha začíná textem o Pařížské komuně a popisem jejího levicového a totalitního charakteru a končí textem o obsazení gruzínského města Gori ruskou armádou v roce 2008. Jinak se ale všechny texty vztahují k událostem dvacátého století.

Kniha je rozdělena do čtyř hlavních částí. První část, nazvaná *Dobytí moci a stalinismus*, se zabývá především komunismem v Rusku – a později Sovětském svazu. Začíná kapitolou o Ruské revoluci a končí kapitolou o Stalinově smrti. V této části se pojednává o popravě carské rodiny, o fenoménu mumifikace předních komunistických funkcionářů, o ruských i českých monstrprocesech nebo o perzekuci církví. Druhá část knihy, nazvaná *Válka a expanze*, se věnuje snahám o šíření komunismu, od expanzivních válek po úsilí diplomatů. Najdeme zde texty týkající se tzv. zázraku na Visle, československo-sovětské tajné dohody o uranu, korejské války nebo invaze do Afghánistánu. Třetí část knihy, nazvaná *Tání, reformy a vzpoury*, obsahuje kapitoly o měnové reformě, povstáních v Německu, Maďarsku a Polsku nebo o Chruščovovu tajném projevu na XX. sjezdu Komunistické strany SSSR. Čtvrtá část *Od normalizace k perestrojce* se zabývá posledními fázemi dějin komunismu v Evropě v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století. Tato část zahrnuje například texty o vzniku polské Solidarity nebo o nástupu Gorbačova, ale obsahuje zároveň nejvíce kapitol týkajících se Československa – věnuje se například Antichartě, procesu se členy VONS či událostem na pouti na Velehradě v roce 1985.

Kniha *Zaostřeno na komunismus* se nezabývá jedním úzkým tématem vědecky, ale zpracovává obecnější téma, které ukazuje v souvislostech a v široké perspektivě. Tento fakt představuje zároveň plus i minus knihy. Sami autoři v úvodu přiznávají, že kniha si nemůže

dělat nárok na status vědecké publikace, neboť nevychází z žádného výzkumu ani studia v archívech, nepřichází s novými teoriemi, informacemi ani objevy (s. 8). Cílem knihy je něco jiného. Její pozitivní přínos tkví právě ve faktu, že představuje dějiny komunismu v souvislostech, neboť českým historiografickým pracím často chybí pohled na dané téma v širší perspektivě a analýza hlubšího kontextu. Vychází velké množství prací zaměřených na velmi úzké, specifické téma, které mají zcela jistě své důležité místo, nicméně jejich celospolečenský význam je diskutabilní. Tato kniha naopak zpracovává mnoho různých témat, jeví a události spjatých s různými časovými obdobími a s různými zeměmi. Autoři předkládají mozaiku fenoménů spjatých s extrémně levicovým přístupem ke světu, a i když zde není jasná jednotlicí linka ani samostatná podrobnější analýza komunismu obecně, i velmi vzdělaný čtenář bude mít po přečtení knihy pocit, že historii komunismu rozumí lépe. Skrze předkládané texty věnující se vybraným událostem vyvstávají paralely konkrétních historických událostí napříč časem a prostorem. Díky tomu lze v knize na některých místech sledovat i analogie se současnými událostmi, což může vést čtenáře také k lepšímu porozumění dnešní Evropě.

Kniha v sobě propojuje malé i velké dějiny. Příběhy jednotlivců, kteří měli nějakou významnou roli v dějinách komunismu, události, které se zdály bezvýznamné, ale přitom později měly velký historický dopad, i velké dějinné trendy. Zabývá se známými událostmi, stejně jako zapomenutými či obecně málo známými fakty.

Průřez dějinami komunistických režimů a jejich klíčových momentů přináší možnost povšimnout si fenoménů a procesů v dějinách a v totalitních režimech, které se neustále opakují a mají více či méně podobný průběh. To může čtenáře podnítit k přemýšlení o podobnosti mezi komunismem a nacismem, o společných rysech evropského a ruského komunismu a rozdílech mezi nimi nebo o již zmíněných paralelách se současnou politickou situací.

Další pozitivum knihy tkví také v tom, že autoři se nebáli napsat o českých dějinách některá fakta, která stále ještě není populární připomínat ani mezi odbornou veřejností. Kniha by mohla být ještě přínosnější, kdyby autoři

na některých místech přímo upozornili na společné rysy komunistických a nacistických režimů. Rovněž by mohlo být zajímavé věnovat pár kapitol myšlenkovému světu některých socialistických myslitelů a cestě od těchto myšlenek k jejich propagaci a uplatnění v praxi.

Kniha je vhodná pro laickou veřejnost, která si chce rozšířit obzory o to, co ji „ve škole nenaučili“, ale zcela jistě je přínosná také pro odbornou

veřejnost z řad sociologů a historických sociologů, kterým může chybět hlubší historické vzdělání a detailnější povědomí o dějinách dvacátého století. Těm kniha pomůže uvědomit si širší historické souvislosti a doplnit méně známá fakta do skládačky novodobých dějin.

Karolína Honsová

DOI: 10.14712/23363525.2017.32

Konference „Intellectuals, Identities and Ideas in the Cultural Space of Central Europe in the 20th and 21st Century“

Začátkem listopadu loňského roku (3.–5. 11. 2016) proběhla na Univerzitě Karlově mezinárodní konference „Intellectuals, Identities and Ideas in the Cultural Space of Central Europe in the 20th and 21st Century“. Konferenci uspořádala Univerzita Karlova spolu s Univerzitou v Kolíně nad Rýnem v rámci strategického partnerství. Akce se konala pod záštitou rektora UK, prof. Tomáše Zimy a vedle účastníků z České republiky a Německa se na ní podílelo i několik odborníků z jiných zemí (Rakouska, Velké Británie, Kanady, Austrálie). Cílem konference bylo nahlédnout téma střední Evropy z hlediska kulturních, politických a sociálních specifik, zároveň přiblížit toto území jako jedinečný a svébytný prostor, jehož součástí byla vzájemná konfrontace, interakce a mísení kultur, v jejichž důsledku zde docházelo k mnoha sporům a vznikalo zde napětí, avšak zároveň s tím se formovalo jedinečné, intelektuálně stimulující a kulturně inspirativní prostředí. Konference byla z velké části orientována na diskusi o představitelích středoevropského intelektuálního života moderní doby, zejména těch, kteří se během svého života setkávali a vyrovnávali s působením a vlivy rozdílných kulturních okruhů, ideologií a politických orientací. Jednacím jazykem konference byla angličtina a němčina. Celkem na ní během tří dnů zaznělo 36 příspěvků.

Konferenci zahájil ve čtvrtek 3. listopadu rektor Univerzity Karlovy, prof. Tomáš Zima. Po jeho vřelém úvodním projevu se ujali slova hlavní dva organizátoři konference, doc. Jiří Šubrt z Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy a prof. Walter Pape z Univerzity v Kolíně nad Rýnem. Uvítací řeč rovněž pronesla i prorektorka kolínské univerzity, prof. Gudrun Gersmann. Následovaly dvě přednášky, a to prof. Lenky Rovné, která se věnovala politickému myšlení Karla Čapka, a prof. Norberta Nußbauma o architektuře v Praze v raném novověku. Slavnostní charakter prvního dne pak završil krátký koncert, v jehož rámci zazněly skladby Paula Hindemitha, Bohuslava Martinů a Petra Ebena v podání Jana Thuriho a Milušky Machové.

Druhý den byl program z hlediska množství přednášek skutečně bohatý. Jednání konference probíhalo paralelně v Malé aule a ve Velké zasedací místnosti Karolina. Přestávky na kávu a občerstvení umožňovaly jednotlivým účastníkům přesouvat se mezi sály, vybírat si mezi jednotlivými referáty a rovněž se pak účastnit podnětných debat, které následovaly po každém tematickém bloku, do kterých byli autoři zařazeni na základě obsahu svého příspěvku.

Příspěvky se vztahovaly k myšlenkám a hodnotám, které zřejmě lze považovat za „evropské“ či typické pro střední Evropu. Specifikum tohoto kulturního prostoru bylo nahlíženo především prostřednictvím referátů orientovaných na intelektuální odkaz významných středoevropských myslitelů minulého století.

Nemalé množství příspěvků bylo věnováno osobnostem spojeným s politikou. Velikánovi českých dějin, Tomáš Garriguovi Masarykovi, se věnovaly hned dva příspěvky; s jedním, jenž nesl název „Mitteleuropäischer Europäer Tomas Garrigue Masaryk“, vystoupil prof. Miloš Havelka. Autorem druhého příspěvku „Überlegungen zum Mitteleuropa-Begriff bei Naumann und Masaryk“ byl profesor z kolínské univerzity Manfred Alexander. Tématem jednoho z příspěvků se stal i další z československých politiků, a to Milan Hodža, předseda vlády v letech 1935–1938. O jeho snahách najít rovnováhu mezi ochranou menšin a místními identitami a o jeho vizi integrace do silných nadnárodních celků vyprávěl dr. Miroslav Tížik.

Politikům věnovali ve svých příspěvcích pozornost také další účastníci konference. O roli polského historika a politika Michała Bobrzyńskiego v politice starého Rakouska mluvil dr. Torsten Lorenz. Slezský národní buditel, předseda Slezské lidové strany a propagátor slezské autonomie a nezávislosti Josef Koždoň, byl hlavní osobností v přednášce dr. Ingo Eserra. Příspěvek dr. Martina Jeřábka se soustředil na osobnost Engelberta Dollfußu, kterou lze v meziválečném Rakousku považovat za jednu z nejkontroverznějších.

V odpoledním programu konference se objevily příspěvky o dalších významných intelektuálech. O životní cestě židovského intelektuála, zakladatele tzv. „sociologie vědění“ Karla

Mannheima hovořil dr. Werner Binder. O vlivu německé a české identity na práci židovské geografky Julie Moschelesové přednášel prof. Jiří Pešek. Doc. Marek Skovajsa svou přednášku věnoval koncepci Otto Zieglera a jeho přínosu středoevropské sociologii. Dr. Dušan Janák a Johana Musálková se zabývali Gellnerovou interpretací tezí Ludwiga Wittgensteina a Bronislava Malinowského v kontextu moderního národa Rakouska-Uherska. Příspěvek Jaroslava Bicana a Jana Coufala byl zaměřen na filosofické koncepty významného českého filosofa Karla Kosíka z historicko-sociologické perspektivy. Otázce národní identity v dílech významného spisovatele a nositele Nobelovy ceny Czeslawa Miłosze se věnoval dr. Nicolas Maslowski.

Intelektuálové a vliv jejich myšlenek na prostor střední Evropy jako jedno z hlavních témat konference bylo sledováno i v dalších příspěvcích, přestože se pozornost účastníků obrazně přesunula spíše na pole literárně umělecké. Umění, respektive literatura, nepochybně hraje ve středoevropské společnosti důležitou roli, a proto není divu, že někteří účastníci konference se ve svých příspěvcích věnovali významným osobnostem z této oblasti. Jako příklad je možné uvést příspěvky zaobírající se Franzem Kafkou a jeho tvorbou. Tento český německy píšící spisovatel židovského původu byl v průběhu konference zmíněn hned několikrát a podle příspěvků, jež o něm referovaly, lze Kafku považovat za jednoho z nejvýraznějších a nejvlivnějších spisovatelů 20. století. Kafkovým textům se věnovali prof. Claudia Liebrand či prof. Dr. Manfred Weinberg. Zmíňme i příspěvek doc. Jiřího Šubrt, který pojednával o Eduardu Goldstückerovi, vysokoškolském pedagogovi, jehož reflexe Kafky prostřednictvím Marxovy teorie odcizení byly předmětem diskusí reformních komunistů v 60. letech.

Příspěvek prof. Milana Tvrďáka byl zaměřen na osobnost Maxe Broda, mluvčího a zároveň organizátora mladší generace pražských autorů po ústupu mlado-pražanů z oficiální literární scény, jež byl jakýmsi pojítkem mezi jeho generací „argonautů“ a předchozí, takzvanou Rilkeho generací. Literární osobnosti se věnoval ve své přednášce i Christoph Steker, konkrétně dílu Danila Kiše. Prof. Jörg Schulte hovořil

o hebrejském humanismu ve Varšavě a poukázal na jeho návaznost na řecko-římskou kulturu. Zásaditostí identity v prozaické tvorbě rakouského dramatika a esejisty Roberta Musila ze sociologické perspektivy byl věnován příspěvek dr. Jakuba Mlynáře. Stejnému dramatikovi se věnoval ve svém příspěvku i prof. Matthias Bickenbach. Příspěvek dr. Antje Arnolda se zabýval dosud neuvedeným uprchlickým dramatem „Medea“ Maxe Zweiga, jež dle autora získává v současné době aktuální význam. Předmětem hned dvou příspěvků se stal maďarský intelektuál György Lukács. Na pojetí a definici „démonického“ v jeho díle se zaměřila Andrea Rebb, doktorandka z univerzity v Kölnu. Doc. Csaba Szaló se také věnoval osobnosti Lukáče, ale ve svém příspěvku se soustředil spíše na možnou souvislost mezi autorovým životem a obratem k časovosti každodenního života v jeho pozdějších pracích. Sociologickému přínosu Otto Neuratha byl věnován příspěvek prof. Christopha Reinprechta.

Mezi účastníky konference byla řada literárních vědců, a tak není divu, že se dostalo i na jiná témata. O reformním zavedení diakritiky, kterou zavedl a rozpracoval Jan Hus, a o jejím rozšíření do jiných evropských jazyků a posléze do celého světa pojednával příspěvek prof. Daniela Bunčiče. Význam jazyka lze vidět i na příkladu příspěvku „Německý jazyk jako most ve střední Evropě“ prof. Karla-Heinze Götterta. Několik poznámek k pražské literární srovnávací literatuře po roce 1900 prezentoval dr. Franz Schäfer. Prof. Barbara Thériault se věnovala fejetonu, jež má, jak vyplynulo z její přednášky, velký potenciál pro sociologické myšlení.

Třetí a poslední den konference měl závěrečný charakter a umocnil její přátelskou atmosféru. V dopoledním programu vystoupil se svým příspěvkem prof. Dennis Smith, který ukázal, jak se formování Eliasova figurativního metodologického přístupu k sociálním procesům proplétá s životem a kariérou jeho současníka André Bretona, zakladatele a teoretika surrealistu. Referát dr. Jakuba Homolky byl zaměřen na reflexi pražského jara Janem Patočkou. Štěpán Zbytovský sledoval na životní cestě Georga Mannheimera změnu charakteristickou pro mnoho židovských intelektuálů, která sestávala

z postupného přechodu od myšlenky evropské integrace k sionismu.

V poslední části programu zazněl příspěvek Susanne Paas o právnických systémech, nazvaný „Bewegliche Systeme im Kontext juristischer Systemdebatten“ a prof. Petra A. Bílka o Milanu Kunderovi a subjektivitě v jeho dílech. Přednáškový program uzavřel Michal Czapara příspěvkem o Richardu Wolfgangu Semonovi, německém evolučním biologovi a zoologovi, jenž se snažil vysvětlit lidskou kulturu z hlediska evoluční biologie. Krátce před polednem se pak sešli všichni účastníci v Malém sále, kde byla konference oficiálně ukončena.

Díky bohatému a zajímavému programu, dobré organizaci, inspirujícímu prostředí historické budovy Karlovy univerzity i vysoké míře odbornosti jejich účastníků byla tato konference velmi kladně hodnocena všemi zúčastněnými odborníky, přednášejícími a posluchači. Na základě materiálu z konference bude připravena kolektivní monografie tematicky zaměřená na intelektuální dějiny střední Evropy a na osobnosti, které hluboce ovlivnily středoevropský kulturní prostor, a jejich intelektuální dědictví, které přispělo ke společně sdílené evropské kultuře.

Anna Petrnoušková – Evgeniia Chernyshova

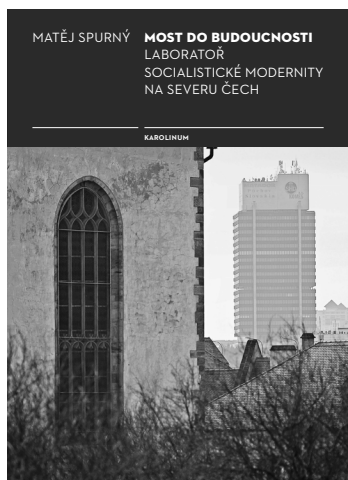
Robert Pejša: Vztahy Československa a Maďarska v letech 1918–1939
Praha, Karolinum 2017, brožovaná, 180 str., 1. vydání, cena: 260 Kč

Monografie *Vztahy Československa a Maďarska v letech 1918–1939* přehodnocuje vnímání hlavních politických a kulturně-společenských tendencí meziválečných vztahů Československa a Maďarska a přináší nový přístup ke zkoumání forem, podob a perspektiv vztahů obou zemí. Pozornost je věnovaná především interní rovině československo-maďarského vztahu, tedy postojům české společnosti k aktivitám (politickým i nepolitickým) maďarské menšinové společnosti žijící na českém území a jejich hodnocení. Tato perspektiva pohledu na vzájemný vztah totiž vykazuje ve sledovaném období z hlediska hodnocení oficiálních a doposud poskrovnu známých neoficiálních vztahů těchto zemí – respektive české a maďarské společnosti – diametrální rozdíly.

ISBN 978-80-246-3335-0

Matěj Spurný: Most do budoucnosti.
Laboratoř socialistické modernity na severu Čech
Praha, Karolinum 2016, brožovaná, 290 str., 1. vydání, cena: 360 Kč

V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století bylo kvůli povrchové těžbě uhlí zlikvidováno jedno z nejvzácnějších historických měst severních Čech. Náhradou za starý vznikl nový Most, který vzbuzoval veliká očekávání, ale nakonec stal symbolem úpadku i bezohlednosti československého státního socialismu.

Kniha *Most do budoucnosti* plasticky vypráví o životě ve starém Mostě v dekadách po druhé světové válce a zprostředkovává diskuse a vyjednávání, které předcházely rozhodnutí o jeho zbourání, i ty, v nichž se rozhodovalo o charakteru nového města. Klíčové aspekty poválečných dějin Mostu autor zároveň vsazuje do kontextu myšlenkových i sociálních proměn v Československu i v Evropě 2. poloviny 20. století. Původně středověké město pohlcované velkolomem nebo betonová architektura nového Mostu tak pro čtenáře nezůstávají jen nesmyslnými projevy komunistické diktatury. Autor ukazuje, že jim můžeme porozumět, zapojíme-li je do

kontextu vysídlení Němců a odcizení mezi lidmi a přírodou v českém pohraničí, produktivismu a technokratiismu, sdíleného v poválečných dekadách velkou většinou Evropanů, či někdejší přesvědčivosti vize racionálně plánovaných měst.

ISBN 978-80-246-3332-9